

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

24

2011

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г

I-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

I-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2011. — Випуск 24. — 142с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Віхи

Юрій Кисельов. Геософічний підхід як складова змісту метатеорії географії7

Постаті

Сергій Шевчук. Професор Кость Дубняк (1890 – 1948) : повернення в українську географію.....11
Лілія Юрків. Каленик Іванович Геренчук як визначний класик географічної науки.....17
Юлія Кулініч. Гійом Левассер де Боплан і його внесок у розвиток української географії.....22

Крас- і країнознавство

Йосип Свинко. Зміна природи Перемишльського підгір'я після депортації українців з його території в 1945–1947 роках (до 65-річчя подій).....28
Володимир Подобівський. Літографія та художні полотна XVIII – поч. XX ст. як джерело до пізнання трансформаційних процесів у ландшафтах Гологоро-Кременецького кряжу34
Орест Пендерецький. Промислова екскурсійна діяльність у Карпатському туристичному районі39
Володимир Щавінський. Малі історичні міста Тернопільської області як один із чинників стійкого розвитку території регіону.....43

Натургеографічні та геоекологічні студії

Борис Чернов. Розвиток уявлень про ландшафтознавство у вітчизняній та зарубіжній географічній думці.....48
Вадим Кокус. Комплексні природничі дослідження в працях вчених краєзнавчих осередків України (20-ті роки XX століття).....53
Йосип Гілецький, Мирослав Сав'юк. Солотвинське низькогір'я як геоморфологічна підобласть Закарпатського низькогір'я.....60
Іван Триснюк. З історії досліджень природи Кременецького горбогір'я.....66

Антропогеографічні дослідження

<i>Роман Лозинський.</i> “Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie” як етностатистичне джерело до вивчення населення Галичини другої половини XIX – 30-х років XX ст.....	70
<i>Микола Шевчишин.</i> Програма реформування української промисловості професора В. Садовського	74
<i>Михайло Рутинський.</i> Географія курортно-відпочинкових місцевостей Галичини перед- і міжвоєнного періоду (10-і – 30-і рр. XX століття) у туристично-краєзнавчих дослідженнях Мечислава Орловича.....	78
<i>Оксана Савюк.</i> Теоретичні та прикладні проблеми розвитку сільських територій в Україні	87
<i>Сергій Столбцов.</i> Систематизація досвіду вивчення міських поселень у вітчизняній географії	90
<i>В’ячеслав Тодоров.</i> Деякі аспекти етногеографічних досліджень.....	95
<i>Оксана Рунців-Королюк.</i> Прояви соціально-патологічних наслідків безробіття у Тернопільській області.....	100
<i>Олег Пушкар.</i> Компонентно-функціональна структура закладів охорони здоров’я Тернопільської області.....	105
<i>Олеся Бегень.</i> Аналіз рівня зайнятості і соціального забезпечення населення гірських районів Львівської області.....	109
<i>Леся Заставецька.</i> Основні риси сучасної територіальної організації тернопільської обласної системи розселення.....	114
<i>Ірина Ілляш.</i> Економічний розвиток міських поселень Тернопільської області в умовах трансформації суспільства.....	120

Картографічні сюжети

<i>Наталія Дук.</i> Сучасний розвиток географо-картографічних досліджень митної системи України.....	126
--	-----

Відгуки та повідомлення

<i>Олександр Гладкий, Олексій Федюк.</i> Роль Миколи Баранського у масових репресіях географів кінця 30-х років XX ст.....	131
<i>Ольга Заставецька.</i> Дослідження територіальної організації розселення – новий напрям в українській географії населення (до виходу в світ книги А.І. Доценка “Територіальна організація населення: теорія і практика”, 2010).....	134

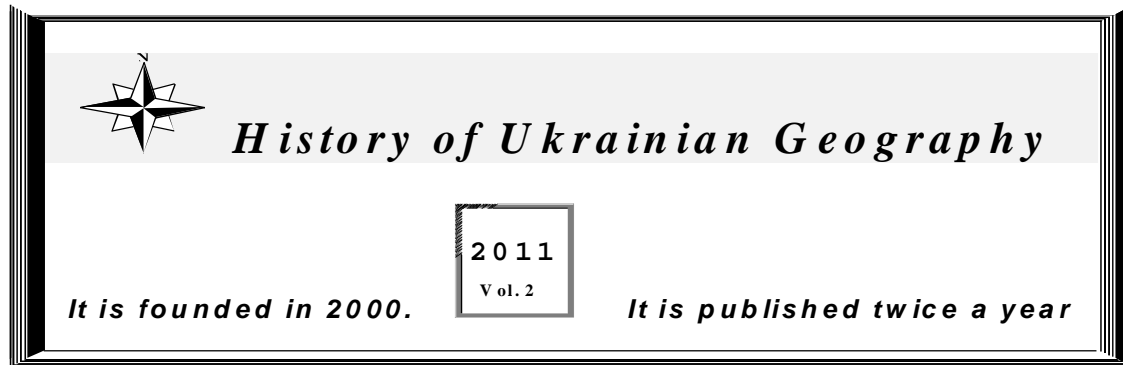
Хроніка. Факти. Проекти

Всеукраїнська науково-практична конференція-семінар “Туристичні ресурси як чинник розвитку території” (Тернопіль – Заліщики, 9-10 грудня 2011 року).....	136
--	-----

Ювілеї та номінації

Професору Іванові Ковальчуку – шістдесят.....	138
---	-----

Наші автори	140
--------------------------	-----

Contents

Landmarks

- Yuriy Kyselyov.* Geosophysical approach as a component of the contents of the meta-theory of geography.....7

Personalities

- Serhiy Shevchuk.* Professor Kost' Dubnyak (1890 – 1948): returning his legacy to Ukrainian geography.....11
- Liliya Yurkiv.* Kalenyk Ivanovych Gerenchuk as an outstanding classic of geographical science.....17
- Yuliya Kulinich.* Guillaume Le Vasseur de Beauplan and his contribution to the development of Ukrainian geography.....22

Regional Ethnography and Country Studies

- Yosyp Svyenko.* Change in the nature of Peremyshl Foothills after the deportation of Ukrainian people from their territories in 1945-1947 (to 65th anniversary).....28
- Volodymyr Podobiv's'kyi.* Lithography and paintings of the XVIII – early XX century as a source for assessing landscape transformation of the Holohory-Kremenets' Ridge.....34
- Orest Penderets'kyi.* Handicrafts excursion activity in the Carpathian tourist region.....39
- Volodymyr Shchavins'kyi.* Small historical towns of Ternopil oblast as a factor of sustainable development of the region.....43

Natural-Geographical and Geocological Studies

- Borys Chernov.* Development in the imagining of landscape studies in domestic and foreign geographic thought.....48
- Vadym Kokus.* Complex nature research by scientists of local studies centers of Ukraine in the 1920s.....53
- Yosyp Hilets'kyi, Myroslav Savyuk.* Solotvyna low mountains as a geomorphological subregion of the Transcarpathian low mountains.....60
- Ivan Trysnyuk.* From the history of studies of the nature of Kremenets' Hills.....66

Anthropogeographical Researches

<i>Roman Lozyns'kyi</i> . “Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie” as an ethno-statistical source for the study of population of Lviv and Galicia in the second half the 19th – first third of the 20th centuries.....	70
<i>Mykola Shevchyshen</i> . Volodymyr Sadovs'kyi's program to reform the Ukrainian industry.....	74
<i>Mykhaylo Rutyns'kyi</i> . Geography of Galician resort localities before and during the inter-war period (1910s–1930s) in tourist research of Mieczyslaw Orłowicz.....	78
<i>Oksana Savyuk</i> . Theoretical and applied problems of rural development in Ukraine.....	87
<i>Serhiy Stolbtsov</i> . The systematization of studying urban settlements in the geography of Ukraine.....	90
<i>Vyacheslav Todorov</i> . Some aspects of ethno-geography research.....	95
<i>Oksana Runtsiv-Korolyuk</i> . Manifestations of socio-pathological consequences of unemployment in the Ternopil oblast.....	100
<i>Oleh Pushkar</i> . Component-functional structure of health-care establishments in Ternopil oblast.....	105
<i>Olesya Behen'</i> . Analysis of employment level and social security in the L'viv oblast mountain districts.....	109
<i>Lesya Zastavets'ka</i> . Basic features of the current territorial organization of the Ternopil' regional settlement system.....	114
<i>Iryna Illyash</i> . Economic development of city settlements of the Ternopil oblast is in the conditions of transformation of society.....	120

Cartographic Subjects

<i>Natalya Duk</i> . Current developments in geographic-cartographic research of the Customs System of Ukraine.....	126
---	-----

Reviews and Announcements

<i>Oleksandr Hladkyi, Oleksiy Fedyuk</i> . The role of Nikolay Baranskiy in mass persecutions of geographers at the end of the 1930s.....	131
<i>Olha Zastavets'ka</i> . Investigating territorial organization of settlements – a new direction in Ukrainian geography of population (on the publication of A.I. Dotsenko, <i>Terrytorial'na orhanizatsiya naseleння: teoriya i praktyka</i> [Territorial organization of population: theory and practice], 2010).....	134

Chronicle. Facts. Projects

All Ukrainian scientific-practical conference-workshop “Travel resources as a factor of territory” (Ternopil – Zalyshchyky, 9-10 December 2011).....	136
--	-----

Jubilees and nominations

60 th anniversary of Professor Ivan Kovalchuk.....	138
---	-----

Our Contributors	140
-------------------------------	-----

Vixi

УДК 911:101

Юрій Кисельов

ГЕОСОФІЧНИЙ ПІДХІД ЯК СКЛАДОВА ЗМІСТУ МЕТАТЕОРІЇ ГЕОГРАФІЇ

Окреслено різнобічне значення формування метатеорії географії. Наголошено на тісному зв'язку сучасної географії з філософською думкою, одним із проявів чого стало виникнення суміжної наукової дисципліни – геософії. Відзначено, що творення метатеорії географії пов'язане із застосуванням нею постнекласичних дослідницьких підходів. Обґрунтовано метатеоретичну роль геософічного підходу в географічних дослідженнях, який має верифікаційне, рефлексійне, інтегративне та світоглядне значення.

Ключові слова: *метатеорія, географія, постнекласичні підходи, геософічний підхід, „софійні” дисципліни.*

Yuriy Kyselyov. Geosophical approach as a component of the contents of the meta-theory of geography. *A multi-faceted significance of shaping the meta-theory of geography is outlined. A tight connection between contemporary geography and philosophical thought is emphasized, resulting in the emergence of a border scientific discipline – geosophy. It is noted that the establishment of the meta-theory of geography is connected with its use of post non-classical research approaches. The meta-theoretical role of the geosophical approach in geographical investigations is shown to have a verifying, reflective, integrative and worldview significance.*

Key words: *meta-theory, geography, post non-classical approaches, geosophical approach, “sophic” disciplines.*

Постановка проблеми та її актуальність. На сучасному етапі розвитку світопізнання однією зі знакових тенденцій стала різнобічна й багатоаспектна інтеграція науки. Практично в кожній із сучасних фундаментальних наук здійснення теоретичного дослідження пов'язане з використанням методологічного апарату, методів, поняттєво-термінологічної системи тощо інших наук. Такі міждисциплінарні зв'язки, що можуть бути генетичного, інформаційного або “об'єктного” типу [15, с. 30], усувають різкі бар'єри між об'єктно-предметними сферами суміжних наук. Теорія ж, яка напрацьовується із застосуванням різних атрибутів іншої науки, набуває метатеоретичних рис. Як зазначає проф. О. Шаблій, “в кожній науці є ряд теоретичних проблем, які неможливо розв'язати за допомогою лише її внутрішнього понятійно-категоріального апарату... Такі проблеми називають метатеоретичними” [14, с. 9-10].

Для географії, яка перебуває на межі природничого й суспільствознавчого циклів наук і має чимало реальних (натурних) і концептуальних (дослідницьких) об'єктів, спільних з іншими галузями знання, вихід на метатеоретичний рівень убачається нами не лише бажаним, а й необхідним. Відповідні проблеми притаманні як природничій, так і суспільній географії на сьогоднішньому етапі їхньої генези.

Ще однією особливістю сучасної науки, в тому числі географії, є її тісний зв'язок із філософською думкою. Зокрема, на межі географії та філософії сформувалася суміжна наукова дисципліна – геософія (теорія людського простору), застосування положень якої є доречним при виконанні різноманітних власне географічних (конкретно-наукових) досліджень.

Огляд попередніх публікацій з проблеми. В українській науковій літературі проблеми форму-

вання метатеорії географії порушувалися, зокрема, у працях В. Пашенка [11] та О. Шаблія [14]. Зазначені автори окреслили суть метатеоретичних проблем науки, схарактеризували низку спроб створення метатеорії географічних наук на кшталт метагеографії [2] та метакартографії [1]. В. Пашенко сформулював предметний зміст метатеорії природничої географії [11, с. 38-39].

Метою нашого дослідження є обґрунтування метатеоретичного характеру географічних досліджень, здійснюваних із застосуванням геософічного підходу.

На шляху до поставленої мети ми ставимо такі **завдання**:

- здійснити історичний огляд метатеоретичних розробок у галузі географії;
- співвіднести сутність метатеоретичних проблем географії з етапністю розвитку її методології;
- окреслити місце і роль геософічного підходу в географії взагалі та конструюванні метатеорії географії, зокрема;
- сформулювати приклади використання геософічного підходу в основних галузях сучасної географії.

Виклад основного матеріалу. Окреме місце серед теоретико-методологічних положень науки посідають проблеми її метатеорії – тієї сфери теоретичних засад, що виходять поза межі цієї науки. Важливою рисою метатеорії як особливого атрибуту науки є її консолідуюча роль як у внутрішньому вимірі (посилення системних зв'язків між окремими галузями цієї науки), так і в зовнішньому (встановлення та зміцнення міждисциплінарних зв'язків між науками одного циклу). Формування метатеорії, необхідність чого зумовлена потребою в розв'язанні деяких методологічних проблем, передбачає застосування теоретичних основ, методів, підходів, фактичних даних інших наук, що має верифікаційне (перевірка наукової теорії положеннями іншої теорії), рефлексійне (самовизначення даною наукою місця в системі наук), інтегративне (встановлення тісніших зв'язків між розділами науки), світоглядне (проникнення в глибинну сутність досліджуваного об'єкта) значення.

В. Пашенко, прагнучи сформулювати метатеорію природничої географії, виокремлює 17 “відношень, що складають конкретний предметний зміст метатеоретичних природничо-географічних узагальнень”. Серед них, зокрема, “цільове розширення та збагачення світоглядно-філософських основ природничої географії... конкретизація і розвиток методологічних основ досліджень... узагальнення, співвіднесення, корекція і розвиток через наукознавчу рефлексію та міждисциплінарну інтеграцію теорії кожної природничо-географічної науки, зокрема і спільних теоретичних положень природничої географії в цілому” [11, с. 38-39]. На нашу думку, ці та інші складові змісту цілком відповідають і теоретико-методологічним засадам

супільної географії та є конструктивними в контексті побудови її метатеорії.

Безсумнівною є потреба обох основних галузей географії в різнобічних зв'язках із філософією. Зокрема, маємо на увазі сформовану впродовж останнього сторіччя суміжну щодо географії й філософії дисципліну – геософію, що набула своїх сучасних теоретико-методологічних засад наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Ймовірним шляхом упровадження її положень у різні географічні науки є розробка особливого геософічного підходу до досліджень об'єктів і явищ на земній поверхні.

На нашу думку, з розв'язанням метатеоретичних проблем географії тісно пов'язане застосування нею постнекласичних дослідницьких підходів. Суть останніх полягає, зокрема, у використанні географією елементів теорії, фактичних даних або методів інших наук, зокрема, ноосферології, синергетики, екології та етнології на сучасному етапі їхнього розвитку (що сформували відповідно концепцію екоеволюційності, або “підтримуваного розвитку”, та теорію пасіонарності). За допомогою кожної зі згаданих дисциплін географія, розширюючи коло об'єктів своїх досліджень, одержує змогу перевірити (верифікувати) коректність окремих власних теоретичних положень і вивести їх на новий рівень узагальнення.

Так, залучаючи до дослідницького арсеналу вчення про ноосферу як перетворювану людським розумом біосферу, географія формулює новий (точніше, заново відтворений) концептуальний об'єкт – Ойкумену, що охоплює всю поверхню Землі (разом з найближчим навколосемним космоспростором), освоєну та змінену діяльністю мислячої людини взагалі (за концепцією ноосфери П. Тейяра де Шардена) або науковою думкою (за В. Вернадським). Відповідно, постає питання про співвідношення понять, які позначають певні концептуальні інтерпретації земної поверхні (реального об'єкта будь-яких географічних досліджень) – географічне середовище, геопростір, Ойкумена, ландшафтна оболонка, людський простір тощо. Ця термінологічна проблема має вагомий теоретико-методологічний значення, адже наслідком її розв'язання має бути визначення просторового об'єкта, що є “вмістилищем” для ноосфери.

Застосовуючи синергетичний підхід, неодноразово інтерпретований у географічній літературі [8, 10, 11 тощо], науки про Землю впроваджують розгляд досліджуваних ними об'єктів як то тальностей, сформованих спільною дією всіх причетних до їхньої генези чинників. При цьому можливе творення нових понять на позначення процесів, пов'язаних з односпрямованим впливом різних за походженням і властивостями сил. Прикладами можуть бути визначені В. Пашенком поняття “геостат” [10, с. 148], або дефіновані О. Ковальовим поняття “географічний процес” [6], які розкривають якнайбільше різноманіття аспектів функціонування ландшафтної оболонки.

Використовуючи екоеволюційний підхід і беручи його, як слушно пропонує В. Пашенко, за парадигму сучасного природознавства, сьогоденніша географія залучає до своїх теоретико-методологічних засад положення новітньої екології, вагомим досягненням якої є напрацювання згаданої нами вище концепції підтримуваного розвитку [12]. Географічність цієї концепції полягає в закладенні нею теоретичних основ забезпечення стійкості ландшафтів в умовах зростаючого антропогенно-техногенного навантаження на них. Прикладом її застосування географічними науками може бути розробка на її основі іншої концепції – природно-господарських систем як стійких соціоприродних утворень [7].

Залучення до географічних досліджень пасіонарного підходу забезпечує зв'язок географії з етнологією. Сформульована Л. Гумільовим теорія пасіонарності вказує на географічну сутність феномену етносу, який тісно пов'язаний з ландшафтом, що “вміщує” його. Вважаємо незаперечним “географізм” зазначеної теорії, що визнавався самим її автором [3, с. 22], який і саму науку етнологію визначав як суміжну, посталу на межі географії й історії.

На нашу думку, в одному ряду з вищезгаданими перебуває й геософічний підхід, суть якого полягає у використанні в географічних студіях (як природничих, так і суспільних) теоретичних і методологічних засад геософії, висвітлених нами в попередніх працях [4, 5]. Застосування зазначеного підходу дозволяє пізнати не лише зовнішні ознаки досліджуваних об'єктів, їх внутрішню структуру, функціонування та генезу, а й саму їх глибинну сутність, пов'язану зі значенням ландшафтів і цілих країн (етнічних і державних територій) для народів, середовищем життя яких вони є. Прикладом може бути геософічне осмислення межового характеру лісостепового ландшафту – арени української етногенези – в контексті субетнічного різноманіття українців, що проявляється в деяких особливостях їхньої ментальності, стереотипів поведінки, культури тощо. З геософічних позицій, одним із провідних чинників формування цих відмінностей є ландшафтний (природно-географічний), адже основні морфологічні риси території (загальний характер рельєфу місцевості, її насиченість гідромережею, панівний вид ґрунту та ін.) вагомою мірою визначають певні мисленнєво-поведінкові етнічні й субетнічні характеристики населення.

Зауважимо, що геософічна інтерпретація внутрішньої сутності (“*innere Wesen*“, за Е. Банзе [17]) об'єктів на земній поверхні не замінює, а доповнює конкретно-наукове, фактологічне знання про них. Тому ще виразнішою, на нашу думку, стає верифікуюча роль геософічного підходу щодо результатів географічних досліджень. Виходячи із засад дуалістичної природи наукового знання (яке трактується сучасною філософією й методологією як синтез “логічної” та “софійної” складових [16]),

стверджуємо, що найбільш несуперечливим є те знання, достовірність якого підтверджується при здійсненні дослідження на матеріалістичній методологічній основі (конкретна, “позитивна” наука, оформлена в “логічних” дисциплінах) так само, як і на ідеалістичній (“софійні” дисципліни). Отже, геософія через створюваний нею особливий підхід бере участь у формуванні метатеорії географії. Остання ж відповідає основним критеріям метатеорії, яка “аналізує властивості, структуру, методи, логічні основи (доказовість, несуперечність, строгість тощо) іншої предметної теорії, а також встановлює межі її застосування...” [13, с. 385].

Прикладом залучення геософічного підходу до природно-географічних досліджень може бути, на нашу думку, розробка ідеї “аналогічних” і “протилежащих” ландшафтів. Поняття “аналогічні ландшафти” ми бачимо близьким до “зон-аналогів” Ф. Мількова [9, с. 55-56], але, на відміну від нього, в основу їх виокремлення покладаємо не баланс вологи, а суто зовнішню, морфологічну подібність (яка саме і має геософічне значення). Тобто, “аналогічними” ми вважаємо не лише степи помірного поясу й субекваторіальні савани, а й субарктичні тундри. Крім того, “аналогічні” ландшафти ми знаходимо й у межах одного фізико-географічного поясу та навіть зони: такими є, наприклад, широколистяні ландшафти приатлантичного й мусонного секторів Євразії.

Щодо “протилежащих” ландшафтів, то, в контексті всієї поверхні Землі, ми виділяємо “або-лютно протилежні” ландшафти – суходільні та водні (акваландафти океанів і морів). У середині материків виокремлюємо “відносно протилежні” ландшафти різного порядку. “Відносні протилежності” першого порядку – це рівнини та гори; другого порядку – залісені й безлісі природні зони; третього порядку – низовини й височини, тайга й широколисті ліси тощо.

Геософічність наведених прикладів ми вбачаємо в тій ролі, яку характер і просторове співвідношення ландшафтів відіграють у свідомості й бутті людини, зокрема, процесам етногенези, її територіальної, ментальної та рефлексійної (щодо ландшафту) складових.

У суспільно-географічних студіях виразним прикладом застосування геософічного підходу є дослідження з політичної географії. Зокрема, електоральні уподобання населення пов'язані з історичними особливостями розвитку окремих регіонів, а опосередковано – і з природними чинниками (зокрема, ландшафтним і природно-ресурсним). Яскравий матеріал, що підтверджує наведену тезу, дає Україна, яка досить чітко поділена за електорально-географічною ознакою на північний захід і південний схід. Вартий уваги той факт, що ця межа на своєму значному відтинку збігається з південно-східним кордоном старокіївської Української держави (отже, спостерігається зв'язок сучасних політико-географічних явищ з історико-

географічними). З'ясування глибинної сутності такого збігу й обґрунтування геопросторово вираженої законності є складовими геософічної проблеми, що постає в рамках суспільно-географічного дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Окреслене нами місце геософічного підходу в побудові метатеорії географії та наведені можливості його застосування в різних її галузях дають підстави для висновку про його наскрізний характер як певного елементу системи географічних

наук. Геософічний підхід відіграє в географічних дослідженнях верифікаційну, рефлексивну та інтегративну роль, а також посилює світоглядно-філософські основи землезнання.

Як один з можливих напрямів подальших досліджень порушеної нами проблеми, ми розглядаємо створення теоретичних побудов, спрямованих на формування метатеорії геософії, складовими якої могли б стати як засади “традиційної” географії, так і методологічні положення інших “софійних” дисциплін – антропософії, етнософії, психософії тощо.

Література

1. *Асланикашвили А.Ф.* Метакартография: Основные проблемы / А.Ф. Асланикашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 125 с.
2. *Гохман В.М.* Проблемы метагеографии / В.М. Гохман, Б.Л. Гуревич, Ю.Г. Саушкин // Вопросы географии. – Вып. 77. – Москва, 1968.
3. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
4. *Кисельов Ю.О.* До формування теоретико-методологічних основ геософічних досліджень / Юрій Кисельов // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 14. – С. 8-11.
5. *Кисельов Ю.О.* Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю.О. Кисельов. – Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
6. *Ковальов О.П.* Географічний процес: що стоїть за цим поняттям? / О.П. Ковальов // Український географічний журнал. – 1997. – № 4. – С. 45-51.
7. *Ковальчук І.П.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз / Іван Ковальчук. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
8. Людина в ландшафті ХХІ століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – К., 1998. – 182 с.
9. *Мильков Ф.Н.* Ландшафтная сфера Земли / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1970. – 207 с.
10. *Пащенко В.М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства: Монографія. / В.М. Пащенко. – К., 1999. – 284 с.
11. *Пащенко В.М.* Землезнання: Кн. 1. Методологія природничо-географічних наук / В.М. Пащенко. – К., 2000. – 320 с.
12. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр “За наше общее будущее”, 1993. – 70 с.
13. Український радянський енциклопедичний словник. – Т. II. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1987.
14. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
15. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
16. *Эпштейн М.Н.* Знак пробела. О будущем гуманитарных наук / М. Эпштейн. – Москва: Новое литературное обозрение, 2004. – 864 с.
17. *Banse E.* Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 s.

Стаття надійшла 7.12.2011 р.

Постаті

УДК 911.3

Сергій Шевчук

ПРОФЕСОР КОСТЬ ДУБНЯК (1890 – 1948): ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНСЬКУ ГЕОГРАФІЮ

У статті розкрито науковий внесок видатного українського географа першої половини ХХ століття – професора Костя Володимировича Дубняка. Ім'я К.В. Дубняка відоме в науці як теоретика українського географічного краєзнавства, одного з лідерів наукової школи української економічної географії, засновника краєзнавчих географічних досліджень території Полтавщини. Матеріал статті розкриває життєвий шлях та науковий доробок ученого. Вперше в історії української географії, на основі вивчення архівних матеріалів, представлено фотографію професора Костя Дубняка та бібліографічний покажчик праць вченого.

Ключові слова: професор Кость Дубняк, історія української географії, географічне краєзнавство, наукові школи і напрямки в географії.

Serhiy Shevchuk. Professor Kost' Dubnyak (1890 – 1948): returning his legacy to Ukrainian geography. *This article reveals the contribution of a prominent Ukrainian scientist of the first half of the twentieth century – Professor Kost' Volodymyrovych Dubnyak. The name of K.V. Dubnyak is known in science as a theoretician in Ukrainian geographic regional studies, a leader of a Ukrainian school of economic geography and founder of local geographical studies of the Poltava region. The life and scientific legacy of the scientist are outlined. For the first time, on the basis of archival materials, a photograph and a bibliography of Professor Kost' Dubnyak are revealed.*

Key words: Professor Kost' Dubnyak, history of Ukrainian geography, geographical regional studies, scientific schools and directions in geography.

Суспільна географія в Україні протягом ХХ століття еволюціонувала через ряд етапів та оформлення теоретико-методологічних основ, що знайшло своє відображення в зміні назви самої науки (від комерційної до економічної, згодом до економічної та соціальної, а нині – суспільної географії), становленні різних теоретичних напрямів (галузево-статистичного, антропогеографічного, краєзнавчого, українського районного, районно-комплексного, суспільно-географічного та інших). Історія української географії має вивчити роль і місце вітчизняної суспільної географії в загальногеографічному та загальнонауковому процесі, систематизувати творчий доробок учених, щоб встановити їх роль у розвитку географічної науки в Україні. Сьогодні належної оцінки потребують також роботи й теоретичні узагальнення вчених першої половини ХХ століття, на яку власне й припадає теоретико-методологічне та організаційне оформлення геогра-

фічної науки в Україні. Саме з початком Української національної революції розгорнувся якісно новий етап у розвитку вітчизняної наукової думки взагалі, а в економіко-географічній науці розпочався етап наукового становлення. На цей час припадає формування української економіко-географічної школи в складі К. Воблого, В. Гериневича, М. Дольницького, К. Дубняка, Ф. Матвієнка-Гарнаги, С. Остапенка, Я. Пілецького, С. Рудницького, В. Садовського, А. Сиявського, О. Сухова та багатьох інших науковців. Головним центром розвитку науки в Україні стала заснована у 1918 р. на основі Українського наукового товариства Всеукраїнська академія наук (ВУАН). А вже в 1927 р. у Харкові при ВУАН та Наркоматі освіти було відкрито Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Очолив роботу першої в Україні академічної географічної установи С. Рудницький, згуртувавши навколо себе однодумців, більшість з яких стали

співробітниками чи аспірантами Інституту.

Серед науковців Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, які працювали наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття у Харкові, одне з провідних місць належить професору Костеві Дубняку – фундатору краєзнавчого напрямку в теорії української суспільної географії та теоретику економіко-географічної науки. Але ще до того, як проф. К. Дубняк очолив краєзнавчий відділ Інституту, його наукова та освітня діяльність була пов'язана з Полтавським та Харківським інститутами народної освіти.

Постать професора К. Дубняка маловідома, а то й зовсім невідома сьгоднішньому поколінню українських географів, незважаючи на численні праці, які науковець залишив по собі. В біографічних довідниках та академічних енциклопедіях зустрічаються досить обмежені довідкові відомості про вченого. Сьгоднішнє покоління географів навіть не мало в розпорядженні фотографії цього великого діяча української землезнавчої науки.

Дослідженню життєвого та творчого шляху К. Дубняка присвячені лише окремі розвідки М. Костриці [7], К. Мезенцева [8], О. Шаблія [9], С. Шевчука [10, 11] та ін., проте вони стосуються переважно наукового доробку вченого. На основі вивчення архівних фондів нам вдалося встановити основні етапи життєвого шляху видатного українського географа першої половини ХХ століття.

Народився К. Дубняк у місті Миргород на Полтавщині, де й здобув середню освіту. Навчання продовжував у Полтавській духовній семінарії, Лазаревському інституті східних мов (Москва), Московському комерційному інституті. Однак був відрахований за неблагонадійність. У 1914 році К. Дубняк закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету та здобув фах географа. Відразу після закінчення університету майбутній професор повертається на Полтавщину, де викладає географію в середніх школах міст Миргород та Кобеляки. Саме тут була видана його перша праця “Російсько-український словник термінів природознавства та

географії” (Кобеляки, 1917).

У 1918 році Кость Дубняк переїздить до Полтави й починає викладати економічну географію в кооперативному та сільськогосподарському технікумах. З 1919 по 1924 роки К. Дубняк – професор Полтавського інституту народної освіти. Серед основних курсів, які викладав учений, були економічна географія, землезнавство й краєзнавство. Останнє викладалося тоді на всіх спеціальностях вищих навчальних закладів. Одночасно проф. К. Дубняк завідував редакційним відділом Полтавського державного видавництва, а також очолював Бібліографічну комісію сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС Раднаркому УРСР.

Саме у 1920-х рр. минулого століття в українській економічній географії утверджується краєзнавчий напрямок досліджень як один з підходів до розуміння сутності економічної географії. Він сформувався під впливом хорологічної концепції А. Геттнера, просторова концепція якого зводилася до того, що основним завданням географії як науки має бути краєзнавчий опис. Такий підхід до вивчення суспільно-географічних явищ в межах певної території (краю) в подальшому склав теоретичне підґрунтя для формування в українській національній географії районного напрямку (до речі, це було характерно й для світової географічної науки). В українській географічній літературі цього часу активно велася полеміка з приводу сутності самого краєзнавства та його співвідношення з географією. Складність у визначенні краєзнавства як науки можна пояснити безсистемністю та неорганізованістю досліджень, що проводилися з вивчення окремих територій, а тому невизначеною предметно залишалася дефініція краєзнавства. Основною методологічною проблемою у цьому контексті було визначення наукового статусу краєзнавства. У цілому ми можемо прослідкувати три підходи до розуміння краєзнавства: краєзнавство як метод дослідження природничих і економічних наук, як початковий курс шкільної географії і як самостійна синтетична наука.

Теоретичні основи краєзнавства як окремої науки в структурі української географії були сповна обґрунтовані К. Дубняком у ряді наукових публікацій [4, 5, 6]. Методологічний статус краєзнавства в Україні у 20-х рр. минулого століття він порівнював зі становищем географії наприкінці ХІХ ст. Вчений поділяв думки А. Геттнера стосовно того, що географія є хорологічна наука про земну поверхню (а звідси “справжня царина праці географа є краєзнавство” [2, с. 227]) та Л. Берга про те, що краєзнавство (“страноведение”) дійсно є хорологічною наукою, і його справді слід називати географією. При цьому аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися виключно у контексті взаємодії суспільства і природи.

Знаний у науковому світі як прихильник і теоретик краєзнавчої та районної школи в

українській суспільній географії (тоді – економічній географії), К. Дубняк систематично друкував наукові студії в регіональному журналі “Господарство Полтавщини”. Серед них назвемо: “Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)”, “Природні багатства Полтавщини”, “Матеріали до вивчення Полтавщини” та ін. На особливу увагу географів заслуговує праця “Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)”, в якій учений досить детально дав опис кожного з виділених ним природно-господарських районів краю, зокрема Степового, Центрального та Засулля. Виокремивши на основі природних умов та спеціалізації галузей сільського господарства економічні райони, він розкриває загальні риси їх господарства, а також указує на тенденції їх подальшого розвитку, складає прогноз розвитку галузей для кожного району. Проте особливо цінним для нас є складений проф. К. Дубняком бібліографічний показник літератури – “Матеріали до вивчення Полтавщини”.

У 1924 році професора Костя Дубняка було запрошено до Києва, де він викладав економічну географію в Інституті народного господарства. Але вже в тому ж році він переїздить до Харкова. Починає працювати на посаді професора Харківського інституту народної освіти, де незмінно викладав курси економічної географії та краєзнавства. З 1925 року він є постійним членом Українського комітету краєзнавства, а з 1927 року як професор ХІНО став співробітником географічної секції Інституту української наукової мови та краєзнавчого й антропогеографічного відділів Інституту географії та картографії ВУАН. Певний час професор Кость Дубняк працював на посаді заступника директора Інституту, був активним членом Українського комітету краєзнавства. На цей час припадає активна робота вченого у розробленні теоретичних і прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти.

Стосовно методології економічної географії К. Дубняк підтримував ідеї А. Геттнера (економічна географія має справу з економічними особливостями і взаємовідносинами різних країн світу і місцевостей) та теоретика російської районної економічної географії С. Бернштайн-Когана (економічна географія має досліджувати економічне життя території – економічного району, через аспекти взаємодії елементів економічного життя цієї території між собою та впливу на подібні територіальні утворення). К. Дубняк пропонує власне розуміння економічної географії як науки про “окремий економічний район, окрему державу як комплекс економічних районів, держави і державні угруповання як окремі економічні райони світового господарства, як комплекс окремих економічних районів [...]” [2, с. 229].

Краєзнавство К. Дубняка розглядав як галузь географічної науки, при цьому він наголошував, що

об’єктом (предметом) географічної науки є саме край (“краєвид, місцевість, частина земної поверхні”). Як бачимо, учений ототожнював поняття краєзнавства з поняттям географії окремого регіону: “краєзнавство то наука про стан засобів виробництва і продукційних сил в певному територіальному районі” [1, с. 2].

Визначаючи на такий лад предмет краєзнавства як географічної науки, К. Дубняк виділяв основні підходи у процесі дослідження географічних об’єктів:

1) синтетично-гармонійний підхід: “краєзнавство повинно [...] всебічно охопити все складне життя певного району і природу, і людину, і той виробничий ефект, що є наслідком впливу людини на природу, – в одному малюнкові подати й пояснити сучасний стан засобів виробництва й продукційність сил району”. Тобто К. Дубняк говорив не про що інше, як комплексний підхід у вивченні району, а це було на двадцять років раніше відомої праці М. Колосовського про територіально-виробничі комплекси;

2) динамічний підхід. Учений вважав, що географ “не може задовольнитися статикою свого району, він повинен далі показати його динаміку в минулому, оскільки воно привело до сучасного, в сучасному перспективно-майбутньому” [2, с. 231]. У цьому відношенні надзвичайно позитивним є те, що К. Дубняк, на відміну від поглядів антропогеографічної школи, зокрема С. Рудницького, про пізнання географічних об’єктів у їх динаміці, наголошував як на пізнанні минулого, так і на необхідності географічного прогнозу як методу науки. Інших методичних підходів учений не розглядав, посиляючись на те, що “краєзнавство [...] є систематизоване вивчення того чи іншого району (район, округа, край, держава і т. д.) за методами і принципами географії” [2, с. 231].

Не залишив поза увагою К. Дубняк і джерельну базу географії. Її, на думку вченого, мають становити природничі та суспільні науки.

Вагоме місце в теоретичних студіях К. Дубняка займала проблема співвідношення між географією та краєзнавством. Як ми вже зазначали вчений фактично не розмежовував поняття “географія” та “краєзнавство”: “[...] географія є синтетична наука про географічні краєвиди, географія є не що інше, як краєзнавство, [а] так звана “фізична географія” зовсім не географія, а частина космічної фізики – геофізика” [2, с. 232]. Отже, К. Дубняк був схильний розглядати географію як палкий противник фізiocентризму. Водночас ми не можемо назвати його представником антропоцентризму, адже на перший план у своїх наукових студіях він постійно висував простір як предмет дослідження географії.

У контексті внутрішньої структури географії (краєзнавства) К. Дубняк виокремлював його економічну складову, як таку, що відбиває реальний стан впливу людини на природу. Саме тому

першочерговою складовою науки він називав “економічне краєзнавство”. Цей термін використовувався ним як синонім до економічної географії, проте К. Дубняк говорив про хибне, на його думку, тлумачення економічної географії представниками галузево-статистичного напрямку як науки про галузі господарства. Тому економічну географію в тлумаченні В. Дена та К. Воблого він називав “географічною економією”. Істинне розуміння економічної географії К. Дубняк вбачав у науці “про економічні райони (економічні краєвиди)” [2, с. 232].

Розглядаючи економічну географію і краєзнавство як синтетичну науку, К. Дубняк писав: “страноведение” [фактично “країнознавство”, але на той час використовувався цей термін як синонім до “краєзнавства”] і економгеографія повинні злитися в одну науку. Краєзнавство є в нашому розумінні це “страноведение” плюс економгеографія певної території” [2, с. 233]. Дещо згодом у своїх методологічних студіях К. Дубняк відзначав необхідність реформ в географії у зв’язку з включенням краєзнавства до системи географічних наук: “при погляді на краєзнавство, як на географічну науку про продукційні сили певної країни, так звана економічна географія вливається в краєзнавство і стає справжньою географічною наукою, невід’ємною частиною описової географії” [3, с. 2].

На початку 20-х років професор К. Дубняк досить серйозно займався проблемами наукової бібліографії, про що свідчать складені ним бібліографічні покажчики з вивчення географії Полтавщини, а особливо сільського господарства України. У 1922 році в структурі Сільськогосподарського Наукового Комітету України було утворено Бібліографічне бюро, яке очолив К. Дубняк. Бюро проводило досить значну роботу зі створення бібліографічного довідника діячів сільськогосподарської науки в Україні. До складу бюро входили також П. Тутковський, Г. Кох, О. Яната, А. Носов та інші. Результати роботи Бюро у вигляді ряду бібліографічних збірників, підготовлених під керівництвом та за редагуванням К. Дубняка, були репрезентовані під час Всеросійської сільськогосподарської виставки, яка проходила у серпні 1923 року в Москві. Протягом 1923 року Бюро підготувало також повну бібліографію наукових робіт академіка П. Тутковського.

У 1924 році К. Дубняк розпочав роботу над створенням національної (“краєзнавчої”) галузевої бібліографії. Основне завдання, яке ставив перед собою вчений, – це облік літератури, журнальних і газетних статей, що видавалися на території України або на території заселеній українцями незалежно від мови й місця видання. На думку сучасного українського історика науки професора В. Вергунова, застосування К. Дубняком “краєзнавчого” принципу при складанні наукової бібліографії цілком відповідає і сучасним вимогам щодо визначення національної бібліографії. Отже, професор Кость Дубняк започаткував національну галу-

зеву бібліографію, а бібліографічні покажчики, підготовлені ним, є прикладом високопрофесійної і сумлінної науково-бібліографічної роботи.

Про вагоме місце професора К. Дубняка в наукових колах України того часу як відомого книгознавця та бібліографа свідчать також його численні рецензії на географічну літературу, що видавалася протягом 20 – 30-х років. Серед них рецензії на праці К. Воблого, В. Дена, О. Константінова, Б. Лічкова, Ф. Матвієнка-Гарнаги, Є. Оплокова, С. Остапенка, С. Рудницького, О. Сухова, П. Тутковського, П. Фоміна, Й. Шимоновича та інших.

Отож, К. Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об’єктом (предметом) науки він називав “край”, який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, і пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, яка впливає на господарське життя людини.

У літературі, в якій зустрічаються досить обмежені біографічні відомості про професора Костя Дубняка, стверджується, що у 1934 році Інститут географії та картографії було закрито, а більшість його науковців, у тому числі й професор К. Дубняк, були безпідставно репресовані. До цього часу невідомими залишалися місце і точна дата завершення життєвого шляху професора К. Дубняка. Проте, як стало відомо з архівної кримінальної справи К. Дубняка, у 1934 році йому вдалося уникнути карального апарату радянського режиму і виїхати до міста Сталінграда, де він почав працювати в педагогічному інституті на посаді професора кафедри географії разом з українськими професорами А. Синявським (з Києва) та М. Самбікіним (з Полтави). Певний час вчений працював на викладацькій роботі у різних середніх та вищих навчальних закладах Росії.

Під час війни професор К. Дубняк повернувся до Харкова, де брав активну участь у діяльності харківської Просвіти, науковому й культурному житті міста. На момент арешту в лютому 1945 році він був заступником директора харківських гідрометеорологічних професійних курсів. За активну роботу в українських організаціях під час нацистської окупації вченого було засуджено в червні 1945 року до двадцяти років каторжних робіт з обмеженням прав на п’ять років та конфіскацією майна. Матеріали архівної справи показують, що професор Кость Володимирович Дубняк у віці 58 років помер 3 серпня 1948 року в місцях позбавлення волі.

Розуміючи вагомий внесок Костя Дубняка в українську суспільно-географічну науку першої половини ХХ століття, хочемо окремо наголосити на його неocenненому доробку в розвитку географічної науки в Полтавському науковому центрі та у сфері пізнання і висвітлення географії Полтавщини.

Бібліографія наукових праць Костя Володимировича Дубняка

(при складанні використано матеріали сайту "Яскрава сторінка красзнавчого руху" [12])

1. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. – Кобеляки, 1917.
2. Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (досвід районізації Полтавщини) // Господарство Полтавщини. – 1921. – № 3. – С. 13-18.
3. Природні багатства Полтавщини // Господарство Полтавщини. – 1922. – № 4-5.
4. Матеріали до вивчення Полтавщини (Бібліографічний покажчик літератури) // Господарство Полтавщини. – 1922. – № 4-5. – С. 12-15.
5. Географічна освіта на Україні // Більшовик (Київ). – 1923. – № 283. – 13 грудня.
6. Рецензія на книгу: Естественные районы Украины: (классификация районов на основе их генезиса) / Б.Л. Личков. – К.: Изд. Киев. губерн. стат. бюро, 1922. – 61 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4/5. – С. 268-269.
7. Рецензія на книгу: Экономическая география Украины / А.А. Сухов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 200 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4/5. – С. 271-272.
8. Рецензія на книгу: Современная география / М. Ньюбигин; пер. с англ. под ред. и с прим. Г.Н. Танфильева. – Одесса: Матезис, 1923. – 224 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 248-249.
9. Рецензія на книгу: Украина. Экономическая характеристика / П.И. Фомин. – Х.: Науч. мысль, 1923. – 178 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4/5. – С. 270-271.
10. В справі географічної освіти на Україні // Вісті. – 1923. – № 151. – 11 липня.
11. Рецензія на книгу: Материалы по районированию Украины. – Х.: Вид. Держплану УСРР, 1923. – 202 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 1,2. – С. 243.
12. Сільськогосподарська видавничя продукція на Україні в 1922 році // Вісник Сільськогосподарської науки. – 1923. – Ч. 1-2. – С. 32-33.
13. Рецензія на книгу: Географічні етюди: читанка з початкової географії / А.М. Покровський. – К.: Держвидав України, 1924. – 149 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 4/5. – С. 303.
14. Рецензія на книгу: Первая сельскохозяйственная выставка СССР в Москве 1923 г.: Сельское хозяйство Украины. – Х.: НКЗ УСРР, 1923. – 232 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 280.
15. Рецензія на книгу: Основы земледелия Украины. Ч. 1-2 / С. Рудницький. – Прага, 1923. – 326 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 280-281.
16. Рецензія на книгу: Экономическая география России в сравнении с важнейшими странами / П.Г. Тимофеев. – М.; Л., 1923. – 348 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 338-339.
17. Рецензія на книгу: Учебник экономической географии СССР / Л.Д. Синицкий. – М.: Новая Москва, 1924. – 270 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 10. – С. 287-288.
18. Красзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя // Культура і побут. – 1925. – № 5. – С. 2-3.
19. Рецензія на книгу: Наукові записки: орган Київ. наук.-дослід. кафедр. Т. 1. – К., 1923. // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 285-286.
20. Рецензія на книгу: Державні змагання Прикарпатської України. – Відень : Нова громада, 1924. – 39 с. // Червоний шлях. – № 10. – С. 221-222.
21. Більше уваги до географії // Вісті. – 1924. – № 158. – 15 липня.
22. Що таке красзнавство // Червоний шлях. – 1925. – № 6/7. – С. 224-237.
23. Рецензія на книгу: Первое совещание по краеведению / Отд-ние изучения природы СССР, Гос. Тимирязев. НИИ. – Вологда, 1925. // Червоний шлях. – 1925. – № 9. – С. 222.
24. Рецензія на книгу: Курс экономической географии / В.Э. Ден. – Л.: ГИЗ, 1924. – 652 с. // Червоний шлях. – 1925. – № 3. – С. 273-275.
25. Рецензія на книгу: Чтение, съемка, исправление планов и производство военных рекогносцировок: популяр. рук-во для красноармейцев, курсантов и комсостава всех родов оружия / С. Ляликов. – Х.: ДВУ, 1925. – 98 с. // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 239-240.
26. Рецензія на книгу: Економічна географія України / К. Воблий. – К.: ДВУ, 1925. // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 211-213.
27. Рецензія на книгу: Учебник экономической географии СССР / Л.Д. Синицкий. – 2-е изд. – М.: Новая Москва, 1925. – 384 с., карт. // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 223.
28. Рецензія на книгу: Водные богатства Украины / Е.В. Оппоков. – [Х.]: ДВУ, 1925. – 161 с. // Червоний шлях. – 1925. – № 11/12. – С. 352.
29. Сучасне завдання красзнавства // Культура і побут. – 1925. – № 6.
30. Програма красзнавства для курсів педагогічної перепідготовки вчителів // Перепідготовка вчителів України. – Харків, 1925. – С. 165-176.
31. Рецензія на збірник: Вісник Одеської Комісії Красзнавства при УАН. – Одеса, 1925. – № 2-3. // Червоний шлях. – 1926. – № 9. – С. 256.

32. Рецензія на книгу: Бібліотечний збірник. Ч. 1. – К., 1926. – 176 с. // Червоний шлях. – 1926. – № 9. – С. 256-257.
33. Лист до редакції: [Протест авт. щодо легковаж. відношення упоряд. зб. “Красназнавство в трудовій школі”] // Червоний шлях. – 1926. – № 7/8. – С. 310.
34. Рецензія на книгу: Ґрунтознавство / Г. Махов. – Х.: ДВУ, 1925. – 159 с. // Червоний шлях. – 1926. – № 7/8. – С. 296-297.
35. Рецензія на книгу: Переселение за пределы Украины / А.П. Яхонтов. – Х., 1926. // Червоний шлях. – 1926. – № 7/8. – С. 300-301.
36. Рецензія на книгу: Предмет и метод экономической географии / О. Константинов. – Л., 1926. – 136 с. // Червоний шлях. – 1926. – № 9. – С. 257-259.
37. Рецензія на книгу: Енергетика громадського господарювання на Україні за 1913 та 1923 роки / С. Остапенко. – Х., 1925. – 350 с. // Червоний шлях. – 1926. – № 10. – С. 251-252.
38. Рецензія на книгу: Робоча книжка з географії. Ч. 1 / В.В. Кістяківський. – К., 1926. // Червоний шлях. – 1926. – № 11. – С. 253-254.
39. Програма з економгеографії // Програми сільськогосподарських професійних шкіл рослинництва. – НКЗО УСРР. – Харків, 1926. – С. 13-20.
40. Рецензія на книгу: Миколаївщина: краєзнавчий збірник. – Миколаїв, 1926. // Червоний шлях. – 1927. – № 7/8. – С. 353.
41. Вивчення продукційних сил і краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 5-9.
42. Районування й краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 2.
43. Індексція книжок // Культура і побут. – 1927. – № 33. – С. 7.
44. С.-г. бібліографія на Україні // Культура і побут. – 1927. – № 34. – С. 6-7.
45. Важлива, але занедбана справа [бібліографія] // Культура і побут. – 1927. – № 28. – С. 2-3.
46. Підвищення врожайності і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – № 6/10. – С. 1-4.
47. Оборона країни і краєзнавство // Культура і побут. – 1927. – № 25. – С. 1.
48. На шляху розвитку краєзнавства // Культура і побут. – 1927. – № 35. – С. 1-2.
49. Матеріали сільськогосподарської бібліографії України. 1925 рік / УСРР, С.-г. Наук. комітет України. – Х., 1927. – Т. 1, вип. 1. – 227 с.
50. Рецензія на книгу: Полтавщина: збірник. Т. 2. – Полтава: Вид. Полт. держ. музею ім. В.Г. Короленка, 1927. // Червоний шлях. – 1927. – № 7/8. – С. 349-350.
51. Шляхи розвитку географічної науки на Україні за десять років // Культура і побут. – 1927. – № 48. – С. 5-6.
52. Рецензія на книгу: Економіка України: конспект лекцій для слухачів держкурсів укромви та українознавства / Ф. Коваленко. – Х., 1927. // Червоний шлях. – 1927. – № 3. – С. 205.
53. Рецензія на книгу: Нарис економічної географії / пер. з англ. Д. Бориско. – Монреаль: Вид-во б-ки “Новий світ”, 1925. // Червоний шлях. – 1927. – № 6. – С. 260.
54. Рецензія на збірник: Вісник сільськогосподарської науки. – Х., 1927. – 112 с. // Червоний шлях. – 1927. – № 6. – С. 261-262.
55. Рецензія на книгу: Енциклопедія сільського господарства. – К.: Книгоспілка, 1927. // Червоний шлях. – 1927. – № 7/8. – С. 350-351.
56. Рецензія на книги: Всеобщая экономическая география / К. Заппер. – М.: План. хоз-во, 1926. – 328 с.; Экономическая география современного мира / Р. Гейнгардт. – М.: План. хоз-во, 1927. – 208 с. // Червоний шлях. – 1927. – № 9/10. – С. 238-239.
57. Рецензія на книгу: Географическое размещение русской промышленности / М.Б. Вольф. – К.: ГИЗ, 1927. – 157 с. // Червоний шлях. – 1927. – № 9/10. – С. 239-240.
58. Рецензія на книгу: Загальне землезнавство: підруч. для вищ. шк. і для самоосвіти / П. Тутковський. – К.: ДВУ, 1927. – 496 с. // Червоний шлях. – 1927. – № 11. – С. 272-274.
59. Рецензія на збірник: Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 7. Вип. 1. – Х.: ДВУ, 1927. – 177 с. // Червоний шлях. – 1928. – № 1. – С. 162-163.
60. Рецензії на книги: Короткий путівник / М. Філянський. – Х.: ДВУ, 1928. – 349 с.; Слобожанщина в екскурсіях. – Х., 1928. – 23 с.; Порадник екскурсанта Кам’янецьчини / В. Гериневич. – Кам’янець, 1928. – 102 с. // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 209-210.
61. Стан і завдання української географічної термінології // Записки Українського науково-дослідчого інституту географії та картографії. – Х., 1928. – Вип. 1. – С. 93-98.
62. Рецензія на книгу: Галичина: економіко-статистична розвідка / Й. Шиманович. – К.: ДВУ, 1928. // Червоний шлях. – 1928. – № 5/6. – С. 264.
63. Рецензія на книгу: Пути народного хозяйственного развития УССР. – Х., 1928. // Червоний шлях. – 1928. – № 12. – С. 249-250.
64. Рецензія на книгу: Естественные производительные силы УССР. – Х.: Вид-во Укрдержплану, 1928. – 223 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 3. – С. 172-173.

65. Матеріали до методології географії // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Х., 1928-1929. – Вип. II. – С. 93-98.
66. Рецензія на книгу: Нариси з економічної географії України / Ф.Т. Матвієнко-Гарнага. – Х.: ДВУ, [б. р.]. – 190 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 7. – С. 251-253.
67. Географія : підруч. для V року навчання / склав К. Дубняк. – Х.: ДВУ, 1930. – 252 с.
68. Географія : учеб. для V года обучения / сост. К. Дубняк. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1930. – 270 с.: ил.
69. Зшиток для практичних робіт з географії: п'ятий рік навчання / склав К. Дубняк. – Х.: ДВУ, 1930. – 32 с.: ілюстр.
70. Гоголь як географ // Червоний шлях. – 1930. – № 4. – С. 116-119.
71. Матеріали до методології географії: (бібліографічний показник головної л-ри укр. та рос. мовами) // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Х., 1930. – Вип. 2. – С. 242-253.
72. Зошит для практичних робіт з географії: дод. до робіт. книжки з географії для 5-го року. – Х.: Рад. шк., 1931. – 29, [1] с.
73. Як користуватися контурними картами: метод. поради для вчителя. – Х.: Рад. шк., 1934. – 16 с.

Література

1. Дубняк К. Краєзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя / К.В. Дубняк // Культура і побут. – 1925. – № 5. – С. 2-3.
2. Дубняк К. Що таке краєзнавство / К.В. Дубняк // Червоний шлях. – 1925. – № 6-7. – С. 224-237.
3. Дубняк К. На шляху розвитку краєзнавства / К.В. Дубняк // Культура і побут. – 1927. – № 35. – С. 1-2.
4. Дубняк К. Шляхи розвитку географічної науки на Україні за десять років / К.В. Дубняк // Культура і побут. – 1927. – № 48. – С. 5-6.
5. Дубняк К. Стан і завдання української географічної термінології / К.В. Дубняк // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Х., 1928. – Вип. I. – С. 93-97.
6. Дубняк К. Матеріали до методології географії / К.В. Дубняк // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Х., 1928 – 1929. – Вип. II. – С. 93-98.
7. Костриця М.Ю. Краєзнавчі студії професора Костя Дубняка і сьогодення / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. Географія. Туризм. – № 12 (305). – 2003. – С. 15-17.
8. Мезенцев К.В. Кость Дубняк як український економіко-географ / К.В. Мезенцев // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Географія. – К., 1998. – Вип. 43. – С. 73-75.
9. Шаблій О.І. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / за ред. проф. О.І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – 1008 с.
10. Шевчук С.М. Розвиток суспільно-географічної думки в Полтавському науковому центрі на початку ХХ століття / С.М. Шевчук // Географія та екологія Полтави. – Полтава: Верстка, 2008. – С. 62-69.
11. Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк – перший професійний географ Полтавщини / С.М. Шевчук // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 13 (594). – С. 23-24.
12. Матеріали сайту “Яскрава сторінка краєзнавчого руху” // korolenko.kharkov.com/kray

Стаття надійшла 10.12.2011 р.

УДК 913.1/913.8

Лілія Юрків

КАЛЕНИК ІВАНОВИЧ ГЕРЕНЧУК ЯК ВИЗНАЧНИЙ КЛАСИК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

Проаналізовано науковий шлях українського географа, доктора географічних наук, почесного члена Географічного товариства СРСР, професора К.І. Геренчука як географа-ландшафтознавця, геоморфолога, фізико-географа, землезнавця, созолога та його внесок у розвиток географічної науки, зокрема, у становлення львівської ландшафтної школи.

Ключові слова: наука, геоморфологія, ландшафтознавство, созологія, історія географії.

Liliya Yurkiv. Kalenyk Ivanovych Gerenchuk as an outstanding classic of geographical science. *The academic activities of a Ukrainian geographer, Doctor of Geographical Sciences, Honorable Member of the Geographical Society of the USSR, Professor K.I. Gerenchuk are analyzed. He was a landscape scientist, geomorphologist, physical-geographer, land surveyor, and sozologist. His*

contributions to the development of geographical science, in particular the formation of the Lviv Landscape School, are analyzed.

Key words: *science, geomorphology, landscape science, sozology, history of geography.*

*... Осінній лист – мов істина, вагомий,
Мов істина, довершений буттям –
Попри зухвалі буряні розгони
Велично й просто лишить крону сам...
Володимир Пащенко*

Постановка проблеми. Вивчення спадщини персоналій у науці є одним із сучасних напрямів у розвитку історії української географії. Висвітлення основних віх життя і діяльності видатного вченого-географа Каленика Івановича Геренчука дозволить нам повною мірою використовувати надбаня вченого та продовжувати поглиблювати і збагачувати дослідження професора в галузі географічної науки.

Ландшафтне підгрунття, закладене на теренах України К.І. Геренчуком, виявилось надзвичайно своєчасним і очікуваним природничою науковою громадськістю, оскільки виник напрям, який ґрунтувався на дослідженнях не розрізнених складових природи, а на їх органічному поєднанні. На таких засадах ландшафтознавство розвивалося одразу в кількох наукових школах: Київській (О.М. Маринич, П.Г. Шищенко), Одеській (Г.І. Швебс), Чернівецькій (М.М. Куниця, Л.І. Воропай), Львівській (Г.П. Міллер).

Метою статті є висвітлити наукові ідеї та сучасне значення найвизначніших праць професора К.І. Геренчука, організацію вченим наукових конференцій та навчальних і науково-дослідних підрозділів, численних польових експедицій, розроблення нових навчальних дисциплін, написання підручників і посібників для студентів географічних факультетів, підготовку молодих кадрів для загальноосвітніх шкіл, науково-дослідних інститутів та вищих навчальних закладів, розкрити внесок професора у дослідження теорії і методології ландшафтознавства, історії цієї науки в Україні, звернути увагу на галузеві дослідження науковця гірських територій та Подільського регіону.

Виклад основного матеріалу. Життя Каленика Івановича Геренчука цілком відповідає вислову одного з найвидатніших учених ХХ ст. Альберта Ейнштейна: *“Моральні якості видатних людей мають, можливо, більше значення для свого покоління і всього ходу історії, ніж суто інтелектуальні досягнення. Інтелектуальні досягнення залежать від величі характеру значно більше, ніж прийнято вважати”* [9, с. 22].

Каленик Геренчук був представником старої української інтелігенції, яка ще в гімназіях оволоділа класичними мовами. Він був не лише ерудованим натуралістом широкого профілю, але й знавцем історії України, української та світової літератури й культури. За словами Олександра Топчієва, Каленик Іванович через усе своє життя проніс жаду до

знань, до високої грамоти й естетики, до культури, був у постійному оточенні словників, довідників, книжок.

Не можна не згадати й про те, що професор Геренчук передовсім був українським патріотом. Адже саме він порушив питання про реабілітацію репресованих академіка Степана Рудницького і професора Володимира Гериновича в той час, коли навіть їхні учні мовчали. В 1967 році Каленик Іванович виступив з доповіддю “Про розвиток географічної науки в західних областях України в австрійський період” на студентській науковій конференції і на відміну від доцента А. Ващенка і професора П. Цися, які пропонували утриматися від аналізу праць С. Рудницького, зокрема, антропо-географічних, професор К. Геренчук схвально оцінив такі пошуки [5, с. 10].

Будучи людиною широких поглядів і маючи за плечима московську школу ландшафтознавства, Каленик Геренчук зберігав свою індивідуальність і працював в рамках класичної школи (за словами Володимира Бокова). Вчений наголошував на необхідності розвитку нових напрямів географічної науки, головним підгрунттям яких він вважав системний підхід [9, с. 268].

У багатогранній діяльності професора К.І. Геренчука одним із головних напрямів було збагачення теорії географії, ландшафтознавства новими ідеями, створення навчальних посібників і підручників, організація навчального процесу на сучасному рівні, виховання кандидатів і докторів наук [9, с. 331]. Вже в одній зі своїх останніх статей (1983 рік) Каленик Іванович зачепив проблематику непорядкованості теоретичних уявлень та методів ландшафтних досліджень, захоплення абстрактними міркуваннями та надмірну термінотворчість ландшафтознавців, наголосив на суперечності між зростаючим значенням ландшафтознавства та недостатнім рівнем підготовки ландшафтознавців, які не в змозі відповісти на різноманітні запити практики [7, с. 60-61]. У своїх практичних рекомендаціях та висновках професор закликав ландшафтознавців спиратися не на фрагментарні дані галузевих наук, а на власний емпіричний матеріал, зібраний за єдиною методикою.

Як учений-географ К.І. Геренчук сформувався у другій половині 30-х років ХХ ст. Фізико-географом Каленик Іванович став не одразу, адже спочатку він вступив до аспірантури Науково-дослідного інституту географії Московського університету на спеціальність “економічна географія”. Та через деякий час унаслідок дружніх стосунків з Миколою Солнцевим та любові до польових досліджень він зважився перевестися на фізико-географічну спеціальність [5, с. 4-5]. З того часу й почи-

нається учений фізико-географ Каленик Іванович Геренчук.

З 1932 року і до кінця життя Каленик Геренчук викладав у вищих навчальних закладах Кам'янець-Подільського, Ростова-на-Дону, Чернівців, Львова. У 1946-1954 роках К.І. Геренчук завідував кафедрою фізичної географії Чернівецького університету, організував Чернівецький відділ географічного товариства й очолював його. У чернівецький період, незважаючи на велику завантаженість навчальним процесом і організаційними питаннями, Каленик Іванович активно працює як дослідник, друкує декілька фундаментальних праць і здобуває визнання фахівців і широкої наукової громадськості [9, с. 16-17].

Протягом наступних тридцяти років (1954-1984) був завідувачем і професором кафедри фізичної географії Львівського університету. К.І. Геренчук створив львівську наукову школу з фізичної географії та ландшафтознавства (Г.П. Міллер, В.М. Петлін, А.В. Мельник, С.І. Кукурудза та інші), яка зробила значний внесок у розвиток географічної науки. А також за участю професора у Львівському університеті було відкрито перший в Україні кабінет землезнавства, першу в країні проблемну лабораторію якісної оцінки земель, Розтоцький ландшафтно-географічний стаціонар [9, с. 8-9]. Львівський період діяльності був для Каленика Івановича найбільш плідним. У цей час він захищає докторську дисертацію (1958), здобуває наукове звання професора (1960), пише численні наукові праці, навчальні посібники, підручники, готує багатьох учнів, які, в тій чи іншій мірі, продовжують справу свого вчителя.

У цілому наукова і педагогічна діяльність професора Каленика Івановича Геренчука припала на період активного розвитку і становлення географічної науки в Україні у 50-80-х роках ХХ століття.

Коло наукових інтересів науковця і педагога було досить широким – від пізнання генези льодовикових форм рельєфу і тектонічної зумовленості орографії до обґрунтування теорії та методики ландшафтознавства і розробки проекту мережі національних природних парків в Україні.

За словами Степана Стойка, однією з характерних рис професора К.І. Геренчука як фізико-географа було старання з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між живою і неживою природою у формуванні ландшафтно-географічної структури певних регіонів.

Із спогадів Гаврила Міллера: *“Каленик Іванович Геренчук був невтомним дослідником природи і беззастережним прихильником, ще молодого на той час наукового напрямку – ландшафтознавства. Якось під час подорожі в Чорногорі, з висоти полонини, оглядаючи буйне різноманіття гірської природи, він промовив до студентів, серед яких був і я: “Чи зможе хтось коли-небудь по-справжньому розібратися у всьому цьому буйстві кольорів, компонентів і*

властивостей?” Ці слова чомусь глибоко мене вразили і я дав тоді собі слово зробити таку спробу” [8, с. 37]. Професор К.І. Геренчук завжди зазначав просту істину, до якої зводилися численні дискусії в царині географічної науки: *“У природі неможливо зупинити процес еволюції, так і в суспільстві неможливо зупинити прогрес і прагнення людини до свободи, згідно з Божою волею”*. Він неодноразово був *“науковим натхненником”* для молодих науковців та своїх учнів.

Докторська дисертація Каленика Геренчука присвячена тектонічній зумовленості орографії та гідрографічної мережі Руської рівнини. Саме захистом цієї роботи завершується період становлення Каленика Івановича як геоморфолога [4, с. 260], однак не завершуються його подальші дослідження формування рельєфу території України, насамперед її західних теренів.

К. Геренчук – один із засновників структурної геоморфології. Після праць В.Г. Бондарчука з геоморфології України, в яких рельєф проаналізовано з позицій структурно-геоморфологічного аналізу, теоретичної монографії з тектогенези, основ геоморфології, праць І.П. Герасімова про геотекстури, морфоструктури, морфоскульптури і Ю.О. Мещерякова про структурно-геоморфологічне районування Руської рівнини К.І. Геренчук видав у 1960 році монографію про тектонічні закономірності в орографії та річковій мережі Руської рівнини [1]. У цій фундаментальній праці Каленик Іванович дійшов до висновку, що в утворенні орографії Руської рівнини визначну роль відіграє розвиток тектонічних структур, а не розвиток денудаційних процесів. У свою чергу, антиклінальні структури утворюють височини, а синклінальні – низовини. В ній, крім аналізу впливу на рельєф тектонічної будови Східноєвропейської платформи, розроблено методику морфотектонічного аналізу рівнинних областей [1]. В монографії проаналізовано і використано понад 600 літературних джерел.

За словами Олександра Топчієва, лише одного разу професор Геренчук дозволив собі дати схвальну оцінку власної книги, і це якраз була монографія *“Тектонічні закономірності орографії і річкової мережі Руської рівнини”*[1]: *“Скажу, не хвалючись, книжка вдалася!”*. Ці його слова не раз цитувалися серед географічних кіл того часу.

Професор Геренчук, як уродженець Кам'яниччини, завжди приділяв належну увагу Подільському краю. Каленик Іванович разом з чернівецькими географами проводив дослідження Товтровою кряжу. Він був безмежно закоханий у Подільські Товтри. Внаслідок досліджень у даному регіоні було накопичено доволі великий масив цінної інформації про досліджувану територію, було встановлено, що Товтри продовжуються на правому березі Дністра, у Кельменецькому районі (до того вважалося, що південний кряж Товтрів закінчується поблизу Дністра, на його лівому березі). Каленик Іванович детально досліджував генезу асиметрії річкових

долин Поділля і виявив, що "...панівною рисою рельєфу Поділля є своєрідна лівобережна асиметрія їх межиріч. Розглядаючи достатньо детальну гіпсометричну карту Поділля мимоволі звертає на себе увагу те, що подільські річки – притоки Дністра – приймають довші свої притоки праворуч, ліві ж притоки – коротші. Внаслідок цього праві схили їх межиріч довгі і пологі, а ліві – коротші і крутіші та водорозділи річок зсунуті, таким чином, на захід, до лівих схилів річок". Цю цитату взято з фундаментальної праці "Геоморфологія Поділля" (1950).

Наукова громадськість також знає професора К. Геренчука як одного з фундаторів ландшафтознавства. Ще в чернівецький період роботи він разом з П. Кучинським публікує першу працю присвячену природним ландшафтам Прикарпаття (1953).

У 1956 році К. Геренчук виступає в "Известиях ВГО" з програмною статтею "Про морфологічну структуру географічних ландшафтів", у якій обґрунтовує не тільки предмет дослідження ландшафтознавства як нового напрямку фізико-географічних досліджень та морфологічні одиниці ландшафту, що утворюють ієрархічну систему, а й вперше вводить поняття "ландшафтна місцевість" як проміжну одиницю між урочищем і ландшафтом [4]. Таким чином, було "оконтурено" цілісне вчення про морфологічну структуру географічних ландшафтів.

Головні напрями ландшафтних досліджень, які висвітлено в працях К.І. Геренчука:

- морфологічна структура географічних ландшафтів усіх класів (1956, 1963) й особливо ландшафтів гірського класу; "гірський ландшафт являє собою складний природно-територіальний комплекс, що відзначається єдністю морфоструктури, індивідуальною системою ландшафтної ярусності, сполученістю гідротермічних і геофізичних процесів і власним характером висотного розподілу біоценозів" (1969, с. 95);

- генетична класифікація ландшафтів усієї географічної оболонки і зокрема території України і Молдови (1964, 1965, 1977);

- методи вивчення географічних ландшафтів (експедиційні, картографічні, аерокосмічні, геофізичні, геохімічні, стаціонарні, напівстаціонарні та ін.) (1957, 1969, 1975);

- прикладні проблеми ландшафтознавства, зокрема виробничої оцінки природно-територіальних комплексів, агроландшафтів, земельних ресурсів у містобудівництві, в процесі розроблення регіональних проблем та ін. (1968, 1975);

- вивчення ландшафтів Українських Карпат, західних адміністративних областей України (1968, 1978, 1980, 1981 та ін.);

- проведення на ландшафтній основі фізико-географічного районування західних регіонів України (разом із співавторами) (1964, 1968).

К.І. Геренчук був серед перших десяти радянських учених-ландшафтознавців за кількістю посилань у період 1972-1980 рр. [7, с. 62]. Що ж

стосується фундаментальних засад теорії і методики ландшафтних досліджень, які були розроблені класиками ландшафтознавства, серед яких чільне місце належить К. Геренчуку, то вони залишаються актуальними й на сьогоднішній день.

У шістдесятих роках К. Геренчук разом з доцентом М. Койновим і професором П. Цисем розпочинають працю над складною проблемою природного районування території західних областей України. Ця праця завершилася публікацією монографії "Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів" (1964), у якій вперше детально охарактеризовано ландшафтні системи заходу України. Після цієї праці Каленик Іванович брав участь у підготовці фундаментальної праці "Фізико-географічне районування Української РСР" (рос. мовою), в якій територія України була поділена на 10 країв. Полісся К. Геренчук розглядав як азональне явище, а західну частину лісостепу України як регіон, що має риси широколистяних ландшафтів [6, с. 75]. Усього ж з проблематики природного районування території України ним було написано 28 наукових праць. Треба зазначити, що цей пласт наукової спадщини К. Геренчука ще далеко не вивчений і потребує спеціального аналізу.

Він став одним із засновників нового напрямку в географії – аксіоматичного (стаття "Географічні аксіоми і ландшафтні постулати" (1977)). Цю новаторську ідею він втілював, сформулювавши географічні аксіоми (кожній з яких присвоїв імена їх відкривачів) і ландшафтні постулати, які, на його думку, повинні були допомогти впорядкуванню теоретичних уявлень у ландшафтознавстві. Такими аксіомами, за Геренчуком, є:

1. Природне середовище землі є цілісною глобальною системою взаємодіючих і взаємопроникаючих компонентів, названих географічною оболонкою Землі (аксіома Григор'єва);

2. Географічна оболонка являє собою структурну систему, що організована як множина підсистем різного рівня, які умовно можна віднести до трьох рівнів розмірності (планетарного, регіонального і локального), кожен з яких має свої кількісні і якісні параметри (аксіома Сочави);

3. Географічна оболонка Землі як планетарна система характеризується властивостями континуальності і дискретності, тобто є неперервно-перервною за своєю будовою (аксіома Преображенського).

Аксіоми, сформульовані професором К. Геренчуком, вважаються у наукових колах беззаперечними, що ж стосується п'яти ландшафтних постулатів, – ситуація неоднозначна, оскільки вони є предметом серйозної наукової полеміки й донині.

Постійним предметом розробок професора була методика фізико-географічних досліджень, а особливо ландшафтних. З цієї тематики він опублікував багато статей і видав у 1975 році навчальний посібник (у співавторстві з Е.М. Раков-

ською та О.Г.Топчієвим) “Польові географічні дослідження” [3], де розглянуто теоретичні основи методики географічних досліджень та конкретні методи ландшафтних досліджень (вивчення морфологічної структури, дослідження фазій і урочищ, ландшафтне картографування, стаціонарні та напівстаціонарні, камеральні методи досліджень). Також у книзі містяться слушні практичні поради щодо правильного відбору зразків ґрунтів, гірських порід та інших матеріалів, організації робочого дня при польових дослідженнях [3, с. 72-74], всі ці зауваження та настанови взяті безпосередньо з досвіду самого професора та його колег.

Окремого аналізу потребує також проблема “гірського ландшафтознавства”. Перша праця, присвячена гірським ландшафтам “Про закономірності висотної структури ландшафтів у Радянських Карпатах” (у співавторстві з Г.П. Міллером), була опублікована в 1961 році. Всього ж з теорії, методики і практики гірського ландшафтознавства К. Геренчук опублікував близько 20 праць. Серед них насамперед варто назвати колективну монографію “Природа Українських Карпат” (1968).

З метою інтегрального підходу до вивчення природних умов та обґрунтування раціонального використання і відтворення відновних природних ресурсів професор Геренчук започаткував серію монографічних праць, присвячених природі західних областей України. Разом з авторським колективом Каленик Іванович підготував і видав у 70-х і на початку 80-х років ХХ століття вісім монографій по кожній області окремо. Перша з них – “Природа Львівської області” – опублікована в 1972 р., а остання – “Природа Закарпатської області” – в 1981 р. Аналогічні публікації стосувалися Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Жодної регіон України не мав на той час такої змістовної природно-географічної характеристики, як західні області України.

Деякі праці з творчого доробку К.І. Геренчука присвячено методиці середньомасштабного картографування ландшафтів. Окремо слід згадати ландшафтні карти, складені К. Геренчуком. Кожна з восьми регіональних монографій, присвячених природі західних областей України, містить такі карти. Ландшафтні карти є основою усіх праць К. Геренчука, присвячених фізико-географічному районуванню території України та Молдови, а також багатьох регіонів різного масштабу.

У 1970-х роках Каленик Іванович захопився проблемами планування та забудови міст. Написав кілька ґрунтовних праць з питань ландшафтної архітектури. Професор мав глибокі знання з історії міста Львова, любив і вмів проводити краєзнавчі та ландшафтно-архітектурні екскурсії містом. Також у період з 1962 по 1972 роки К. Геренчук опублікував ряд праць з історії розвитку географії у Львівському університеті та географічного вивчення території західних областей [9, с. 286].

Не раз порушувалася в наукових працях К. Геренчука й соціологічна тематика. Він опублікував два десятки наукових робіт, які стосувалися охорони природи. Концептуально-просторове вирішення природоохоронних проблем він найтіснішим чином пов’язував з ландшафтознавчими постулатами. “Адже не можна зберегти будь-який вид живої чи об’єкт неживої природи, не охороняючи довкілля його існування”, – казав він. Взаємовплив і взаємозалежність геоми і біоти вважав пріоритетним природоохоронним постулатом [5, с. 14].

Професор одним з перших зробив спробу проаналізувати проблему наукового обґрунтування меж природних парків. Оскільки природні парки на той час були новою формою нормованого природокористування, спрямованого на раціональне, комплексне використання природних ресурсів, тому ще не існувало наукових розробок про принципи створення їх географічної мережі, критерії, вичленення їх площі та засади ведення в них природоохоронного господарства (хоча й на даний момент ця проблематика залишається актуальною на теренах нашої держави). При науковому обґрунтуванні мережі природних парків, на думку професора, слід керуватися такими принципами: екологічним, біогеографічним, ландшафтної репрезентативності та естетичності, географії міських поселень та природничо-дидактичним [9, с. 219]. Цілком зрозумілим є те, що не так багато територій повністю відповідають цим вимогам, але відповідність принаймні першим трьом принципам має бути необхідною. Проаналізувавши території з погляду цих принципів, Каленик Іванович прийшов до висновку, що найпридатніші для організації природних парків є гірські області Карпат і Криму, гористі ландшафти Подільського і Придністровського лісостепу, озерні ландшафти Українського Полісся, прибережна зона Чорного і Азовського морів та зони великих природних і штучних водоймищ (Жахівського, Кременчуцького, Канівського, Київського водосховищ), озера і лимани Чорноморсько-Азовського узбережжя (Дністровський і Дніпровський лимани, озера Ялпуг, Сасик, Алібей та інші). Важливо, що географічна мережа природоохоронних об’єктів, зокрема природних національних парків, створення яких Каленик Іванович вважав за необхідність, у переважній більшості стала реальністю [9, с. 41].

Професор К.І. Геренчук залишив нам у спадок близько 200 наукових і науково-методичних праць (у тому числі 11 монографій).

У підручнику “Основні проблеми фізичної географії” (1969) коротко і логічно викладена система фізико-географічного знання від географічної оболонки до ландшафту та його морфоструктури, висвітлено предмет фізичної географії, а саме: вивчення географічної оболонки Землі та її природних територіальних комплексів, і її місце у сучасній системі наук, розглянуто проблематику фізико-географічного районування, а також ландшафто-

знавства. Окрему увагу було звернено на методи дослідження в сучасній фізичній географії. Цей посібник не втратив свого значення і понині.

Одним з вузлових понять, розглянутих в підручнику “Землезнавство” (1984), який побачив світ уже після смерті автора, було поняття самоорганізації. Людина і суспільство розглядаються як найважливіша складова географічної оболонки [2]. В своєму підручнику Каленик Іванович запропонував повернутися до головного підходу С.В. Калесніка, тобто відійти від покомпонентного аналізу і пріоритетним зробити інтегральний аналіз, розглядаючи географічну оболонку як ціле. Головне завдання землезнавства полягало, в розумінні автора, у висвітленні географічної оболонки як цілісної системи. Екологічним проблемам і проблемам природо-користування були присвячені підсумкові розділи книжки [2].

На даний момент відомо цілий ряд праць (більше двадцяти), які присвячені життю та діяльності Каленика Івановича Геренчука. Такі вчені як С.І. Кукурудза, В.М. Пашенко, Г.П. Міллер, О.Г. Топчієв, І.М. Гуньовський, Л.В. Баженов гли-

боко обізнані з біографічними даними вченого та його творчим доробком. Більшість з них були знайомі з Калеником Івановичем як науковцем, учителем та звичайною людиною, тому всі їхні праці просякнуті переживаннями, спогадами, враженнями від спілкування з корифеєм географічної науки. Вони, насамперед, дають зрозуміти якою різносторонньо розвинутою людиною був Каленик Іванович.

Висновки. Підсумовуючи аналіз творчого доробку професора К.І. Геренчука, ми можемо сказати про широку палітру його наукових інтересів, вміння побачити нові актуальні напрями в науці, підтримувати й розвивати їх. Таке новаторство професора особливо приваблювало молодь, яка бачила в ньому не тільки видатного вченого, а й людину, котра охоче порадить і підтримає в нелегких наукових пошуках. Все вищезгадане свідчить про великий талант, надзвичайну працьовитість та відданість географічній науці й освіті, яким присвятив життя професор Каленик Іванович Геренчук.

Література

1. *Геренчук К.И.* Тектонические закономерности в орографии и речной сети Русской равнины – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1960.
2. *Геренчук К.И., Боков В.А., Черванев И.Г.* Общее землеведение: Учеб. для географ. спец. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.
3. *Геренчук К.И., Раковська Е.М., Топчієв О.Г.* Польові географічні дослідження. – К.: Вища школа, 1975.
4. *Кукурудза С.І.* Геренчук Каленик Іванович // Географічна енциклопедія України. – Т. 1. / Редколегія: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін. – К.: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1989. – С. 260.
5. *Кукурудза С.І.* Життєвий і творчий шлях професора Каленика Івановича Геренчука (до 100-річчя з дня народження) // Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 3-19.
6. *Маринич О.М.* До 90-річчя від дня народження К.І. Геренчука // Український географічний журнал. – 1995. – № 1-2. – С. 74-75.
7. Наукова спадщина К.І. Геренчука у контексті природничих досліджень: Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 100-річчя від дня народження К.І. Геренчука, м. Кам’янець-Подільський, 14-16 грудня 2004 р. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 164 с.
8. *Петлін В.П.* Г.П. Міллер у Львівській школі ландшафтознавства (до 70-річчя з дня народження) // Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 37-42.
9. Професор Каленик Геренчук / Упоряд. С. Кукурудза. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 343 с.

Стаття надійшла 21.11.2011 р.

УДК 913.1/913.8

Юлія Кулініч

ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН І ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розглянуто життєвий і творчий шлях Г. де Боплана. Зроблено короткий аналіз його праць – як картографічних, так і літературних. Сформульовано основну роль творів Боплана у розвитку вітчизняної географії, в тому числі їх вплив на наукові праці українських географів.

Ключові слова: топографічна карта, масштаб, карта-ілюстрація, метод картографування.

Yuliya Kulinich. Guillaume Le Vasseur de Beauplan and his contribution to the development of Ukrainian geography. *This paper examines the most important events in the life and oeuvre of Guillaume Le Vasseur de Beauplan. His cartographic and written works are briefly analyzed. The role of Beauplan's works in the development of Ukrainian geography is formulated, including their influence on the scientific works of Ukrainian geographers.*

Key words: *topographic map, scale, map-illustration, method of mapping.*

Постановка проблеми. Гійом Левассер де Боплан (1595 – 1685) – французький інженер і військовий картограф, відомий насамперед тим, що створив перший варіант генеральної карти України і автором праці “Опис України”, яка містить цінні відомості з історії, географії, культури і етнографії України. Внесок де Боплана в українську географію важко переоцінити, тому його ім'я посідає важливе місце в історії розвитку географічної науки в Україні.

Метою статті є висвітлення творчої спадщини Г. де Боплана та її ролі в розвитку вітчизняної географії, а також розгляд питання дослідження праць Боплана українськими вченими.

Вклад основного матеріалу. Гійом Левассер, уроджений де Боплан, народився у Дьєпі в 1595 р. Здобувши інженерну освіту, у молодості він перебував як офіцер артилерії на службі у польських королів Сигізмунда III та Владислава IV Вази. Призначений на посаду військового інженера, він займався будівництвом нових та реконструкцією існуючих фортець [6, 7]. За його проектами споруджено укріплення міста Бара (1631 р.), фортеці в Новому Конецьполі (Саврань, 1634 р.), Старці (1638 р.), Бродах (1630 – 1635 рр.), фортецю-палац у Підгірцях (разом з А. Дель Аква, 1635 – 1640 рр.). Поряд із цим основним завданням Г. де Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. Підшукуючи зручні для укріплень місця, Боплан чудово ознайомився з топографією, етнографією, побутом, розташуванням України та найближчих до неї місцевостей. Невдовзі він склав про це цікаві замітки. Крім того, за дорученням польського короля Владислава IV і коронного гетьмана Конецьпольського, Боплан займався складанням докладної карти України [1].

8 березня 1637 р. Г. де Бопланові було надано титул королівського придворного, а між 1637 і 1645 роками – звання капітана артилерії. Як військово-службовець коронної армії, Боплан був учасником війни 1632-1634 рр. між Польщею і Московським князівством, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Польщі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під керівництвом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуні (1638 р.), а також у кампанії проти татар узимку 1646 – 1647 рр., зображеної ним в “Описі України” [9].

Після звільнення з посади у польській королівській армії 29 березня 1647 р. Г. де Боплан виїхав до Данціга (Гданська), де, очевидно, працював з відомим гравером В. Гондіусом над своїми картами

та ілюстраціями до “Опису України”. (До Гданська Боплан приїжджав ще раз наприкінці 1650 – на початку 1651 років). На початку 1648 р. від'їхав до Франції. Повернувшись додому, Боплан взявся за обробку того матеріалу, який був зібраний на українських землях, і складання спогадів про край, де він провів багато часу. Результатом цих праць були: твір про Україну під заголовком “Опис України” (“*Description d'Ukraine*”) і докладні карти України і Польщі [8].

Творча спадщина Г. де Боплана уже кілька століть привертає увагу дослідників. Вчені вивчали його біографію, історію створення карт, їх зміст, достовірність і значення для розвитку картографії України та Європейського континенту взагалі.

Перше видання Генеральної карти України (“Загальний план Диких полів, простіше кажучи України”, південна орієнтація, 42×54,5 см, масштаб 1 : 1 800 000) було виконане славетним голландським гравером Гондіусом (В. Гондом) і надруковане у Данцігу 1648 року. На карті відображено 1293 об'єкти, у тому числі 993 назви населених пунктів та 153 назви річок.

Основна картографічна праця Боплана – “Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями, складається з 8 аркушів розміром 41,5×45 см кожен, загальний розмір 83×216 см, масштаб 1 : 450 000” – вигравірована і надрукована 1650 року у Данцігу В. Гондіусом. Це одна з перших середньомасштабних топографічних карт великої території в Європі. Відомо декілька примірників, що відрізняються між собою численними змінами та доповненнями [8].

Архівні знахідки та наукові дослідження останніх десятиліть свідчать про те, що Г. де Бопланові належить ще цілий ряд картографічних творів, присвячених Україні, які досі в Україні мало відомі. Так, на початку 30-х рр. опубліковано опис рукописного атласу карт і планів сучасника і колеги Г. де Боплана – Ф. Гетканта під назвою “Практична топографія, списана і перевірена Фрідріхом Геткантом, Механіком. Року 1638”. В цьому атласі 14 карт, намальованих на пергаменті, з яких дві останні, на думку дослідників, є копіями праць Г. Боплана, зокрема План фортеці біля Кодацького порога та Українська географічна карта.

У 1952 р. у фондах Гданської бібліотеки Польської Академії Наук виявлено 11 карт невеликого книжкового формату (14×19 см), присвячених українським землям. Це, зокрема, дві загальні карти України, одна з яких без назви, незавершена – нанесено лише гідромережу. Друга має заголовок

“Двобічна Волинь”. Чотири наступні карти відображають територію Київського, Брацлавського (без назв), Подільського воєводств і Покуття.

Ще дві карти із цієї збірки карт-ілюстрацій відображають території Північного Причорномор'я – землі Очаківської та Білгородської орд. Окрема карта присвячена Кримському півострову. Всі ці карти північної орієнтації, на відміну від Генеральної та Спеціальної карт, що мають південну орієнтацію.

У 1992 році у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України було заплановано видання Атласу карт України Г. де Боплана, який має включати всі збережені та виявлені дотепер

примірники цих карт. У процесі підготовки до видання цього Атласу здійснювався пошук оригінальних примірників карт України Г. де Боплана в бібліотеках і архівах колишнього Радянського Союзу, в бібліотеках Польщі. Велику допомогу у виявленні бопланівських карт надав професор Брандонського університету (Канада) А.Б. Перналь, який провів пошуки в бібліотеках Німеччини, Франції, Швеції, Англії та передав у розпорядження львів'ян фотокопії виявлених ним матеріалів. Внаслідок цієї співпраці пощастило розшукати 14 оригінальних примірників Генеральної карти України, з них сім з датою 1648 р., сім – 1660 р. і 12 примірників Спеціальної карти України Г. Боплана.

Рис. 1. Генеральна карта України Боплана, 1648 р.

Аналіз і порівняння примірників Генеральної карти показують, що різниця між варіантами гданського (1648 р.) видання цієї карти суттєва і полягає в поступовому збагаченні й корегуванні її змісту. Так, якщо на першому варіанті позначено велику територію Поліських боліт, то на всіх пізніших варіантах на цьому місці знаходимо значну кількість населених пунктів, течії нових рік і застережливий напис, що спершу тут позначалися болота. В. Гондіус залишив згадку про роботу над цією частиною карти. У зверненні до читача, вміщеному на карті Поліся Д. Цвікера, яку він також гравіював у 1650 р., гравер, відзначаючи високу точність цієї карти, пише, що “... вже при коректуванні “Загальної карти Диких полів” ми переконалися в її докладності”. Це зауваження В. Гондіуса особливо цінне тим, що він засвідчує процес опрацювання карти Г. де Боплана, кидає світло на співпрацю картографів, які творили одночасно. У зверненнях до читача, вміщених В. Гондіусом на Генеральній карті, він інформує про обставини (повстання козаків), що змусили його нашвидкуруч виконати цю карту, та про стан опра-

цювання Спеціальної карти України, котру Г. де Боплан уже передав йому для гравіювання. На другому варіанті карти подано назви адміністративних одиниць. Як і обіцяв Боплан у заголовку “Опису України”, Генеральна карта України охоплює територію від кордонів Московії до Трансільванії. Третій варіант карти відрізняється від попереднього зображенням Кубані. На четвертому, серед інших особливостей, вперше подаються написи про Лоївську (1649 р.) та Берестецьку (1651 р.) битви [1, 9].

У спогадах, представлених Ж.Б. Кольберу близько 1665 р., Г. де Боплан докладно описує свій метод картографування, який, вочевидь, визрів під час картографування українських земель: “Ось метод, яким я послуговувався... За допомогою кутоміра (астролябії) точно в полудень, [визначивши] висоту сонця і його відхилення, я знаходив широту місцевості. Таким чином [визначено] точні широти всіх міст і містечок, які віддалені одне від одного не більше, як на 8 - 10 льє. Потім я побував у всіх цих місцях, я виміряв відстань за допомогою дороміра, який був міцно прикріплений до сідала

мого коня і який показував, скільки кроків зробив кінь, ідучи з одного міста до іншого. Переводячи кроки у льє, я отримую дуже точну відстань. Я користувався цим інструментом лише для того, щоб мати два діаметри провінції; для інших, менших дистанцій, які становлять 6 - 7 льє, я користувався нічим іншим, як годинником..., на якому я відмічав крок мого коня. Завдяки цьому способу я знаю правдиві відстані між містами, маючи завжди під рукою дороговказ, щоб позначити звивистість доріг. Всі ці виміри я записував, щоб потім позначити на карті. Коли всі відмітки були зроблені, я подався берегами найбільших рік, щоб бачити їх синусоїди і місце, де ріки впадають одна в одну. Також помічав села, розташовані по берегах рік. Під кінець я побував на рівнинах, покреслених вздовж і впоперек руслами рік, аби помітити села, які розташовані на цих рівнинах. Також ліси, болота і гори - все це слід відмітити на карті. Ось це і все, що я міг би сказати на цю тему" [3, с. 46-77].

Рівень виконання карт Г. де Боплана був надзвичайно високий. Він застосував багату систему умовних позначень: для Генеральної карти – 18, для Спеціальної – 28 знаків. За допомогою них картограф класифікував населені пункти на давні християнські міста, містечка, села, нові поселення (колони), турецькі містечка, татарські селища, центри воєводства, повітів, судів, єпископських кафедр, монастирі за конфесіями, позначив городища, кургани, показав рельєф території та ландшафт. Особливу увагу приділяв відображенню гідромережі, наніс велику кількість дрібних водотоків, броди, мости, греблі на ріках. Укріплені місця, фортеці позначав не уніфікованими умовними знаками, а малюнками реальних контурів укріплень. Показано місця стоянок війська – заїзди. Все це робить карту Г. Боплана неоціненним першоджерелом для вчених.

І зовнішні кордони України (з Московською державою, Трансільванією та Молдавією), і внутрішні (між окремими воєводствами) Г. де Боплан показав пунктирними лініями, до речі, дуже нечіткими, які можна легко сплутати з лініями доріг. Ступінь опрацювання різних територій нерівномірний, про що свідчить відображення адміністративного поділу на карті. Чітко на карті позначені та названі Київське, Брацлавське і Подільське воєводства. На території Волині меж воєводства (Луцького, Белзького) не вирізнено, а всю цю територію названо "Волинь по той бік" і "Волинь по цей бік" залежно від річки Горині. Ці написи розміщені зі сходу на захід від Бердичева до Сокаля – до лінії Західного Бугу. На півночі – до Городниці, Опалина.

Територію від Молдавії та Трансільванії на північ до рівня Любліна названо "Частиною Червоної Русі". На південному сході цієї території в басейні верхів'я р. Прут вирізнено територію Покуття, меж якої не вказано. Кордонів між воєводствами тут не позначено, але міста Львів, Белз,

Луцьк, Люблін відзначені як центри воєводств. У північній частині карти пунктирними лініями та написами вирізнені території Чернігівського і Сіверського князівств.

Як уже відзначалося, порівняння збережених примірників карт України Г. де Боплана – Генеральної 1648 р., Спеціальної 1650 р. та карт-ілюстрацій – свідчить, що ці карти ніколи не видавалися великими накладками, крім Генеральної карти, доданої до другого (1660 р.) – видання "Опису України" цього автора, наново гравійованої, французькою мовою, яка, вочевидь, вийшла тиражем книги. Всі інші примірники карт – це, мабуть, пробні відбитки, які служили авторові основою для вдосконалення карт, внесення до них змін, нових деталей тощо [9].

Бопланів "Опис України" (1-е видання: "Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan", 1651), де автор подає відомості географічні й економічні, змальовує побут українського селянства та інших станів, докладно описує дніпрові пороги та ін., став широко відомий в європейських країнах ще зі свого першого видання. "Опис", що вперше відкривав Україну для західного читача, викликав велике зацікавлення в Європі: перекладений англійською (1704), німецькою (1780), польською (1822), російською (1832) мовами. Ця праця Боплана була одним з джерел для відомої історичної праці П. Шевальє "Історії війни козаків проти Польщі", написаної в 1653 – 1663 рр. Перший український переклад "Опису" Я. Кравця з'явився 1981 року [4, с. 294-318].

Г. де Боплан у праці "Опис України" розповідає про 3 головні народи, що населяють Україну (в межах території сучасної України): українців, поляків, татар. Окрім того, зустрічаються згадки про інші малі народи, що проживали в Криму, наприклад, караїми. Боплан подає доволі точну картину: татари – кримські, ногайські, буджацькі; цікава картина щодо поляків – подаються тільки стани, що жили в Україні: шляхта, значна та дрібна, та їх слуги, ні слова про польських селян та міщан [2, с. 53].

Чільним народом України Боплан визнає саме українців (точніше, руських). Щодо назви, то в заголовку праці винесена назва "Україна", проте здебільшого вживаються назва Русь, прикметник руський, етнонім козаки. Нацією дослідник українців не вважає, вживаючи слово "люд" (на відміну від "нація" щодо поляків), проте чітко вирізняє з-поміж сусідніх народів; це свідчить про те, що Боплан ставився до українців як до ще не до кінця оформленої етнічної групи (хоча, як вважають деякі дослідники, не виключеною є можливість "загравання" перед польським королем). У праці різним етнічним групам присвячені окремі розділи: українці: "Про те, якими ремеслами займаються козаки", "Які повинності селян щодо панів", "Про козаків", етнографічні розділи; татари: "Опис Кри-

му, або землі татарської”, “Кримські татари”; поляки: “Про шляхетські вольності”, “Про звичай польської шляхти”, “Про те, як обирають короля”.

Козацтву Боплан присвячує чи не найбільше уваги. Весь матеріал стосується трьох тем: хто такі козаки, їх військово мистецтво і вибори отамана. Особливу увагу Боплана як військового інженера привернуло військово мистецтво козаків (навіть у назву книги було винесено “... разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн”). Також автор додає, що українці володіють всіма ремеслами: *“Оповіді про доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичаї і заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші”*. Згадує мандрівник і про сольові промисли, тобто про сіль, привезену з Криму і Прикарпаття (хоча і хибно вважає прикарпатську сіль золою) [2, с. 24-26, 29, 65-72; 5, с. 21-22, 24].

Достатньо детальним і цікавим є у праці опис Києва першої половини XVII століття – його географічного положення та основних споруд. Описує Боплан і духовну культуру українців: вірування та світогляд, мораль, освіту, обрядовість – шлюбну і календарну, звичаї, медицину. Загалом про територію України говорить так: *“Цей, нещодавно завойований край, мужньо протистоїть могутності турків та жорстокості татар. Це – серйозна перешкода, здатна зупинити їхні часті та спустошливі набіги. Ворог дуже здивувався, не сподівавшись зустріти на території, яка слугувала йому трампліном для завоювань, причину свого приниження та поразки”* [2, с. 74-75].

Особливо цікавим для географів є підрозділ під назвою “Про клімат України”. В ньому Г. де Боплан пише: *“Хоча землі ці знаходяться на одній широті з Нормандією, тим не менш холоди тут бувають набагато більш різкими та сильними... Серед кліматичних особливостей слід перш за все мати на увазі – мороз, котрий протягом кількох років був настільки сильним, що ставав абсолютно нестерпним... Мороз вбивав не тільки людей, а й коней...”*. Отже, Боплан вважав клімат території України достатньо суворим [2, с. 212-216].

І хоча часто відомості в “Описі України” є побіжними і неповними, а часом і неточними (наприклад, щодо деяких обрядів), все ж праця є важливим географічним та історичним джерелом.

Говорячи про місце “Опису України” Гійома Левассера де Боплана серед інших праць про Україну зарубіжних мандрівників, слід сказати, що після виходу в світ цієї книги писати про Україну, про Східну Європу загалом без Боплана було неможливо. Вплив цієї людини на уявлення західноєвропейської науки та публіцистики про українські справи був справді дуже великий. Вищезгадана праця П. Шевальє “Історія війни козаків проти Польщі”, де її автор звертається до

праць Боплана як одного з основних джерел, свідчить про це.

Праця Боплана привертала увагу і багатьох українських дослідників. Наприклад, ознайомлення з працями Дмитра Яворницького (1855 – 1940), пізніше академіка АН УРСР, доводить, що він вивчив “Опис” майже напам'ять, дуже часто цитуючи його в численних працях з історії запорозького козацтва і топографії Запорозьких вольностей (тобто території, безпосередньо підпорядкованої Запорозькій Січі). Яворницький ретельно наводив дані Боплана щодо топографії, рослинного та тваринного світу Придніпров'я, про звичаї, зброю, одяг, тактику воєнних дій козаків і татар. На праці Яворницького, особливо історико-топографічного змісту, можна дивитись як на розлогий коментар до “Опису”. З цією метою він підбирав паралелі або додаткові дані з інших джерел, вивчаючи, яким чином змінювалася топографія згаданих Бопланом місць протягом дальших двох з половиною століть. Саме так Яворницький використав “Опис” при написанні своєї першої “Топографії Запорожжя”, яка потім розрослася в фундаментальне історико-географічне дослідження про запорозькі вольності. У скороченому вигляді воно ввійшло до першого вступного тому “Історії запорозьких козаків”. “Опис” як важливе джерело проходить також через інші праці Яворницького — про Хортицю, про запорозькі старожитності та легенди, про історію Новоросії. Яворницький зробив дуже багато для популяризації “Опису”.

Початок XX ст. помітно спопуляризував ім'я Боплана в науці, висів його “Опис” і карти за межі історичної проблематики. Професор Київського політехнічного інституту Микола Максимович (1855 – 1925), передруковуючи в фундаментальній монографії Дніпра великі фрагменти “Опису”, зробив висновки з погляду гідротехніка: *“Опис Дніпра в книзі Боплана цікавий в історичному відношенні, однак, це важливіший у науковому відношенні для вивчення топографії Дніпра. Боплан дивився на Дніпро очима інженера; тому в своєму описі він дає деякі технічні вказівки, а всі важливіші місця подає з докладнішими математичними визначеннями”*.

На східногалицький історичний центр бопланівська проблематика поширилася пізно. Це було наслідком змісту “Опису”, в якому західноукраїнські землі майже не згадуються. Історик найвищого рангу, професор Львівського університету, пізніше академік Всеукраїнської Академії наук та Академії наук СРСР Михайло Грушевський (1866 – 1934), створюючи фундаментальну “Історію України-Руси”, не міг пройти повз Боплана, однак у політичній історії козацтва для нього знайшлося небагато місця — політичних подій в “Описі” відображено небагато. З іншого боку, докладно викладаючи звичаї і побут козаків, Грушевський користувався фрагментами із “Опису”, додаючи свої коментарі. Уривки перекладав він сам на підставі

видання Юліціна 1861 р. За висновком Грушевського, “*мемуари Боплана “Опис України”, хоч й не багато дають про самі події, малюють загальну обстановку українського життя саме з свого часу. (Боплан прожив в Україні від початку 1630-х рр. до самої Хмельниччини)*”. До Боплана Грушевський звертався неодноразово, не лише в суто історичних працях. Відомості Боплана про Київ, зокрема, про Поділ, він використовував у “Історії української літератури” [4, с. 312-318].

Водночас із львівським науковим центром пов’язаний свіжий погляд на творчість Боплана з досить несподіваного боку – як на іконографічне, а також топонімічне джерело, що свідчить про розширення назви “Україна” в першій половині XVII ст. на значну територію. Богдан Барвінський (1880 – 1958), за радянських часів завідувач відділу рукописів Львівської бібліотеки Академії наук УРСР, підійшов до “Опису” і карт саме з цього погляду. Барвінський стверджував, що назва “Україна”, охоплює у Боплана, а також у його картографічних епігонів (де, мовляв, трапляється навіть термін “Велика Україна”, – це помилка Барвінського, бо насправді є “велика карта України”), майже всі етнічні українські землі: “*За Бопланом “Україна” – се вже не якась пограниччя, не саме Подніпров’я, а великі земельні простори від Московщини до Семигорода*”. Ідею про такий саме зміст поняття “Україна” в Боплана Барвінський проніс через багато своїх досліджень та науково-популярних нарисів, а коли піл час польської окупації Східної Галичини (після 1919 р.) виникла необхідність захитати національне ім’я народу, аргумент про Бопланове визначення поняття “Україна” був покладений Барвінським в основу документів міжнародного звучання. Історик дещо зробив для популяризації “Опису” українською мовою. В додатку до “Історії українського народу” він умістив уривок про побут і подвиги козаків. Не вирішуючи наперед остаточно питання про те, чи лежать в основі рисунків на картах бопланівських епігонів зарисовки самого Боплана, Барвінський зайнявся іконографією зображених на них народних типів [1].

Видатний історик Іван Крип’якевич (1886 – 1967), пізніше академік Академії наук УРСР, почав глибше цікавитися Бопланом ще в довоєнні (до Першої світової війни) роки. Уривки з “Опису” про святкування Великодня в Україні він опублікував 1913 р. Згодом у серії “Історична бібліотека Просвіти” випустив у світ (анонімно) збірничок, складений із великих коментованих фрагментів “Опису”. Книжчина, видана масовим тиражем, швидко розійшлася серед широкого кола читачів. Крип’якевич добре розумів французького автора й рекомендував його звичайними словами: “*Боплан був чоловік чесний і благородний. Хоч сам був шляхтич і хоч був на службі польського короля, бачив, якими неправдами живе польська шляхта на Україні і не вагався остро виступити проти панських насильств ... Але, з другої сторони, бачив хибі нашого народу і писав про них просто, не скриваючи нічого, але з жалем, що такий завзятий народ так марнується. За його правдиве слово про наших ворогів і про нас самих заслужив собі Боплан на се, щоби ми пригадали собі його “Опис України*”. Пишучи розділ про українські дороги в середині XVII ст. для своєї фундаментальної праці про державу Богдана Хмельницького, Крип’якевич викладав фактичний матеріал в основному на підставі карт Боплана [4, с. 312-318].

Висновки. Отже, українські вчені XIX – XX століття приділяли значну увагу праці Г. де Боплана “Опис України”, використовуючи її у власних дослідженнях, і водночас давали їй об’єктивну історичну оцінку як праці важливій, проте переповненій суб’єктивними відомостями.

Загалом, говорячи про внесок Гійома Левассера де Боплана у розвиток вітчизняної географії, слід сказати, що він був автором не лише цікавої та цінної з погляду історичного джерела етногеографічної праці “Опис України”, а й створив перші твори західноєвропейської картографії, присвячені спеціально Україні. Майже всі автори, які писали про Україну чи Східну Європу після Боплана, використовували його “Опис” і картографічні твори. Гійом де Боплан, фактично, відкрив Україну тогочасній Європі.

Література і джерела

1. Барвінський Б. “Україна” Боплана // *Стара Україна*. – 1924. – № 1. – С. 21-24.
2. Боплан, Гійом Левассер де. *Опис України* / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.
3. Дашкевич Я. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // *Боплан і Україна: 36. наук. пр.* – Львів, 1998. – 335 с.
4. Дашкевич Я. *Бібліографічна Бопланіана* // *Боплан і Україна: 36. наук. пр.* – Львів, 1998.
5. *Січинський Володимир*. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.
6. *Українська Радянська Енциклопедія* / Вид. друге. – К.: Головна редакція УРЕ. – Т. 1. – 1977. – С. 625.
7. <http://www.ambafrance-ua.org/spip.php?article639>
8. http://uk.wikipedia.org/wiki/Гійом_Левассер_де_Боплан
9. <http://maps.vlasenko.net/historical/ukraine/beauplan.html>

Стаття надійшла 21.11.2011 р.

Крає- і країнознавство

УДК 911.3

Йосип Свинко

ЗМІНА ПРИРОДИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО ПІДГІР'Я ПІСЛЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ЙОГО ТЕРИТОРІЇ В 1945-1947 РОКАХ (ДО 65-РІЧЧЯ ПОДІЙ)

На основі аналізу літературних матеріалів, власних спостережень і спогадів охарактеризовано основні компоненти ландшафтів Перемишльського Підгір'я (Польща) та їх зміни після депортації українців з його території в 1945-1947 роках. Звертається увага на необхідність збереження решток пам'яток історії та культури українського народу на цій території.

Ключові слова: *Перемишльське Підгір'я, природні умови, Ямна Долішня, Ямна Горішня, депортація українців.*

Yosyp Svyenko. Change in the nature of Peremyshl Foothills after the deportation of Ukrainian people from their territories in 1945-1947 (to 65th anniversary). *The main components of Peremyshl Foothills landscape (Poland) and their changes after the deportation of the Ukrainians from their territories in 1945-1947 have been characterized on the basis of literature, personal observations and people's reminiscences. The need to protect historical and cultural monuments of the Ukrainian people on this territory is emphasized.*

Key words: *Peremyshl Foothills, natural environment, Yamna Dolishnya, Yamna Horishnya, deportation of the Ukrainians.*

Перемишльське Підгір'я розташоване на згині дуги Карпатської складчастої системи, де вона змінює свій напрям з південно-східного на широтний. З заходу і півночі воно обмежене річкою Сян, на сході межує з Надсянською рівниною, на півдні поступово переходить у гірські хребти Низького Бескиду (рис. 1). На південний схід від Перемишльського Підгір'я простягаються Східні Карпати, з характерними для них лінійно витягнутими з північного заходу на південний схід гірськими хребтами (рис. 2).

Геологічна будова. У геоструктурному відношенні територія Перемишльського Підгір'я здебільшого відповідає Зовнішній, Скибовій зоні Карпатської складчастої системи, складеної переважно крейдово-палеогеновим флішем (пісковиками, алевролітами і аргілітами, що рівномірно перешаровуються). До її складу входить декілька зірваних з первинного місця залягання й пересунених на північний схід лежачих складок (насувів, "скиб") на відклади Внутрішньої зони Передкарпатського прогину, межа якого проходить

дещо північніше, приблизно по лінії Перемишль-Ряшів (Жешув). Ширина скибового покриву тут досягає близько 40 км [4]. Зім'яті у складки верстви гірських порід можна спостерігати у ряді пунктів на правому березі річки Вігор біля сс. Трійця, Посада Риботицька, Риботичі та в інших місцях.

У сучасному рельєфі асиметричні валоподібні лінійно витягнуті складки в більшості випадків слугують вододілами між багатьма річками, притоками Вігору і Сяну. Але у зв'язку з тим, що гірські породи, якими збудовані складки, є не стійкими до вивітрювання, вододільні хребти переважно виположені, невисокі, з пологими схилами. У північній частині Підгір'я, приблизно від широти містечок Риботичі і Бірча на північ, де на поверхню виходять найменш стійкі піщано-глинисті гірські породи, поверхня хребтів помітно знижується, вони втрачають характерну лінійність північно-західного простягання, стають розгалуженими в різних напрямках. Південніше цієї лінії, починаючи від колишнього села Ямна і далі на південний захід, гірські хребти мають типове для

Скибової зони північно-західне простягання. Вони розділені між собою поздовжніми долинами малих річок і потоків, в яких згущуються людські оселі.

Рис. 1. Картохсхема Перемишльського Підгір'я (за Кругицькі S., 1992)

Рельєф поверхні Перемишльського Підгір'я – низький, горбистий (рис 2). На півночі максимальні абсолютні позначки становлять 450-500 м над рівнем моря, в середній частині в околицях колишнього села Ямна – 550-600, на півдні і південному сході – 650 м над рівнем моря і більше, а два головні пасма Слонних гір і Хванева досягають висоти відповідно 672 і 675 м над рівнем моря.

Клімат. Перемишльське Підгір'я розташоване в помірному поясі. Тут переважають західні і північно-західні вітри, які приносять багато вологи і атмосферних опадів. Значний вплив на клімат має висота місцевості і експозиція схилу. Взаємодія цих та інших чинників зумовлює формування помірноконтинентального клімату з нежарким літом, м'якою зимою і достатньою кількістю опадів. Пересічна температура січня становить -4°C , липня $+17...+18^{\circ}\text{C}$. Річна сума атмосферних опадів 650-750 мм. Більша частина їх випадає в теплий період року. Зима триває 80-100 днів, літо – 90-100 днів. В селах, розташованих в глибоких долинах, оточених лісами, навіть холодні, багатосніжні зими, переносяться легко.

Поверхневі води. Гідрографічна сітка доволі густа (до $1,5 \text{ км}/\text{км}^2$). Найбільшою рікою Перемишльського Підгір'я є Сяно з його правою притокою Вігором. До них стікає безліч малих річок і потоків майже з усієї площі регіону. Лише невелика південно-східна частина терену дрениється річкою Стрв'яз, яка несе свої води до Дністра. Живлення річок змішане, з переважанням дощового. Режим паводковий протягом року.

Рослинність у Перемишльському Підгір'ї, як і у Карпатах, дуже багата. В минулому, до депортації українців, ліси тут займали близько 50 % території краю. Переважають букові (з домішкою ялиці та ялини) ліси. Поширеними породами є також граб, дуб звичайний і скельний, липа, явір, ясень, береза,

з корисних копалин у Перемишльському Підгір'ї відомі поклади нафти, кам'яної солі, діатоміту, будівельних матеріалів тощо.

Рис. 2. Загальний вигляд місцевості в центральній частині Перемишльського підгір'я (фото автора, 2007 р.)

сосна, вільха, осика, горобина. З чагарників найчастіше трапляються ліщина, свидина, терен, ялівець, які серед лісів утворюють окремі угруповання; на зволжених ділянках – верба, сіра вільха, чорна вільха та ін. В лісах на полянах і на луках росте велика кількість різноманітних квіткових рослин та грибів (сморжі, лисички, рижики, грузді, козарі, голубінки зелені та звичайні, білі або справжні гриби).

Після примусового виселення українського люду з Перемишльського Підгір'я в 1945-1947 рр. площа лісів значно збільшилася за рахунок заростання лісовою рослинністю колишніх орних земель і тепер досягла 70-90 %. За 65 років, що пройшли з часу виселення людей, ліс став дорослим, межі між колишніми полями зникли. Сади злилися з лісом. Колишні садиби можна впізнати хіба що по старих плодкових деревах (яблунях, грушах), які доживають свій вік. На сучасних географічних картах ряду сіл вже немає, на їхньому місці є лише запис "урочище", що носить назву колишнього села (рис. 3).

Ґрунти в Перемишльському Підгір'ї переважно бурі, гірсько-лісові (буроземи), сформовані на звітрілому щербистому елювії та делювії флішу. Характерною рисою скельного матеріалу, на якому утворилися ці ґрунти, є його мала потужність, щербуватість і безкарбонатність. Значно менші площі займають дерново-підзолисті, темно-сірі опідзолени та лучні ґрунти. При належному обробітку й удобренні вони давали непогані врожаї жита, вівса, ячменю, кукурудзи, картоплі, капусти, квасолі та інших культур. У садах добре плодоносили яблуні, груші, сливи, черешні. Тут було все необхідне для життя людей.

Тваринний світ. Різноманітність природних умов, значні площі лісів, велика кількість річок та інші чинники зумовили багатство і розмаїття тваринного світу.

Із ссавців тут найбільш поширені заєць-русак, лисиця, дика свиня, косуля, олень, вовк, тхір лісовий, ласка, кріт, полівка звичайна та ін. З птахів найчастіше трапляються строкатий дятел, зозуля, горлиця звичайна, сойка, зяблик, чорний дрізд, сорокопуд, жайворонок, сіра ворона, сорока, яструб, чорний шуліка, канюк звичайний, одуд, деркач, перевізник, щиглик, польовий горобець, вівсянка та ін. Під час перельоту навесні та восени трапляються дикі качки, дикі гуси, журавлі, кулики.

До Другої світової війни звірини у лісах було так багато, що її можна було бачити не тільки в лісі, а й на полях, біля хат. Удень лисиці заходили навіть на подвір'я, ловили курей. Взимку зайці пробіралися до оборогів, щоби поживитися

конюшиною і сіном. У лісах часто ревіли олені [9].

Селяни тримали свійських тварин і птахів: корів, коней, овець, кіз, свиней, курей, гусей і качок.

Із земноводних і плазунів найхарактернішими є тритон карпатський, жовточерева кумка, трав'яна жаба, рідше трапляються саламандра плямиста, тритон гребінчастий, ропухи звичайна і зелена, ящірка прудка, веретільниця, вуж звичайний, мідянка, гадюка звичайна. Із риб, що живуть у численних малих річках, найпоширенішими є марена звичайна, головань, форель струмкова, голянь, щипівка гірська, бабець барвистий, миньок. До війни у річках було дуже багато риби, її майже ніхто не ловив. Вперше масово винищували рибу гранатами радянські солдати під час війни.

Коротка історія заселення краю та його сучасний стан. Природні умови і ресурси Перемишльського Підгір'я доволі сприятливі для розвитку сільського і лісового господарства. Не випадково наші далекі пращури ще в глибоку давнину облюбували цей край і, розкорчувавши дрімучі ліси, оселилися в ньому.

Поступово густішало населення в прикарпатських лісах і в Карпатах. Спочатку туди йшли тільки пастухи з долів із своїми стадами, там вони ставили собі загороди або обори для мешкання. Пізніше в тих місцях починають виростати села. Закладанням нових поселень займалися фахові підприємці, яких називали "осадчими", це були селяни, шляхтичі або священики.

Осадчий отримував від власника більшу ділянку землі, право вести лови, утримувати млин і корчму з заїздом, збирати данину від поселенців.

Осадчий закликав охочих поселитися на новому місці, розподіляв між ними землю та керував корчунням лісів і загосподарюванням поселення. Поселенців було на кільканадцять років звільнено від усяких данин і обов'язків, щоб могли добре загосподаритися. На знак того, на скільки років селяни одержували "свободу", осадчий ставив у селі т. зв. "хрест свободи" і вбивав у нього стільки цвяхів, скільки було років волі, – потім щороку по цвяху витягали. Тоді з'явилися назви поселень Воля, Вілька, Слобода тощо [9].

Аналіз вивчення історичних джерел показав, що переважна більшість сіл (57%) у Перемишльському Прикарпатті з'явилася у XV ст., 20% були відомі до XV ст., 17% – у XVI ст., і лише 6% з'явилися після XVI ст., тобто є підстави вважати, що переважна більшість сільських поселень виникли тут у XV – XVI ст. і потім вони лише розросталися, а

нові поселення виникали рідше [9].

Протягом XV ст. польські королі роздали майже всю землю на Перемишльському Підгір'ї, королівські землі скоротилися до кількох невеликих обшарів. Одним з перших польських родів, який одержав від короля великі площі землі у Перемишльському Підгір'ї, був рід Кмітів. З їхньої ініціативи були засновані село Дубецько (1358) і місто з такою ж назвою в 1389 р., а також села Яблониця Руська (1373), Бахір, Сільниця (1377), Володж (1378), Бахів, Іскань (1389) та ін. [11].

Над Вігорем вів колонізацію рід Риботицьких. Їхнє родове помістя Риботичі назване вже в 1359 р., а кількома роками пізніше в актах згадується закладання нових сіл Вугники і Сіраківці (1367), а також поселення при монастирях: Семенів (нині Пацлав), Гонофри (нині Посада Риботицька) і Трійця.

У XVI та XVII ст. найбільшою бідною для України загалом і Прикарпаття зокрема були часті і раптові татарські напади. Під час кожного з нападів десятки сіл і дворів йшли з димом, а сотні тисяч людей забирали в яsir. У цей час багатії будують замки, щоб захиститися від татарської навали та своїх агресивних сусідів. У Перемишльському Підгір'ї виникають замки в Красичині, Корманичах, Риботичах, Бірчі, Аскманичах, Ліську. Укріплено королівські замки в Перемишлі, Сяноку, Дубецьку, Динові і Кривчі [11].

З кінця XVIII ст. Перемишльське Підгір'я, як і вся Галичина, опинилося під владою Австрії. Колишні королівські землі стали державними або так званими камеральними. У 1782 – 1783 рр. цар Йосиф II спровадив на територію Галичини поселенців з Німеччини і поселив їх на королівських землях. На Перемишльському Підгір'ї виникли чотири німецькі колонії: Обердорф, Сігенталь, Макова-колонія і Фолькенберг. Німці в них жили аж до 1944 р. [11].

Під час перших “совітів” в 1939 – 1941 рр. почалися масове вирубування лісів (особливо ялиць та буків) і відправка їх у східні райони країни. Під час німецької окупації, як і за радянських часів, продовжувалося вирубування лісів. До села приїжджали озброєні німецькі вояки та виганяли чоловіків рубати і вивозити лісоматеріали.

Влітку 1944 р., одразу ж після переміщення лінії фронту на територію Польщі, між Радянським Союзом і тимчасовим урядом Польщі була досягнута домовленість про прийняття так званої Лінії Керзона як польсько-українського кордону, а отже, про узаконення окупації поляками значної частини споконвічних українських земель (Підляшшя), Холмщини, Надсяння з княжими містами Перемишль і Ярослав та Лемківщини). Таким чином, на польському боці залишилася територія загальною площею 19 500 км², на якій з прадавніх часів проживали українці. На той час їхня кількість тут становила близько мільйона осіб [8].

9 вересня 1944 р. М.С. Хрущов від імені уряду

УРСР за вказівкою Москви підписав у Любліні з головою Польського Комітету Національного Визволення Особкою-Моравським “Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР” [3, 8].

Переселення розпочалося у вересні-жовтні 1944 р. Спочатку воно було добровільним, як і передбачалося договором, але воно відбувалося дуже повільно, план переселення не виконувався. Тоді в грудні 1944 р. було вирішено продовжити переселення до серпня 1945 р., однак і на цей раз план не було виконано. І тоді польська влада спільно з НКВС СРСР приймає рішення про введення 1 вересня 1945 р. трьох дивізій Війська Польського на територію Перемишльського, Ліського і Любачівського повітів для прискорення виселення українців з Польщі [2].

Першим у Перемишльському Підгір'ї, звідки почалась ця акція, було село Тисова, розташоване серед лісу поблизу шосейної дороги Перемишль – Бірча – Сянік. 21 вересня польське військо прийшло з Бірчі, оточило село і почало виганяти людей. Хто чинив опір, того били, катували або й убивали. Цього дня тут було вбито 24 українських селян, у т.ч. 7 чоловіків віком від 70 до 92 років, спалено 180 господарств. Залишилися лише школа, церква і декілька хат, які були знищені пізніше. Кому не вдалося втекти, тих погнали до кордону пішки, там вони довго чекали на відкриті вагони і нарешті через сім тижнів прибули у Дрогобицьку область [8].

Аналогічна доля спіткала мешканців сіл Арламів, Ямна Горішна, Ямна Долішна, Лімна, Бориславка, Корманичі, Княжичі, Горохівці, Даровичі та багатьох інших. До кінця осені 1945 р. більша частина українського населення з Перемишльського Підгір'я була виселена. Залишилися лише поодинокі родини, яким вдалося втекти зі збірних пунктів або заховатися в лісах.

Отже, і силою зброї не вдалося вигнати всіх українців зі своїх прадідівських рідних земель до зими 1945 р., вони боролися, гинули, але не виїжджали. Тоді 14 грудня 1945 р. з'являється додатковий протокол до Угоди від 9 вересня 1944 р. про виселення українців з території, яку віддали Польщі, згідно з яким термін виселення було продовжено до 15 червня 1946 р.

У березні 1946 р. почастишали облави, несподівані напади на села, арешти, допити, розгорнулося нове масове вигнання українців з усієї території Закарпаття. 15 червня 1946 р. Польща проголосила, що переселення в Україну завершено [8]. Але й після другого етапу примусового виселення в селах ще залишилось по декілька десятків родин. Частину хат, з яких люди виїхали в УРСР, було спалено.

28 квітня 1947 р. розпочався третій найжорстокіший етап примусового виселення українського населення з території, яка відійшла до Польщі, відомий під кодовою назвою акція “Вісла”. До акції було залучено шість дивізій Війська Польського, чисельністю понад 17 тисяч вояків, а

відділи НКВС СРСР і чехословацькі прикордонні війська заблокували східний і південний кордони на ділянці від Бреста над Бугом до Нового Санча на Лемківщині, щоб допомогти полякам у цій ганебній акції проти українського народу [1].

Згідно з інструкцією, о 4-й годині ранку військові відділи щільним кільцем оточували села, призначені для виселення, з метою застереження втечі людей. На світанку мешканців повідомляли про виселення. На збори і спакування необхідних речей давали дві години. Після цього людей виганяли з хат, формували з них колони і під конвоем вояків ВП гнали до полкового збірного пункту. Таким пунктом, як правило, слугував шматок громадського пасовища, оточений колючим дротом і з посиленою охороною. Тут детально опрацьовували списки виселених родин і майна, проводили ґрунтовну селекцію людей з метою вилучення “підозрюваних елементів”. Підозрілих осіб тут же заарештовували і відправляли до концентраційного табору в Явожно.

Після проведення селекції на полкових збірних пунктах виселенців поступово групами відправляли до залізничних станцій. Тут ще раз перевіряли списки виселених осіб, видавали евакуаційні листи і разом з інвентарем та худобою завантажували у товарні вагони. У вагонах проводили черговий обшук, після цього ешелон під спеціальним військовим наглядом вирушав у дорогу. Ніхто з людей не знав, куди їх везуть. На етапних станціях ешелон зупиняли на бічних коліях. Нікому не можна було виходити з вагонів без дозволу конвою. На початку і в кінці ешелона вартували вояки з кулеметами [2]. Так везли наших краян на північно-західні землі аж під Щецин.

У період з 28 квітня по 25 травня 1947 р. у такий спосіб було виселено всі українські села Перемишльського Підгір'я. Після цього, як згадує один з лікарів УПА Іван Пельо, села повністю спорожніли. У них настала тиша, яку місцями порушувало лише несамовите виття собак, що залишилися [5].

У кінці 1950-х років територія колишніх сіл Арламова, Ямни Долішньої і Ямни Горішньої, Квасини, Трійці, Грозьови, Лімни і Крайни, розташована близько тридцяти кілометрів південіше Перемишля, увійшла до так званого урядового відпочинкового осередку Ради Міністрів в Арламові, що існував до 1990 р. Під час його будівництва тут було повністю зруйновано не лише рештки будівель, що збереглися до того часу, а й цвинтарі та інші ознаки поселень. В Ямні Горішній на цвинтарі, що знаходився біля дороги, не лише знищили надгробні пам'ятники і хрести, а й зрівняли всі могили бульдозерами. Донині тут зберігся лише один старий могутній бук, якого не змогли викорчувати бульдозери, та зарості барвінку, що ріс на могилах. У Ямні Долішній цвинтар був за 150-200 м від дороги, його обминула лопата бульдозера, зате руки нехристів зруйнували всі хрести та надгробні

пам'ятники. Деякі могили чомусь розкриті, на поверхні розкидані кістки небіжчиків [9].

Для зручності переміщення “вельмож” збудовано асфальтову дорогу, а на горі над Ямною Горішньою недалеко від Арламова – цілий відпочинковий комплекс з готелем, рестораном, конференц-залом, вертолітним майданчиком, казармою для охорони та спортивним комплексом. Тут відпочивали і ходили на полювання високопоставленні посадовці не лише Польщі, а й інших держав. Тепер тут діє одна з найкращих у Польщі туристичних баз.

Територія колишніх сіл разом із навколишніми лісовими масивами (Турниця, Сташів, Ласки, Тінь, Кичера) увійшли до складу ландшафтного парку “Перемишльське Підгір'я”. Колишні поля і городи покрилися лісом і чагарником. Придорожні ділянки, які ще не заросли лісом, покриті високими травами, яких ніхто не косить, не випасає на них худоби. То тут, то там можна побачити дику звірину: вовка, оленя, лося та ін. Де-не-де залишилися, доживаючи свій вік, окремі плодові дерева (яблуні, груші) – залишки колишніх садів (рис. 4).

У ході депортації в 1944 – 1947 рр. і після неї почалося масове знищення українських сіл, церков, пам'яток культури, створених на цій землі протягом багатьох сторіч. За нашими підрахунками на території одного лише Ліського повіту повністю знищено 45 сіл. У Перемишльському Підгір'ї в багатьох колишніх селах збереглося лише від 3-4 до кільканадцяти хат. Повністю зруйновано (спалено, розібрано) близько 200 церков, понад 120 церков перетворено в костели, близько 20 – використовується для різноманітних господарських потреб або пустує, декілька церков зберігається як музейні зразки української церковної архітектури [6].

Як згадує Іван Пельо: “Від часу татарських нападів українці не знали такого лиха і знущань, такого грабунку, як після Другої світової війни від комуністичної польської влади” [5].

Одночасно з нищенням матеріальних ознак перебування українців, тодішня польська влада почала масово змінювати місцеві назви сіл, що залишилися, а в містах – вулиць (у 1977 р. відповідним розпорядженням одночасно змінено назви 110 місцевостей). Ряшів перейменовано на Жешув, Перемишль – на Пшемисль, Замостя – на Замосць і т. д. Робилось все, щоб знищити сліди присутності тут українського етносу [10].

Поступово на безлюдні терени почали приходити нові поселенці. Перші з них з'явилися вже восени 1947 р. Це були безземельні і малоземельні польські селяни з густо заселених центральних повітів Жешівського воєводства. Вони зайняли ряд сіл поблизу Перемишля (Аскманичі, Фредропіль, Корманичі, Сіраківці, Княжичі, Вільшани та ін.). Дещо пізніше почали надходити поселенці з Краківського воєводства. Найбільше їх поселилося у південно-східній прикарпатській

частині території, а саме в селах Завадка, Станкова, Пашова, Розпуття, Ропенька, Ванькова, Війське. Однак і після цього залишилося багато сіл незаселених, а в частково залюднених місцях – багато пустих хат. Ці хати і господарські будівлі поступово почали розбирати на будівельний матеріал і паливо. Тоді було розібрано й десятки церков, нерідко значної історико-архітектурної вартості. В даний час із 689 церков, які існували у південно-східній Польщі в 1939 р., 346 (50,2 %) вже

зруйновано повністю або перебувають у такому стані, що реставрувати їх неможливо, 245 (35,6 %) – перетворено в костели; 61 (8,9 %) – закриті або використовуються для несакральних цілей; 28 (4,0 %) – перебрала і використовує Православна Церква; 9 (1,3 %) – зберігаються як музейні приклади української церковної архітектури [7], але внутрішнє їх оздоблення переважно зруйноване (Посада Риботоцька, П'яткова) (рис. 5).

Рис. 4. Урочище Ямна Долішня на місці колишнього однойменного села (фото автора, 1998 р.)

Рис. 5. Старовинна церква в с. Посада Риботоцька (фото автора, 2002 р.)

Дотепер територія південної частини Надсяння, за винятком околиць міст Перемишля, Ліська, Нижніх Устріків, Сянока і Болигорода та вздовж основних шляхів сполучення, залишається майже безлюдною. Оброблювані нашими пращурами поля заросли лісом, сади здичавіли. Враховуючи мальовничість краєвидів і наявність багатьох цінних об'єктів природи, тут створено ряд ландшафтних парків та резерватів для охорони найбільш цінних в науковому відношенні лісових масивів, рідкісних видів рослин та об'єктів неживої природи [11]. Найвідоміші серед них: Ландшафтний парк Перемишльського Підгір'я з великим ялицево-буковим лісовим масивом Турниця, Ландшафтний парк Слонних гір, Ландшафтний парк долини Сяну у його верхів'ї та Тіснянсько-Ветлінський – західніше м. Балигорода.

Аналіз наявних матеріалів переконливо свідчить, що вся депортаційна акція 1944 – 1947 рр., включаючи і акцію “Вісла”, була спрямована на ліквідацію української національної меншини у південно-східній частині Польщі, повного її викоринення зі своїх етнічних прадідівських земель з метою остаточного розв'язання українсько-

польського питання в Польщі. Вона проводилася з грубим порушенням загальновизнаних норм і принципів міжнародного права [2]. Виселення переважної більшості населення з цього краю суттєво вплинуло на зміну його ландшафтної структури. На жаль, у середині ХХ ст. сталося так, що села, ціною великих зусиль засновані нашими пращурами ще в ХІІІ-ХV ст., були зруйновані дощенту, дрімучі ліси знову вкрили майже всю територію, як і колись, до її заселення. І хто знає, чи не доведеться нащадкам знову розкорчовувати цей ліс і знову починати все спочатку.

Зважаючи на те, що в місцевостях, де споконвічно проживали українці, швидко змінюються природні ландшафти та інтенсивно руйнуються пам'ятки української історії і культури, необхідно спільно з науковцями Польщі розробити програми: 1) вивчення розвитку і зміни природних ландшафтів на пограничних територіях Карпат, Прикарпаття, а також Розточчя і Волині; 2) реставрації та збереження решток цінних пам'яток історії і культури українського народу, що ще залишилися (церков, цвинтарів та ін.).

Література

1. Акція “Вісла”. Документи. Впорядкування і редакція Євгена Місила. – Львів – Нью-Йорк, 1997. – 562 с.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга перша. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 432 с.
3. Депортації. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. –Т. 1. 1939 – 1945 рр. –Львів, 1996. – 652 с.
4. Ксенікевич М., Самсонович Я., Рюле Э. Очерк геологии Польши. –Москва: Недра, 1968. – 310 с.
5. Пельо І. “Тарас”. Холодноярські спогади. // Зб. Закерзоння. Спомини вояків УПА. – Т. 2. Підготував Богдан Гук. –Варшава, 1996. – С. 127-198.
6. Свинко Й. Депортація українців з рідних прадідівських земель у Перемиському Передгір’ї в 1944 – 1947 роках та її наслідки. // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. –Тернопіль, 1997. –С. 53-56.
7. Свинко Й. Про сучасний стан українських церков колишньої Перемиської Єпархії на території Польщі і його вплив на розвиток українсько-польських стосунків // Українсько-польський симпозиум. Збірник тез. –Тернопіль, 1997. – С. 50-52.
8. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (польсько-українські взаємини у 1944 – 1947 рр.) – Тернопіль: Воля, 2004. – 340 с.
9. Свинко Й. Ямна: знищене село Перемишльського краю (історія, спогади). –Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 192 с.
10. Свинко Й. Акція “Вісла” – одна з найтрагічніших сторінок у новітній історії української нації // Зб. Операція “Вісла” (польсько-українські взаємини у 1944 – 1947 рр.) –Тернопіль, 2007. – С. 7-16.
11. Криси́нські S. Pogórze Pszemyski. Stownik krajoznawczo-historyczny. –Warszawa, 1992. – 172 s.

Стаття надійшла 10.05.2011 р.

УДК: 911.38

Володимир Подобівський

ЛІТОГРАФІЯ ТА ХУДОЖНІ ПОЛОТНА ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ПІЗНАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛАНДШАФТАХ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРЯЖУ

У статті проаналізовано іконографічні матеріали ХVІІІ – поч. ХХ ст., що репрезентують ландшафти Гологоро-Кременецького кряжу. Репродукції розглядаються як джерело до пізнання трансформованості ландшафтів краю.

Ключові слова: іконографічні зображення, трансформація ландшафтів, Гологоро-Кременецький кряж.

Volodymyr Podobivskyi. Lithography and paintings of the XVIII – early XX century as a source for assessing landscape transformation of the Holohory-Kremenets’ Ridge.

The iconographic materials representing the landscapes of Holohory-Kremenets’ Ridge in the XVIII – early XX century are analyzed. Reproductions are treated as a source of knowledge to assess landscape transformation of the territory.

Key words: iconographic images, landscape transformation, Holohory-Kremenets’ Ridge.

Актуальність дослідження. Чисельні історико-географічні розвідки свідчать, що поняття “ландшафту” генетично виокремилася із категорії мистецтва, зокрема живопису. Термін виник у Голландії наприкінці ХVІ – поч. ХVІІ ст., коли фламандські художники перейшли від зображення уявних біблійних до реальних, топографічно й колористично точних краєвидів. Ландшафтом стали розуміти пейзаж, тобто зображення місцевості на картині, однак, здебільшого, не урбаністичного, а сільського чи природного жанру.

Відмінності у глибинних установах пізнання ландшафту визначають специфіку його художнього та наукового сприйняття. Науковий світогляд накладає на ландшафт деякі суб’єктивні культурні норми, стереотипи, правила тощо, натомість художні інтерпретації ландшафту дозволяють пізнати його

очишеним, фільтрованим, у “живому” вигляді. Тому практично всі ландшафтознавці одностайні у тому, що неодмінним аспектом пізнання ландшафтів конкретної території є його всебічний аналіз, зокрема і дослідження живописних його інтерпретацій [1; 2].

Стан вивченості проблеми. До сьогоденного дня відсутні ґрунтовні методичні та практичні розвідки, що стосуються використання іконографічних джерел інформації для потреб історичної географії та ландшафтознавства. Іконографія краєвидів України – одна з важливих допоміжних дисциплін, проте досі в узагальнюючих працях зі спеціальних історичних дисциплін про таку ділянку досліджень не згадують або майже не згадують. Поодинокі результати подібних досліджень підсумовані у статтях Е. Степанович та

Л. Маркитян [5], Я. Дашкевича [3], Ю. Партики [4]. Ці публікації не претендують на вичерпність у питаннях теоретико-методологічних основ історичної іконографії як і, зрештою, не охоплюють бодай половини існуючих на даний час витворів мистецтва, що ілюструють природу України в минулому. Крім того, вже давно постало питання створення зведеного каталогу із зображеннями урбаністичних пейзажів України, що зберігаються у бібліотеках, музеях, архівах, приватних колекціях України та поза її межами. Тому для вирішення завдань історико-географічних досліджень освоєних ландшафтів звертаємося до іконографічних матеріалів XVIII – поч. XX ст., що репрезентують ландшафти Гологоро-Кременецького князю.

Результати досліджень та їх обговорення.

Окремі унікальні природні, історичні, архітектурні та мистецькі об'єкти щедро розсіяні по території Гологоро-Кременецького князю. Вони здавна вабили до себе дослідників. Різноманітність ландшафтів краю, які тепер так часто називають “Українською Швейцарією”, “Карпатами в мініатюрі”, “Парковими лісами” тощо нерідко ставали об'єктами захоплення та потрапляли на полотна талановитих митців. Ці витвори мистецтва краще, ніж будь-які інші матеріали демонструють зафіксований у часі поточний стан ландшафтів та уявлення людей про них. Тому сьогодні назріла необхідність віднайдення первинних полотен, літографій та їх детального ландшафтознавчого аналізу.

З XVIII ст. до нас дійшли лише поодинокі іконографічні матеріали, що стосуються краєвидів Гологоро-Кременецького князю. Зокрема, літографія Кременця сер. XVIII ст. створена Пейсером акцентує увагу на освітньому значенні міста, оскільки зображає його серце – Кременецький колегіум – освітній центр тоді ще європейського рівня. Відособлено, у куті літографії, зображена гора Бона з руїнами замку.

Акварель краєвиду Кременця невідомого автора, виконана наприкінці XVIII ст., свідчить про зміни у пріоритетах живописних традицій: на полотнах вже на рівних фігурують Замкова гора і міський ландшафт. Соціально-побутові аспекти життя на фоні тамтешніх ландшафтів показує гравюра невідомого художника початку XIX ст., а на картині художника та викладача малювання Т.О. Сафонова (1873-1930) “Руїни фортеці на горі Боні” відображено виключно белігеративний елемент геокомплексу. В Кременецькому краєзнавчому музеї зберігаються фотокопії цих витворів [6].

У першій половині XIX ст. основним змістовим наповненням видань, що стосуються Гологоро-Кременецького князю були праці, в яких намітилася лінія “гуманістичного” тлумачення ландшафту. Головним завданням даного напрямку було виявлення та опис впливу довкілля на почуття і стиль життя людини. У цей час на противагу споживацькому ставленню до ландшафту в Кременецьких горах, в Галичині виходить низка видань, яка акцентує увагу на таких категоріях ландшафту як “прекрасне”, “величне”, “захоплююче” тощо (подібних категорій у російських джерелах анало-

гічного періоду ми не зустрічаємо, за винятком хіба що категорії “замечательный”, проте тут вона не має жодного відношення до естетики чи живописності ландшафту).

Галицькі горбогірні красвиди взялася відтворювати доволі чисельна група митців та аматорів різних національностей і технік виконання. Перші відомі літографічні роботи, присвячені Гологоро-Кременецькому князю, належать чеському літографу та графіку Каролу Ауеру (1818 – 1859). Митець працював у літографічному закладі при друкарні відомих львівських видавців Йозефа і Петра Піллерів. На основі малюнків метра протягом 20-х рр. XIX ст. Йозеф Піллер видав друком дві збірки краєвидів: “Збірка найгарніших околиць Галиції” (1823) та “Збірка краєвидів найвідоміших польських парків” (1825-1827). Наступним проектом став альбом літографій “Галиція в картинах”, що мав 73 сторінки тексту та 48 рисунків (1837-1838). На цих полотнах знайшли своє відображення ландшафтні місцевості, що відкриваються з золочівського та підгорецького краєвидів. Особливістю Ауерівських літографій є певна ідилічність, яка проявляється у тому, що на зображених ним ландшафтних місцевостях є місце всьому: природі (щоправда з елементами сільського сельбищного ландшафту), на фоні якої люди працюють, відпочивають у тіні дерев, вдосконалюються (грають музики, перехожі завмирають, захоплені пейзажем, моляться тощо). Все це разом надає його творам самодостатності, довершеності (рис. 1-3). Не виключено, що саме таким “не порушеним” і благодатним був ландшафт в очах автора та за його часів. Окрім безсумнівної живописної цінності, його полотна володіють деяким реконструкційним потенціалом, адже відображають побутові сцени життя та заняття мешканців Золочева і Підгірців.

Нині практично забутий, проте видатний і талановитий польський художник середини XIX ст. Мацей Богуш Стенчинський долучився до відтворення краєвидів Гологоро-Кременецького князю. Митець багато подорожував, замальовував побачені краєвиди та навіть писав вірші. Захоплений художник відтворював багаті різноманітними мотивами ландшафти, серед яких ріки, печери, скелі, гори, палаци, руїни замків. У 1847 році у Львові вийшов альбом “Околиці Галиції”, де серед інших представлені репродукції міста Золочева, сіл Пеняки, Білий Камінь, Підгірці, могил Плісницька, витоку річки Західний Буг поблизу с. Верхобуж (рис. 16-22). Характерною рисою робіт Стенчинського були присутність на кожній з них людей (навіть на картині “Могили на Плісницьку” зображений самотньо крокуючий козар, рис. 20). Проте, на відміну від Ауера, польський художник зображав людей, очевидно, з іншою метою: на літографіях цього митця вони маленькі і радше слугують для возвеличення навколишніх ландшафтів. Особливо чітко це проявляється у літографії Білого Каменя, де за велінням художника мізерний поселянин стає мірилом навколишніх гір (рис. 17).

Чимала кількість репродукцій із зображеннями ландшафтів Гологоро-Кременецького князю

розміщується на сторінках польських ілюстрованих часописів “Tygodnik Ilustrowany”, “Przyjaciel Ludu”, “Kłosa”. Так, однією з перших у XIX ст. гравюр, що відтворюють унікальний улоговинний рельєф міста Кременця, є робота Стефана Вітвіцького “Кременець” (“Krzemieniec”, 1842, рис. 11). Репродукція зберігає ідилічність, що так притаманна особливій аерівській живописній традиції.

Серед багатьох робіт, що ілюструють краєвиди Кременецьких гір, потрібно відзначити рисунки невідомого авторства під назвами “Загальний вигляд Кременця” (“Widok ogólny Krzemieńca”, рис. 8) та “Кременець” (“Krzemieniec”, рис. 9) вміщені у “Tygodniku Ilustrowanemu” за 1859 та 1866 рр. відповідно. Обидві роботи виконані у подібному стилі, з однієї точки і зображають Кременецький колегіум та Замкову гору з дорогою, що веде до руїн фортеці. Різниця у змістовому наповненні гравюр полягає лише у тому, що на пізнішій картині зображена жінка, у той час як на першій – група чоловіків. Все інше – каміння, дорога, будинки тощо різняться хіба-що у пропорціях. Це дозволяє стверджувати, що творіння виконані відносно синхронно (очевидно, у різну пору року) і належать одному автору. Як і на гравюрі С. Вітвіцького, анонім зображує ландшафт з південно-східного боку.

Репродукція “Кременець: вулиця Широка і Лицей” (“Krzemieniec: ulica Szeroka i Liceum”, рис. 10) Яна Краєвського виконана у 1866 р. та опублікована у часописі “Kłosa” (1876) слугує своєрідним містком до якісно нового етапу у розумінні ландшафту, зокрема зображення його урбаністичного елементу. Намічена у цей час лінія детального відтворення міських ландшафтів продовжила свій розвиток у наступному сторіччі.

На кінець XIX ст. припадає апогей творчості Наполеона Орди, відомого білоруського і польського літератора, музиканта, композитора і художника. У щорічних літніх подорожах Н. Орда систематично замальовував унікальні місцевості Волині (1872 – 1875) та Галичини (1878 – 1879). Основним тематичним наповненням його картин були перш за все белігеративні ландшафтні місцевості – оборонні монастирі, палаци, фортифікаційні споруди тощо. До нашого часу дійшло 177 репродукцій митця, присвячених українським краєвидам, з них на семи полотнах зображені місцевості Голоторо-Кременецького кряжу: “Кременець. Руїни замку Королеви Бони, Костел Францисканський” (“Krzemieniec (ruiny zamku Król. Bony) Kościół pofranciszkański”, 1862 – 1876, рис. 5, 6), “Волинь, Білокриниця” (“Wołyń, Białokrynica” 1862 – 1876, рис. 4) та ін.

У першій половині XX ст. з’являється низка полотен Зігмунда Ацеданського (Zygmunt Acedański, 1909 – 1991), польського графіка і маляра. Основною темою його творчих пошуків були, очевидно, антропогенізовані ландшафти (сакральні, сельбишні, урбаністичні). Репродукції митця відзначаються характерним “містичним” стилем у зображенні міського ландшафту Кременця, що проявляється у “засакралізованості”, наданню краєвиду релігійного

відтінку. Кожне полотно містить зображення споруд релігійного призначення, священнослужителів у темних рясах, хрестів тощо (рис. 12-14). У такий спосіб автор акцентує увагу на становленні міста Кременця як релігійного центру Волині.

Без сумніву, це не повний перелік витворів мистецтва, що передають ландшафтне різноманіття Голоторо-Кременецького кряжу. Проте навіть з аналізу розглянутих репродукцій стає очевидним трансформованість в часі поглядів на художнє відображення природи краю. Спробуємо експериментально простежити це на прикладі ландшафту Замкової гори, означивши основні кутові проекції, з яких останець потрапляв на полотна та літографії митців (рис.22). У центрі імпровізованої моделі знаходиться Замкова гора, а пелюстки-проекції показують кути, з яких об’єкт замальовувався. Такий аналіз показує, що ранні твори у зображенні Замкової гори тяжіють до позицій 1, 2, 4. Наприкінці XVIII ст. відбувається перехід до відтворення ландшафтів Замкової гори з боку Єзуїтського колегіуму. Ми пояснюємо цим тим, що на поч. XIX ст. місто втрачає освітнє значення і на перший план виходять белігеративний та сакральний ландшафти поселення (позиція 3, 5; з боку Єзуїтського Колегіуму). В цілому початок XX ст. знаменує спрощення техніки зображення ландшафтів Голоторо-Кременецького кряжу, проте основним змістовим наповненням творів залишається його унікальна натурна основа.

Висновки. Таким чином, на шляху до всебічного пізнання трансформованості ландшафтів зроблено ще дуже мало. Часто науковці ігнорують потенціал іконографічних зображень, вважаючи їх малоінформативними. Проте, до сьогодні єдиним варіантом візуалізації ландшафтів минулого для потреб історичної географії залишаються живописні полотна митців, котрі дають “живе” уявлення про природні системи. Не варто забувати і про можливість зіставлення давніх репродукцій з пізнішими та сучасними фотоматеріалами, що забезпечує широке поле дій для історико-географів та історико-ландшафтознавців.

Очевидним залишається і той факт, що існують певні труднощі в “інтеграції” іконографічного матеріалу до допоміжних історичних чи географічних дисциплін: 1) пошук репродукцій ускладнений їх територіальною розпорозеністю. Переважна більшість матеріалів знаходиться у місцевих музеях, архівах, бібліотеках або ж приватних колекціях. Чималий пласт інформації міститься в ілюстрованих австрійських часописах; 2) інтерпретація зображень вимагає від дослідника не лише історичної, географічної освіти, але й деяких навичок творчого (перш за все художнього) характеру, об’єктивності, пильності тощо; 3) практичні дослідження у галузі історичної іконографії пригальмовують недостатня теоретико-методологічна база, відсутність досвідчених спеціалістів. Тому на фоні європейських джерелознавчих іконографічних досліджень видів міст українські розвідки у цій сфері виглядають убого.

Рис. 1. Загальний вигляд Золочева.
Карл Ауер, 1 пол. XIX ст.

Рис. 2. Замок у Підгірцях.
Карл Ауер, 1 пол. XIX ст.

Рис. 3. Костел у Підгірцях.
Карл Ауер, 1 пол. XIX ст.

Рис. 4. Палац Чосновський і руїни давнього замку
Збараських у с. Білокриниця. Н. Орда, 1862-1876 рр.

Рис. 5. Руїни замку королеви Бони.
Наполеон Орда, 1862-1876 рр.

Рис. 6. Костел Францисканський
і руїни замку королеви Бони.
Н. Орда, 1862-1876 рр.

Рис. 7. Замок у Підгірцях.
Наполеон Орда, 1862-1876 рр.

Рис. 8. Загальний вигляд Кременця.
Невідомий автор "Tygodnik Pustrowany",
nr 361, 1866, s. 88.

Рис. 9. Кременець.
Невідомий автор "Tygodnik Pustrowany"
nr 41, 1860, s. 376.

Рис. 10. Кременець: вулиця Широка і ліцей.
Jan Krajewski "Kłosy", nr 553, 1876, s.72.

Рис. 11. Кременець.
Літографія Stefana Witwickiego
"Przyjaciel Ludu", nr 37, 1842, s. 292.

Рис. 12. Вулиця Медова, Кременець.
Zygmunt Acedański, 1937 [3]

Рис. 13. Старий заїзд, Кременець.
Zygmunt Acedański, 1937 [3]

Рис. 14. Кременець.
Zygmunt Acedański [3]

Рис. 15. Кременець
Władysław Galimski, 1924

Література і джерела

1. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – Т. 1. – 431 с.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – Т. 2. – 503 с.
3. Дашкевич Я. Зображення міст України XVII – XVIII ст.: проблема достовірності // Історична топографія і соціотопографія України. – Львів, 2006. – С. 135-149.
4. Партіка Ю. Долина Дністра і Карпатські регіони на іконографічних джерелах XIX ст. // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. С. 25-29.
5. Степанович Е., Маркитян Л. Иконография. Вспомогательные исторические дисциплины. Историография и теория. – Киев, 1988. – С. 202-227.
6. Фонди Кременецького краєзнавчого музею.
7. Kłosy. Nr 553 z 3.02.1876. S. 72.
8. Przyjacieł Ludu. Nr. 37 z 12.03.1842. S. 292
9. Steczynski M.B. Okolice Galicyi. Lwow, 1847. S. 116.
10. Tygodnik Ilustrowany. Nr. 41 z 25.06.1860. S. 376.
11. Tygodnik Ilustrowany. Nr 361 z 25.08.1866. S. 88.

Стаття надійшла 20.10.2011 р.

УДК 911.3

Орест Пендерецький

ПРОМИСЛОВА ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КАРПАТСЬКОМУ ТУРИСТИЧНОМУ РАЙОНІ

Охарактеризовані методи та прийоми проведення промислових екскурсій на природних промислових об'єктах. Сформульовано визначення промислової екскурсії. Охарактеризовано природні об'єкти Карпатського туристичного регіону з метою використання їх для промислових екскурсій.

Ключові слова: промислова екскурсія, Карпати, туризм, природні джерела, інженерні споруди, промисли.

Orest Penderets'kyi. Handicrafts excursion activity in the Carpathian tourist region. Some methods and techniques of conducting handicraft tours to handicraft sites are characterized. Handicraft tours are defined. Natural objects of the Carpathian tourist region are characterized in order to use them for handicrafts tours.

Key words: handicrafts tour, Carpathians, tourism, natural springs, engineering structures, handicrafts.

Вступ. Постановка проблеми. Функціональне призначення екскурсії – відпочинок і дозволя, підвищення пізнавального та культурного рівня, спілкування. Характерною ознакою екскурсійної діяльності є її проведення відповідно до складеного маршруту та у супроводі фахівця-екскурсовода [1, с. 81]. Проте промислова екскурсія вимагає досягнення мети показу, переваг промислового об'єкта чи окремого технологічного процесу над аналогічними. Також ставиться задача проведення промислової екскурсії з метою професійної орієнтації школярів, набуття навчального досвіду у студентів, та залучення науковців і бізнесменів до вирішення виробничих проблем.

Для промислової екскурсійної діяльності важливо визначити об'єкти промислового туризму, що

послужить розробці екскурсійного маршруту.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Серед останніх досліджень екскурсійної діяльності слід відзначити навчальний посібник В.Ф. Кифяка [1]. Вивченню природних об'єктів промислового туризму щодо видобування солі присвятили свої роботи Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура [7], з тематики дослідження існує ряд авторських статей [2; 3; 4; 5; 6].

Визначення невирішених сторін проблеми. Промислові та природні об'єкти в контексті розвитку рекреації та туризму досліджені у багатьох працях науковців, проте залишається недостатньо вивченим їх використання для промислових екскурсій. Не встановлений перелік цих об'єктів у Карпатському туристичному районі.

Мета та завдання статті. Дослідити основні засади промислової екскурсійної діяльності в Карпатському туристичному районі та скласти перелік її об'єктів.

Виклад основного матеріалу. На теренах Карпатського туристичного району найхарактернішою ознакою є наявність потужних технічних споруд, природних рекреаційних об'єктів, осередків народних промислів, які є складовими промислового туризму [2]. Значною мірою цьому “посприяв” військово-промисловий комплекс колишнього Радянського Союзу, залишені і занедбані об'єкти якого після детального дослідження і вивчення їх стану еколого-техногенної безпеки можуть бути ефективно залучені для промислової екскурсійної діяльності [3].

До властивих екскурсії ознак для промислової екскурсії слід ще додати неодмінну наявність у неї мети і завдань, які диктують вибір екскурсійних об'єктів, розробку маршруту, підбір літературних джерел, ілюстрацій у так званій “портфель екскурсовода”. Але головною ознакою екскурсії є обов'язкове використання при її проведенні екскурсійного методу, тобто єдності показу і розповіді, при первинній та визначальній ролі показу.

Промислова екскурсія – це не просте проведення часу, це інтелектуальна діяльність у вільний або навчальний час, що вимагає певної витрати фізичних і духовних сил. Завдяки своїй наочності, дохідливості, емоційності екскурсія є надзвичайно ефективною формою передачі знань екскурсантам, сприяє міцному засвоєнню наведених фактів, робить сильний вплив на формування духовного обличчя людини.

Виділяють шість обов'язкових ознак екскурсії: 1) тривалість у часі (зазвичай, від академічної години до одного дня); 2) наявність екскурсійної групи (15 – 30 осіб); 3) наявність кваліфікованого фахівця-екскурсовода; 4) огляд екскурсійних об'єктів, первинність зорових вражень; 5) знайомство з об'єктами в русі і на зупинках; 6) чітко визначена тема, яка формує її напрям.

У даний час в екскурсійній практиці до основних ознак екскурсії ставляться більш вільно. Екскурсійна група може складатися лише з декількох осіб, від чого екскурсія не перестає нею бути. Для загального знайомства з промисловими об'єктами на зупинках не обов'язковий вихід з автобуса, якщо їх добре видно.

За змістом екскурсії поділяються на оглядові та тематичні. Промислові екскурсії можна поділити на промислово-історичні, промислово-економічні, промислово-технічні, природознавчі та профорієнтаційні.

Промислово-історичні розкривають історію підприємства, показують “біографію” і досягнення заводу, фабрики, транспортного вузла, сільсько-господарського підприємства, наукового чи навчального закладу. На промислово-економічних екскурсіях розкриваються питання собівартості та

якості продукції, наукова організація праці. Промислово-технічні забезпечують показ технологічного процесу, роботу окремих цехів і дільниць. В особливу підгрупу виокремлюють промислові екскурсії, які проводяться з метою професійної орієнтації підлітків, надання допомоги учням загальноосвітніх шкіл у виборі ними майбутньої професії. Подібні екскурсії присвячені детальному знайомству з різними професіями, а в ряді випадків всебічному показу однієї-двох професій. До групи природознавчих екскурсій входять географічні, оглядові природознавчі, геологічні, гідрологічні, ґрунтознавчі, ботанічні, зоологічні, екскурсії до унікальних пам'яток природи, природоохоронної або екологічної тематики.

В оглядових передбачається розкриття декількох підтем: історія краю, досягнення в економіці, культурі, науці, особливості природи тощо. Місцем проведення промислових екскурсій є заводи, фабрики, будови промислових, житлових, культурно-побутових об'єктів, сільськогосподарські підприємства, залізничні вокзали, аеропорти, науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, народні промисли та інші об'єкти виробничого, рекреаційного, навчального, наукового та соціально-культурного призначення. Маршрути промислових екскурсій можуть охоплювати як все підприємство в цілому, так і окремі його виробничі ділянки. Цехи – чудовий об'єкт промислового туризму, найбільш рентабельний спосіб реклами: затрати мінімальні, а вражень багато.

Перетворення виробництва в екскурсійний об'єкт стимулює фірму до поліпшення корпоративного клімату і трудових відносин. Стають осмисленими прибирання в цехах, чиста робоча форма, презентабельний вигляд обладнання та багато іншого, в чому середньостатистичний директор не бачив сенсу раніше. Та й у робітників мотивація змінюється, коли на них дивляться як на музейний скарб. Отже, фірма отримує лояльність споживачів, ефективну підтримку брендів.

Промисловий туризм – це організація турів на діючі (або ті, що колись діяли) промислові підприємства та місця народних промислів [2]. Оскільки промисловий туризм – явище міждисциплінарне, то досліджень, присвячених йому майже немає. Відповідно створення промислової екскурсії – складний процес, що вимагає від організаторів екскурсійної справи великих творчих зусиль. Підготовка екскурсії – це завжди розробка нової теми екскурсії, зумовленої передбачуваними запитами потенційних клієнтів туристичного підприємства і визначається екскурсійними можливостями свого міста чи регіону. Процес підготовки нової екскурсії включає визначення теми, постановку мети і задач екскурсії, вивчення і відбір екскурсійних об'єктів, складання маршруту екскурсії, вивчення літературних джерел за темою екскурсії, консультації у фахівців, написання контрольного тексту екскурсії, комплексування “портфеля екскурсовода”, вибір методичних

прийомів проведення екскурсії, складання її технологічної карти та ін. В основу підготовки будь-якої екскурсії повинні бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної науки, такі як: взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність, облік вікових особливостей екскурсантів і т. п.

Учасники навчальної промислової екскурсії знайомляться з контрольним текстом екскурсії, її маршрутом, картами екскурсійних об'єктів, ілюстраціями з "портфеля екскурсовода". В процесі екскурсії вони ведуть записи своїх вражень від неї, фіксують особливості показу і використовуваних методичних прийомів, логічних переходів. Методист, який організовує промислову навчальну екскурсію, перед початком проводить бесіду про її завдання, після закінчення – підводить підсумки виконаної роботи, проводить її обговорення.

Поняття "навчальні екскурсії" має й інший сенс. Навчальні екскурсії є ще й формою організації навчального процесу, вид занять в навчальних закладах різного рангу, від початкової до вищої школи. Найбільш активно їх використовують в своїй практиці географи, біологи геологи, історики, викладачі архітектурних дисциплін та ін. Знання, отримані під час географічних екскурсій і спостережень в природі, залучаються потім для пояснення явищ і процесів, що відбуваються на земній кулі. Важлива роль навчальних екскурсій в освітніх закладах полягає також в тому, що з їх допомогою реалізується кращий принцип навчання, тобто використовується місцевий географічний матеріал при вивченні різних тем в курсах географії. Маючи уявлення про природу та її закономірності, населення і господарство рідного краю, легше засвоювати географію віддалених районів країни та зарубіжних територій.

Щоб екскурсія відрізнялася науковістю та сучасністю, необхідно при підготовці нової теми отримати консультації в науковців і фахівців зі спірних проблем змісту екскурсії. Вивчення джерел супроводжується ксерокопіюванням, конспектуванням необхідних матеріалів, що стосуються окремих об'єктів показу і підтем екскурсії, впискою цитат, складанням таблиць зі статистичним матеріалом, що відображає, наприклад, динаміку різних сторін економіки краю.

"Портфелем екскурсовода" прийнято називати в професійному середовищі комплект наочних посібників для екскурсії, який повинен доповнювати і відновлювати відсутні ланки зорового ряду. Це особливо важливо в тих випадках, коли об'єкти показу дійшли до нас у зміненому вигляді або не збереглися зовсім. Тоді фотографії, малюнки, креслення допоможуть відновити первісний вигляд об'єкту. У "портфель екскурсовода" включаються: фотографії людей, що мають відношення до теми екскурсії, репродукції картин, географічні карти,

картосхеми, на яких зображені, наприклад, військові події, зразки продукції промислових підприємств, гербарні листи, геологічні зразки, магнітофонні записи та інший ілюстративний матеріал, який допомагає наситити екскурсію зоровими образами.

Прийом зорової реконструкції – це відновлення первісного вигляду частково збереженого об'єкта. Даний прийом широко використовується в екскурсіях, в яких ведеться показ пам'яток архітектури і споруд минулого. Багато з них втратили свій первісний вигляд, були перебудовані і в своєму нинішньому стані виглядають не настільки виразно, як раніше. У більшості випадків змінилося також їхнє оточення. Провести зорову реконструкцію екскурсоводові допомагають вцілілі частини, фрагменти будівель і споруд. Спираючись на зорові враження, він словесно відновлює оглядові об'єкти. Крім вербальної реконструкції екскурсовод може зробити спробу відтворити об'єкт за допомогою наочних посібників з "портфеля екскурсовода": фотографій об'єкта минулих років, репродукцій гравюр, картин, схем. Прийом зорової реконструкції застосовується при показі пам'ятних місць, де відбувалися військові події. Використання прийому зорової реконструкції вимагає від екскурсовода великих і точних знань про об'єкт. Він зобов'язаний чітко уявляти собі пам'ятник у його первісному вигляді. Після зорової реконструкції екскурсовод повинен за допомогою образного оповідання відтворити події, пов'язані з показуваною пам'яткою. Прийом зорової реконструкції використовується і в екскурсіях, в яких розповідається про майбутнє міста, його окремих районів, підприємств. Зовнішній вигляд майбутнього міста відтворюється за допомогою схем, макетів, репродукцій малюнків і розповіді екскурсовода.

Прийом локалізації подій – це спосіб показу історичної події або якого-небудь явища з точної локальної обстановки, в якій вони відбувалися. Він часто використовується разом з прийомом зорової реконструкції. Методичний екскурсійний прийом локалізації подій робить на екскурсантів сильний емоційний вплив, викликає почуття причетності до досліджуваних подій. Не випадково це знайшло відображення в професійному екскурсійному терміні "влада місця".

Прийом зорового порівняння – це прийом, за допомогою якого здійснюється порівняння об'єкта, про який йде мова, з іншими об'єктами. Порівняння може проводитися як за подібністю, так і за контрастом. Воно може бути зоровим, словесним і навіть уявним, коли об'єкт, наприклад будівля, порівнюється з будовою, що перебуває в іншому місті, але є всім відомою. Порівняння має бути виразним, тільки тоді воно виявиться ефективним і запам'ятається екскурсантам. Застосування прийому порівняння дозволяє слухачам конкретно уявити, наприклад, розміри об'єкта, форму, колір, зменшити в розповіді кількість цифр, що робить її більш доступною для сприйняття.

Показ наочних посібників з “портфеля екскурсовода” – це методичний прийом, за допомогою якого відбувається заповнення в екскурсії відсутнього зорового ряду. Вони не підміняють екскурсійні об’єкти, а є додатковим джерелом знань, що допомагає відтворити епоху, історичну обстановку чи конкретну подію.

Значний перелік екскурсійних об’єктів промислового туризму можна назвати в Карпатському туристичному районі, де налічується понад 800 джерел і свердловин лікувальних мінеральних вод всіх відомих типів, запаси яких достатні для щорічного оздоровлення більше 7 млн. осіб. Сумарний дебет їх складає 57,5 тис. м³/добу. Розвідані також значні запаси лікувальних грязей та озокериту [8, с. 184]. Ці ресурси в поєднанні із сприятливими кліматичними умовами служать природною базою для розвитку санаторно-курортної справи, а також є об’єктами промислових екскурсій і туризму ділового, пізнавального та наукового напрямів [2, с. 50].

Основні ареали поширення мінеральних вод на досліджуваній території зосереджені в межах вузьких смуг (зон прогину Складчатих Карпат, Передкарпаття й Закарпаття). Найбільша кількість джерел і свердловин мінеральних вод зосереджена на Закарпатті (51 % від загальної чисельності). На Закарпатті припадає також 64 % загального дебету цих вод. За багатством виходів мінеральних вод в області, передусім, виділяються гірські райони (насамперед Свалявський), де зосереджено 61,4 % джерел Закарпаття, на передгірну зону Закарпаття припадає 31,4 % кількості джерел, а низовинна зона є відносно бідною на виходи мінеральних вод [10].

У курортному господарстві Закарпатської області найефективніше використовується група вуглекислих мінеральних вод типу “Боржомі” (у Свалявському районі, зокрема Полянське, Новополянське, Голубинське родовища), типів “Єсентуки” і “Нарзан” (Шаянське родовище, джерела Хустського, Перечинського, Міжгірського й Рахівського районів). За вуглекислими мінеральними водами регіону місцеве населення закріпило народні назви “кваси” та “буркути”.

Мінеральні води Передкарпаття територіально приурочені до двох смуг: на стику гір і передгір’я (Розлуч, Східниця, Трускавець, Моршин, Тисів, Спаське, Суходіл, Петранка, Надвірна, Делятин, Шешори) та в зоні контакту Передкарпатського прогину і Східноєвропейської платформи (Немирів, Шкло, Любін Великий, Розділ, Коршівка, Городенка). Особливу групу складають слабомінералізовані води з великим вмістом органічних речовин. До них належать: унікальна вода “Нафтуса”, яка традиційно пов’язана з Трускавецьким і Східненським курортами, а також мінеральні води деяких джерел Шкла, Моршина та інших місць. У Передкарпатті поширені сульфідні води (Немирів, Любін Великий і ін).

Більшість мінеральних вод Передкарпаття

містять сірководень. Це води курортів Любін Великий, Немирів, Шкло і Трускавець, де кількість сірководню складає 50-160 мг/л. У курортному господарстві найефективніше використовуються слабомінералізовані води з високим вмістом органічних речовин типу “Нафтуса” (курорти Трускавець, Східниця) та сульфідні води з високим (50-160 мг/л) вмістом сірководню (курорти Шкло, Немирів, Любін Великий).

Бальнеогрязеві ресурси Карпатського регіону зосереджені головним чином у рівнинній і передгірній частині Львівської та Івано-Франківської областей. Їхні сукупні запаси оцінюються на рівні 1402 тис. м³. Активно використовуються родовища торф’яних грязей Великого Любена, Немирова, Шкла, Черча, Костинців, Черешеньки. Найбільше родовище лікувальних грязей знаходиться в м. Моршині, його запаси складають 239 тис. м³ [9].

Характерною особливістю санаторно-курортного лікування в Карпатському регіоні є можливість використання озокериту, який здавна видобувається в Бориславському родовищі.

Важливими об’єктами промислового туризму виступають соляні промисли України, поширення яких зі сходу країни на захід відображає етапи науково технічного розвитку української цивілізації [6]. Всі соляні промисли в Україні відігравали значну економічну роль, а також були рушієм науково-технічного прогресу. Тому на сьогоднішній день вони становлять значний інтерес науковців і спеціалістів туристичної галузі, особливо такого напрямку, як промисловий туризм. Для розробки туристичного маршруту на соляні промисли, спочатку необхідно вивчити їх екологічний та техногенний стан з метою створення безпечних умов для екскурсантів.

До унікального природного екскурсійного об’єкту промислового туризму Карпатського регіону можна зарахувати грязьовий вулкан, що діє в околицях с. Старуня Богородчанського району (Івано-Франківщина). Своім виникненням він зобов’язаний насамперед людям. Понад століття тому тут почали розробляти нафтові та озокеритні родовища. Грунтові води, насичені киснем, тепер проникають углиб землі на тисячу метрів, викликають окислення нафти, що й дає той приплив теплової енергії, яка живить вулкан. Вперше вулкан проявив себе у 1977 році після землетрусу в горах Вранча в Румунії та досягав висоти 3 м. Тоді на конусоподібному пагорбі діаметром близько 50 м з’явилися перші кратери, з яких вихлюпувалися рідина, грязі та газ. З тих пір вулкан “дихає” через десятки менш активних мінікратерів і зараз на рельєфі нагадує грязеву пляму. Сьогодні вулкан має 8 кратерів та 12 непостійних мікрократерів, які виділяють газ, воду, глинисту пульпу, інколи нафту або її складники. Водночас наявні на території Старунського вулкану озокерит, гарячі грязі, води високої мінералізації володіють цінними ліку-

вальними властивостями. За однією з гіпотез, вулкан утворився на так званій антиклінальній складці, тобто випуклій структурі, яка має кілька розломів земної кори. І завдяки певним фізико-хімічним процесам, що проходять на глибині 600-1000 метрів, відбувається виверження грязей, мінеральної води, розсолів, тут утворюються сполуки свинцю, цинку, є прояви новітньої тектоніки, молодих рухів земної кори. За перших 7 років ця територія піднялася на 1 метр.

Цікавими екскурсійними об'єктами для туристів можуть бути місця народних промыслів [5]. Упродовж століть десятки й сотні тисяч майстрів – килимарниці, вишивальниці, ткачі, гончарі, різьбярі по дереву, кістці та рогу, майстри декоративного розпису, склороби-гутники, золотарі-ювеліри, ковалі, майстри лозоплетіння і художньої обробки шкіри та багатьох інших професій – створювали речі, які завжди викликали зацікавленість у місцевих та закордонних туристів. Під впливом природних умов, особливостей побуту українців, властивостей місцевої сировини та історичних чинників у кожному етнографічному регіоні України виробляли

локальні предмети художньої образності, орнаментики, формотворення.

Характерними об'єктами промислових екскурсій Передкарпаття є нафтогазові промислами. Від перших копалень, коли нафту добували відкритим способом, до сучасних глибинних установок, об'єктів переробки і транспортування завжди цікавилися науковці, бізнесмени, спеціалісти державних структур. Новітні технології розробки, видобування, перероблення і транспортування нафтогазових продуктів завжди є цікавими для пошанувальників промислових екскурсій.

Висновки та перспективи дослідження.

Охарактеризовані методи та прийоми проведення промислових екскурсій на природних промислових об'єктах дають змогу повніше висвітлити суть промислового туризму, який тільки починає розвиватися у Карпатському туристичному районі.

Карпати можуть служити своєрідним полігоном для дислокації центрів міжнародного бізнесу, що буде стимулювати розвиток промислового туризму та екскурсійної діяльності.

Література

1. *Кифяк В.Ф.* Організація туристичної діяльності в Україні. / В.Ф. Кифяк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 312 с.
2. *Пендеревський О.В.* Промисловий туризм в Україні: стан, перспективи розвитку // Український географічний журнал. – 2010. – № 3. – С. 48-51.
3. *Пендеревський О.В.* Екологічні аспекти розвитку промислового туризму в нафтогазовидобувних регіонах України / О.В. Пендеревський // Науковий вісник ІФНТУНГ. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 4 (22). – С. 148-152.
4. *Пендеревський О.В.* Концептуальна інформаційна кадастрова система об'єктів промислового туризму // Науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 8. – С. 59-64.
5. *Пендеревський О.В.* Географія народних промыслів Західної України як об'єктів промислового туризму / О.В. Пендеревський // Науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка. Економічна та соціальна географія. – 2010. – № 1(61). – С. 122-128.
6. *Пендеревський О.В.* Сіль туризму / О.В. Пендеревський // Науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка. Географія туризму. – 2010. – № 6. – С. 158-161.
7. *Гайко Г.* Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) / Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура. – Донецьк: УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, Редакція гірничої енциклопедії, 2009. – 296 с.
8. *Рудько Г.І.* Конструктивна геоecологія: наукові основи та практичне втілення: [монографія] / Г.І. Рудько, О.М. Адаменко. – К.: Маклаут, 2008. – 317 с.
9. *Рутинський М.Й.* Туристичний комплекс Карпатського регіону України: Навчальний посібник / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 440 с.
10. *Рогач І.М.* Минеральные воды Карпатского рекреационного региона. – Ужгород, 1994. – 169 с.

Стаття надійшла 17.12.2011 р.

УДК 911.3

Володимир Щавінський

МАЛІ ІСТОРИЧНІ МІСТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ РЕГІОНУ

Досліджено можливості розвитку туристично-рекреаційних послуг у Тернопільській області. Проаналізовано проблеми сучасного стану туристичних ресурсів регіону. Висвітлено

аспекти сталого розвитку місцевих територіальних громад. Показано роль міжнародних транспортних коридорів на формування туристичної інфраструктури малих історичних міст області. Зазначено пріоритетні види туризму для територіальних громад області.

Ключові слова: малі історичні міста, культурно-історичні і природно-рекреаційні ресурси, туристична інфраструктура, міжнародні транспортні коридори, сталий розвиток.

Volodymyr Shchavins'kyi. Small historical towns of Ternopil oblast as a factor of sustainable development of the region.

This paper studies the possibility of developing tourism and recreational services in Ternopil oblast (region). The problems of current state of tourism resources in the region are analyzed. Aspects of sustainable development of local communities are examined. The role of international transport corridors on the formation of tourist infrastructure of small historic towns is reviewed. Priorities in the kinds of tourism for local communities of the oblast are identified.

Keywords: small historic towns, cultural-historical and natural-recreational resources, tourism infrastructure, international transport corridors, sustainable development.

Актуальність теми. Сьогодні в Україні більшість малих історичних міст характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку, є депресивними, з низьким рівнем ділової активності, проте володіють значним природно-рекреаційним, культурно-історичним та туристично-рекреаційним потенціалами. Сприяння розвитку туристичної сфери в малих історичних містах необхідно розглядати як інструмент підвищення рівня зайнятості населення, зменшення трудової міграції, у т. ч. молодіжної, посилення ділової активності, покращення фінансових показників діяльності підприємств, формування позитивного туристичного іміджу території. Швидка урбанізація призводить до вимирання сіл та перетворення малих міст на суто провінційні, втрачання притаманних їм історико-культурних цінностей нації. Людський та інвестиційний капітал все більше концентрується у великих містах – мегаполісах. Тому малі міста зіштовхуються з другорядним ставленням до них, що призводить до накопичення низки проблем, незадовільного їх вирішення та, відповідно, до зниження рівня життя населення. Європейський досвід свідчить, що малі міста потребують особливої уваги, як потенційні точки росту і центри територіально-господарської системи.

При наявних значних потенційних ресурсах в українських малих історичних містах провідною галуззю для соціально-економічного і культурного відродження територій може стати туристична галузь, яка сьогодні є найбільш динамічною у світі. Визначення туристичної діяльності пріоритетним напрямом розвитку малого міста, передусім малого історичного міста як носія історико-культурної спадщини українського народу, при певних умовах може перетворити її на стратегічну галузь, що забезпечуватиме сталий розвиток місцевих територіальних громад. Необхідно також відзначити відсутність дієвих механізмів впровадження законів на місцевому рівні, неефективність використання потенціалу туристично-рекреаційних ресурсів, невідповідність туристичної інфраструктури малих історичних міст України міжнародним стандартам та інші негативні чинники.

Все це вимагає пошуку шляхів і механізмів впровадження державної політики у сфері туризму, підвищення ефективності організації надання туристичних послуг у малих історичних містах та покращення діяльності суб'єктів туристичної діяльності на місцевому рівні. Міста завжди були і залишаються особливою формою розселення суспільства. У містах люди живуть, працюють, а також відпочивають. Окремо взяте місто є туристично привабливим для тих людей, які в ньому не проживають.

Рівень дослідження теми. Суспільно-географічному дослідженню міст приділяли значну увагу українські вчені – фахівці з суспільної географії: В.В. Ковтун, М.Д. Пістун, Ю.І. Пітюренко, А.В. Степаненко. Проблеми розвитку малого міста в різних аспектах (географічних, соціальних, економічних, управлінських) відображено в працях Б.І. Адамова, В.Г. Давидовича, Ф.Д. Заставного, М. Кости, Г.М. Лапо, Е.М. Маркова, А.Ф. Мельник, Р. Мерфі, Е.Н. Перчика, Д.В. Ткача, Б.С. Хорева, С.Л. Шульц. Дослідження туристичної діяльності закладені у роботах В.К. Бабарицької (Кіптенко), І.В. Зоріна, В.А. Квартальнова, В.Ф. Кифяка, С.П. Кузика, О.О. Любіцевої, В.І. Мацоли, Г.А. Папіряна, В.К. Федорченка. Питання розвитку туризму в малих історичних містах та використання з цієї метою історико-культурної спадщини вивчали О.В. Бойко-Бойчук, Л. Гаррісон, В.Ф. Зелений, О.І. Орленко, Р.А. Розенфельд, Є.В. Самарцев, В.І. Цибух.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження можливостей розвитку туристично-рекреаційних послуг у Тернопільській області, значення міжнародних транспортних коридорів для формування туристичної інфраструктури малих історичних міст регіону, аналіз проблем сучасного стану туристичних ресурсів області, висвітлення аспектів сталого розвитку місцевих територіальних громад.

Виклад матеріалу. Процеси державотворення, що відбуваються на початку XXI століття, спричинили істотні державно-політичні перетворення в системі туристично-рекреаційних послуг. Розвиток туризму як пріоритетного напрямку економіки є важливим чинником підвищення якості

життя в Україні, створення додаткових робочих місць, підвищення її авторитету серед інших країн світу. Сьогодні Україна характеризується переходом від факторно-орієнтованої економіки до економіки, орієнтованої на ефективність, коли базові вимоги є критичними для забезпечення конкурентоспроможності і зростає важливість каталізаторів ефективності господарювання. Аналізуючи причини низького рейтингу конкурентоспроможності, зазначимо, що одним із найвагоміших чинників гальмування розвитку, особливо на регіональному рівні, є використання цілей, які не здатні забезпечити оптимальний розвиток територіальних громад та територій загалом або ж відсутність стратегічного бачення орієнтирів регіонального розвитку. На місцях органи місцевої влади, особи, відповідальні за забезпечення прогресу регіону, не завжди обґрунтовано визначають пріоритетні напрями розвитку територій, необхідні чинники формування конкурентних переваг та копіюють підходи інших регіонів щодо залучення інвестицій, активізації наявного потенціалу, що переважно не дає очікуваних позитивних результатів.

Загалом конкурентоспроможність регіону можна окреслити як здатність в умовах вільної конкуренції виробляти товари й послуги, які відповідають потребам ринку, реалізація яких підвищує добробут регіону, країни та окремих її громадян. Однак часто забезпечити усі ці аспекти конкурентоспроможності вкрай складно, зважаючи на те, що сьогодні регіон має забезпечувати належний рівень конкурентоспроможності не тільки в межах держави, але і на міждержавному рівні.

Використання культурної спадщини та мистецтва для розвитку туризму є зняряддям, що забезпечує економічне зростання шляхом залучення туристів з інших міст, які цікавляться історією, мистецтвом, наукою або побутом даної громади, регіону чи певних місцевих груп. Головною метою їх поїздок є знайомство із мальовничим ландшафтом і культурним середовищем: архітектурою, музеями, театральним мистецтвом, а також особливим побутом, цінностями, традиціями та подіями.

Загальноприйнято, що культурні надбання поживляють економічну життєздатність громади, мобілізуючи мешканців задля розвитку туризму, ремесел та збереження культурних пам'яток. Культурні ресурси можуть також стати у пригоді при формуванні "інноваційного середовища", приваблюючи бажаних високоосвічених робітників і створюючи умови для розвитку наукоємного виробництва. Такий підхід може бути успішним не лише у великих містах, але й у малих містах. Використання культурної спадщини та мистецтва для розвитку туризму може також задовольнити культурні та рекреаційні вимоги місцевої громади, а також усвідомити культурні зв'язки як в межах громади, так і поза нею. Туристи, яких приваблює культурна та історична спадщина, перебувають в громаді довше і витрачають більше грошей, ніж інші

подорожуючі. Ось чому такий вид туризму є важливим зняряддям економічного розвитку

У цілому малі історичні міста на сьогодні є одними із найперспективніших серед місцевих територіальних громад України за потенціалом розвитку туристичного та природно-рекреаційного бізнесу. Малі історичні міста Тернопільської області мають надзвичайно привабливі умови на фоні інших територій області, зокрема вигідне географічне положення, володіють значним туристично-рекреаційним потенціалом – великою кількістю історичних пам'яток культури та архітектури, мальовничими природними ландшафтами (Дністровського каньйону, Кременецьких гір, Товтрової гряди, Західноподільського (Опілля) горбогір'я, Тернопільського і Північноподільського плато), багатством флори і фауни, розвинутою мережею транспортного сполучення. Територією малих історичних міст області проходять транспортні магістралі, в т. ч. залучені в міжнародні транспортні коридори – автомобільні: Балтійське – Чорне море (Ягодин – Кременець – Вишівець – Збараж – Тернопіль – Теремовля – Чортків – Товсте – Заліщики – Чернівці – Порубне), Європа – Азія (Косини – Івано-Франківськ – Підгайці – Тернопіль – Підволочиськ – Умань – Дніпропетровськ – Донецьк – Ізварине), Критський № 3 (Краківець – Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Вінниця – Київ) та залізничні: Європа – Азія (Чоп – Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Жмеринка – Фастів – Знам'янка – Дніпропетровськ – Красна Могила), Критський № 3 (Мостиська – Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Жмеринка – Київ), Критський № 5 (Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Жмеринка – Київ – Харків – Куп'янськ – Тополі). У малих містах області розміщені унікальні в європейському та світовому масштабах культурні і природні об'єкти.

Культурна спадщина та мистецтво залишаються головною принадою для туристів. Протягом останніх двадцяти років обсяги надходжень від туризму та пов'язаних з туризмом галузей у Європі подвоїлись і склали 12 % ВВП субконтиненту. Туризм забезпечує близько двадцяти мільйонів робочих місць, переважно на малих та середніх підприємствах. Очікується, що протягом наступних двадцяти п'яти років обсяги надходжень від туристичної індустрії в Європі ще подвояться. Тому підвищення спроможності місцевих територіальних громад області через розвиток туристичної галузі допоможе розвивати і суміжні сфери діяльності, дозволить створити нові робочі місця і збільшить фінансові надходження до бюджетів різних рівнів, що, в свою чергу, забезпечить стабільне надходження зароблених коштів на потреби розвитку туризму і збереження об'єктів.

Демонструючи свою здатність багатократно збільшувати наповнюваність споживчих ринків завдяки залучення і утримання на своїй території туристів, культурно-історичні та природно-рекреа-

ційні ресурси зможуть проявити себе в новій ринково-інфраструктурній функції. В ході залучення їх у туристичну діяльність суб'єктів господарювання місцевого туристичного ринку це проявиться в розробці конкурентоспроможних маршрутів і вдосконаленні механізму їх просування.

Типовий культурний туризм у Європі включає відвідування фестивалів, бенкетів, музичних та театральних вистав, шоу, сільських поселень для знайомства з сільським життям (наприклад, відвідання ферм, недільних ярмарків), дегустацію місцевих продуктів, загальний огляд визначних місць, ознайомлення із технологіями зведення сільських будинків і сільською "атмосферою", відвідування історичних та релігійних пам'яток або місцевих споруд та руїн, а також місць пов'язаних із життям відомих особистостей.

Притягуючи і перерозподіляючи туристичні і пов'язані з ними фінансові потоки, природно-рекреаційні і культурно-історичні ресурси стануть також і управлінським інструментом, що особливим чином регулює хід регіонального економічного розвитку.

Основні проблеми, які перешкоджають розвитку туризму у малих історичних містах області – неорганізований туризм, нерациональне використання рекреаційного потенціалу даних міст і практично відсутність розгалуженої туристичної інфраструктури. Масштабний неорганізований туризм на території зазначених міст несприятливо впливає на пам'ятки історії, культури та мистецтва й загалом на навколишнє природне середовище, наносить шкоду їх неповторним, мальовничим історико-архітектурним і парковим ландшафтам. Іншим негативним аспектом є те, що самодіяльні поїздки туристів, які організовуються переважно власне туристами без допомоги туристичного збутового апарату, не сприяють поповненню місцевих бюджетів та соціально-економічному розвитку місцевих територіальних громад оскільки неорганізований туризм виводиться за межі оподаткування. Водночас, зважаючи на кількість в'їзних та внутрішніх туристів, надходження від запровадження зборів могли б суттєво покращити економічний стан місцевих територіальних громад. Тут ми зіштовхуємося із ще однією важливою проблемою – відсутністю в органів місцевого самоврядування спільної стратегії ефективного використання туристичних ресурсів малих історичних міст Тернопільської області.

Міжнародний масштаб туризму створив певні проблеми для багатьох територіальних громад. За умови зростання уніфікованості архітектури готелів, мереж ресторанів, вуличного облаштування тощо громади мають захистити місцеву самобутність і водночас дотримуватися стандартів послуг та відповідати очікуванням туристів. Важливо не втратити культурну самобутність і знайти баланс соціальних і культурних вимог та економічної вигоди.

Питання збереження самобутності є тією проблемою, яка постає в контексті використання

культурної спадщини та мистецтва для розвитку туризму і створює багато проблем для місцевої громади. Природним є бажання захистити і зберегти "сформоване" середовище, але чудовим контраргументом є і те, що перебудова міста може стати досить ефективним способом відображення певного періоду культури. Це потребує рішень органів місцевої влади, результативність яких залежатиме від того, який період відбудовується чи перебудовується, або ж на яких цінностях буде наголошено. Однак використання культурної спадщини та мистецтва для розвитку туризму має і споживчий аспект, що суперечить завданням збереження культурних цінностей. Зацікавленість туристів сакральною архітектурою ускладнює виконання ними основної функції, оскільки вони починають працювати вже більше як місця для туристів.

Висновки. Враховуючи наявні природно-рекреаційні та історико-культурні ресурси малих історичних міст регіону, пріоритетними видами туризму для Тернопільської області є: культурно-пізнавальний, екологічний (зелений), релігійний, лікувально-оздоровчий. Крім того, необхідно розвивати тематичний – подієвий (пов'язаний з фестивалями, рольовими та історичними іграми з використанням оборонних споруд – замків, фортець, валів городищ) і діловий туризм. Сьогодні малі історичні міста області є одними із потенційних туристичних центрів Західної України та можуть у майбутньому приймати значні потоки туристів і гостей. Проте вони практично не готові до прийому туристів внаслідок низького рівня міської інфраструктури туризму: відсутність готелів високого рівня обслуговування українських та іноземних туристів, невідповідність рівня закладів громадського харчування сучасним вимогам, занедбаність транспортної, інженерної мереж і туристичного посередництва. Певні наявні вхідні туристичні потоки зумовлені багатим історико-культурним потенціалом (Збараж, Кременець, Бережани, Почаїв), а не рівнем розвитку туризму, тому вони не є джерелом прибутків до місцевого бюджету.

Проблему нерационального використання величезного туристичного потенціалу малих історичних міст області потрібно вирішувати через комплексний підхід – поєднання інтересів органів місцевого самоврядування та територіальних громад. Вважаємо, що тут можна сформувати регіон на засадах добровільного об'єднання місцевих територіальних громад навколо ідеї розвитку туризму у його організованих формах: створити туристичну інфраструктуру, сприятливі умови для розвитку екскурсійного, краєзнавчого, культурно-пізнавального, зеленого, екологічного, ділового туризму з врахуванням рекреаційного навантаження на природні комплекси та пам'ятки історії і культури даних міст області. Завдяки створенню необхідних умов рационального використання і збереження культурно-історичних та природно-

рекреаційних ресурсів туристична індустрія малих історичних міст Тернопільської області сприятиме сталому розвитку місцевих територіальних громад.

Література

1. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія і методика аналізу, термінологія, районування / О.О. Бейдик. – К., 2001. – С. 395.
2. *Зелений В.Ф.* Туризм як складова економічного розвитку малих історичних міст Черкащини / В.Ф. Зелений // Черкащина в контексті історії України: матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Черкаський держ. технол. ун-т, Обл. ін-т післядиплом. пед. освіти пед. працівників, Черкаський обл. краєзнавчий музей; упоряд. В.М. Мельниченко. – Черкаси, 2008. – С. 39-45.
3. *Кифяк В.Ф.* Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк. – Чернівці, 2003. – С. 300.
4. *Коста М.* Роль малих городів в городской сети Италии / М. Коста // География населения: XXIII Междунар. географ. конгресс. – М., 1976. – С. 271-275.
5. *Кузик С.П.* Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід / С.П. Кузик. – Львів, 2010. – С. 254.
6. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України: У 3-х ч.: Підруч. / В.П. Руденко. – Чернівці, 2010. – С. 552.
7. *Ткач Д.В.* Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку / Д.В. Ткач. – Тернопіль, 1997. – 142 с.
8. Закон України “Про туризм” від 18 листопада 2003 р. № 1282 // Відомості Верховної Ради України. – К., 2004. – № 13 – С. 180.
9. Закон України “Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст” від 04 березня 2004 р. № 1580 // Відомості Верховної Ради України. – К., 2004. – № 24 – С. 332.
10. Про затвердження списку історичних населених місць України: Постанова Кабінету Міністрів України, від 26.07.2001 р. № 878 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 31 – С. 104.
11. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України, 24 грудня 1999 року // Відомості Верховної Ради. – К., 1999. – № 52 – С. 781.
12. Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) // Пам’ятки України. – Київ, 1988. – № 2 – С. 39-40.

Стаття надійшла 20.12.2011 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 911.375.5 (477+100)

Борис Чернов

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ

У статті зроблена спроба коротко висвітлити уявлення науковців-географів про історію розвитку ландшафтознавства наприкінці ХХ ст.

Ключові слова: фізична географія, ландшафтознавство, об'єкт науки, географічна оболонка, ландшафтна оболонка.

Borys Chernov. Development in the imagining of landscape studies in domestic and foreign geographic thought. *In this article an attempt is made to elucidate the imagining of scientists in the development of landscape studies at the end of the XXth century.*

Key words: physical geography, landscape studies, object of science, geographical sphere, landscape geosphere.

На початку ХХІ ст. в географічній науці зростає необхідність теоретичних узагальнень, аналізу і синтезу, пов'язаних з невідповідністю понять і термінів у фізичній географії і ландшафтознавстві, неузгодженістю класифікацій природних і антропогенних ландшафтів, різним тлумаченням історії розвитку ландшафтознавства. Це й спонукало вибір теми дослідження.

Вихідні положення. Основуючись на достатньо повному огляді історії розвитку ландшафтознавства, виконаного М.Ф. Векличем, Г.І. Дениськом, С.В. Міхелі, А.Г. Ісаченком, Ф.М. Мільковим, В.О. Армандом, В.В. Макаровим, В.С. Преображенським та іншими дослідниками, а також на інших публікаціях вітчизняних і зарубіжних науковців, у статті коротко схарактеризовано особливості стану і розвитку теорії ландшафтознавства наприкінці ХХ ст. з висвітленням найголовніших теоретичних положень.

Метою дослідження є короткий огляд історії становлення ландшафтознавства з використанням таких логічних прийомів, як узагальнення і наукове пояснення. Звідси випливають завдання дослідження: вивчити вітчизняний і зарубіжний досвід обґрунтування суті ландшафтознавства в кінці ХХ ст., об'єкта й предмета даної науки.

Виклад основного матеріалу. Свого часу

М.Ф. Веклич установив, що термін *ландшафтознавство* (Landschaftkunde) для назви нової галузі наук про Землю запропонували незалежно один від одного (за свідченням К. Тролля) О. Оппель та І. Віммер відповідно в 1884 і 1885 роках [1, с. 45]. Але як наука ландшафтознавство почало формуватись уже в 10-30-х роках ХХ ст. Правда, О.М. Маринич переконаний, що першим до поняття ландшафту в 1904 р. підійшов на основі комплексних досліджень Г.М. Висоцький в Україні (він називав його "місцевість"), а одним з перших дав характеристику ландшафтних зон і областей земної кулі А.М. Краснов [6, с. 17]. Останнє підтверджує й Ф.М. Мільков: "Учень В.В. Докучаєва А.М. Краснов у 1910 р. в університетському курсі лекцій з фізичної географії вперше в географічній літературі дав опис ландшафтних областей і зон земної кулі" [10, с. 5]. У цей період найбільш плідно розвивають теоретичні основи ландшафтознавства німець З. Пасарге і росіянин Л.С. Берг.

Нині загально визнано, що розвиток і становлення ландшафтознавства відбувались поетапно. В.А. Ніколаєв, наприклад, вирізняє такі етапи: 1) 50-ті роки: ландшафтознавство займалося переважно невеликими природними одиницями, 2) 60-70-ті роки: рішуче вийшло на регіональний і глобальний рівні, 3) 70-80-ті роки: сформувалися нові наукові

напрями – антропогенне ландшафтознавство і вчення про геотехнічні системи. На перше місце вийшли дослідження системоутворюючих процесів – речовинно-енергетичних та інформаційних потоків, самоорганізації та саморегуляції систем, просторово-часової динаміки й еволюції [11].

Власне бачення розвитку ландшафтознавства має болгарська дослідниця Марія Данева. Вона зазначає, що оскільки предмет і завдання ландшафтознавства неодноразово уточнювались, то в його розвитку виокремлюються такі три періоди: 1) з кінця XIX ст. до 30-х рр. XX ст., коли ландшафтознавство було підрозділом комплексної фізичної географії і вивчало регіональні особливості природних територіальних комплексів (ПТК); 2) 1930 – 1955 рр. – ландшафтознавство стало самостійною дисципліною, яка мала власний об'єкт дослідження – ландшафтну оболонку Землі, і вивчало, найперше, її структуру, еволюцію та просторову диференціацію з фізико-географічних позицій; 3) після 1955 р., коли в процесі вивчення ПТК різних таксономічних рівнів ландшафтознавство сконцентрувало увагу на прямих і зворотних зв'язках у системі взаємодії природи і суспільства. Таким чином, воно перетворилося на комплексну дисципліну, яка знаходиться на межі фізичної та економічної географії і має у своєму розпорядженні значні можливості у сфері міждисциплінарних досліджень системи “природа – суспільство”.

М. Данева переконана, що ландшафтознавство має багато переваг над фізичною географією, які зумовлені: 1) специфікою будови ландшафтної оболонки та біосфери; 2) можливістю спряженого застосування системного і ландшафтного підходів; 3) застосуванням ряду кількісних методів, включаючи стаціонарні спостереження, космічне знімання, математичні та статистичні методи, ландшафтне картографування. На думку автора, зазначені переваги становлять основу цілеспрямованого комплексного міждисциплінарного вивчення ПТК різних таксономічних рангів [15].

Прийнято вважати, що найбільш ґрунтовно сформулював періоди і етапи розвитку ландшафтознавства В.С. Преображенський. Він виокремив три періоди:

1-й період – зародження концепції (1880 – 1940-ві роки), у т. ч.:

1-й етап – генерація ідей (1880 – 1910-ті роки), розробка поняття геокомплексу, визначення ландшафту як об'єкта географії;

2-й етап – зародження концепції про ландшафт як природний комплекс (1913 – 1917 рр.);

3-й етап – перевірка концепції та її поширення (1917 – 1940-ві роки);

2-й період – становлення вчення і навчальної дисципліни про ландшафт (1945 – 1965 рр.), у т. ч.:

1-й етап – 1945 – 1955 рр. – характеризувався самовизначенням вчення, створенням першої ландшафтної карти, використанням ландшафто-

знавчих знань на практиці;

2-й етап – 1955 – 1965 рр. – відбулася трансформація вчення про ландшафт в особливу науку, виникли наукові центри ландшафтознавства, були надруковані перші монографії ландшафтознавчого змісту;

3-й період – 1965 – 1990-ті рр. – період розгортання досліджень з ландшафтознавства, формування системно-географічної бази і методичного озброєння, теоретизації, обґрунтування ландшафтного підходу, становлення ландшафтознавства як своєрідного концептуального ядра загального природознавства [1, с. 46].

Періодизація розвитку природознавства одразу висвітлила кілька проблем, серед яких найголовнішою була проблема розмежування фізичної географії і ландшафтознавства. Чому постало таке питання?

Відомо, що уточнюючи предмет фізичної географії, А.А. Григор'єв запропонував вважати таким фізико-географічну оболонку Землі, розглядаючи її як у цілому, так і за різними територіальними градаціями. Після цього, як зазначає Ф.М. Мільков, С.В. Калеснік запропонував “фізико-географічну оболонку” А.А. Григор'єва називати *географічною оболонкою*. Ця назва одразу закріпилася в географічній науці і набула широкого застосування, хоч у неї були й синоніми – *біогеносфера* (І.М. Забелін), *географічна сфера* (Д.Л. Арманд) і *ландшафтна оболонка* (Ю.К. Єфремов). Якраз у цей період на арену рішуче вийшла новонароджена наука – *ландшафтознавство* і “Ю.К. Єфремов у 1950 р. запропонував замінити поняття географічної оболонки іншим терміном – *ландшафтною оболонкою*. До нього приєднався й С.В.Калеснік. Єдиним мотивом подібної заміни слугує у Ю.К. Єфремова міркування, що визначення географії як науки про географічну оболонку Землі звучить як тавтологія, нічого не пояснюючи” [9, с. 9, 12; розрядка автора].

На цю ситуацію блискуче зреагував Ф.М. Мільков. Висловивши думку, що міркування Ю.К. Єфремова виглядає цілком непереконливо щодо заміни понять, він усе-таки відзначив необхідність виокремлення ландшафтної оболонки, але у більш вузькому розумінні, ніж це запропоновано Ю.К. Єфремовим. За Ф. Мільковим: “Доцільно розрізняти у середині географічної оболонки особливу ландшафтну сферу, яка є зоною прямого зіткнення й активної взаємодії літосфери, атмосфери і гідросфери. За насиченістю органічним життям ландшафтна сфера являє собою біологічний фокус географічної оболонки Землі. ... Елементи взаємопроникнення і взаємодії атмосфери, гідросфери і літосфери, як прояв органічного життя, властиві усій географічній оболонці, але безпосереднє, пряме зіткнення їх, яке супроводжується спалахом життєвих процесів, **притаманне тільки одній ландшафтній сфері**” [9, с. 13; виділено – Б. Ч.].

Одночасно з Ф.М. Мільковим висловився й

А.Г. Ісаченко, але думки його були дещо інші: “У процесі розвитку географічної оболонки її компоненти утворили на поверхні суходолу, океану і морському дні закономірні і територіально обмежені поєднання, які називаються географічними, або природними територіальними комплексами (скорочено – геоконплексами),...коли цілісність географічної оболонки знаходить власне конкретне вираження у кожному географічному комплексі”. І далі робить епохальний висновок: “...географічну оболонку мислимо вивчати у двох аспектах: 1) як ціле і 2) за окремими структурними частинами – географічними комплексами. Перше є завданням загального землезнавства, друге – ландшафтознавства”. Потім уточнює: “Розділ фізичної географії – вчення про основні закономірності територіальної географічної диференціації (куди входить, зокрема, й учиння про зони природи) – є вже переходом до ландшафтознавства” [4, с. 6-7; розрядка – автора].

Спостерігаючи наукову метушню фізико-географів навколо самої фізичної географії та її новонародженої частини – ландшафтознавства, видатний учений фізико-географ В.С. Преображенський у 1972 р., мабуть, тільки спересердя висловився проти фізичної географії [дано за Г.І. Юренковим]: оскільки “географічна оболонка в цілому є природним комплексом високого рангу, то вивчення її як цілісного утворення цілком правомірне ландшафтознавством. ... Виокремлювати в самостійні науки фізичну географію і ландшафтознавство примушує тільки традиція та необхідність усебічного ретельного вивчення геосистем різного рангу для потреб народного господарства. Проте з часом вивчення географічної оболонки в цілому буде завданням ландшафтознавства” [14, с. 45].

Таким чином, “наукою відкрито новий, раніше невідомий об’єкт реального світу, новий предмет вивчення. Для його дослідження можна застосовувати всі методи і прийоми, які широко використовуються в географічній науці: його властивості можна вивчати і описувати в натурі (С.В. Калеснік), його можна відображати на карті (М.А. Солнцев, А.Г. Ісаченко), з допомогою стаціонарних спостережень можна вивчати у ньому обмін речовиною і енергією (А.А. Григор’єв), його можна класифікувати за правилами логіки (Д.Л. Арманд). Для пізнання цього об’єкта формується і нова галузь фізичної географії – ландшафтознавство” [13, с. 8].

Проаналізувавши праці з ландшафтознавства, М.Ф. Веклич прийшов до висновку, що “**ландшафтознавство – це самостійна наука і у той же час частина (а не галузь) фізичної географії, яка досліджує сучасні ландшафти (геомери, геокомплекси), їх сукупності, сучасну ландшафтну оболонку Землі**” [1, с. 48; виділено – Б. Ч.].

Серед зарубіжних авторів Яромир Демек (Jaromir Demek) об’єктом вивчення географії (зауважимо – не ландшафтознавства – Б. Ч.) вважає

геосферу (ландшафтну сферу), яка відрізняється від інших геосфер складністю і, насамперед, наявністю різних видів вільної енергії, більшою різноманітністю організованої маси (починаючи від вільних атомів і закінчуючи високо організованою живою матерією), існуванням і діяльністю людського суспільства. Ландшафтна сфера складається з кількох взаємопов’язаних і при цьому до певної міри самостійних компонентів. Просторова модифікація зв’язків маси й енергії в межах єдиної планетарної геосистеми створює складну диференційовану структуру – мозаїку геосистем регіонального хорологічного і топологічного масштабу [16, с. 10].

Водночас ландшафтна сфера розглядається Я. Демеком як конкретна форма прояву планетарної геосистеми, що включає ряд взаємопов’язаних, взаємопроникаючих, але, разом з тим, у значній мірі самостійних геосфер: літосферу (включаючи рельєф), тропосферу, гідросферу, кріосферу, ґрунтовий покрив, біосферу і соціально-економічну сферу. “Ландшафтну сферу, – зазначає він, – відрізняє від інших геосфер виняткова складність, для якої характерні: а) різні категорії вільної енергії; б) значне розмаїття форм організації матерії – від вільних атомів до високоорганізованої живої матерії; в) існування і діяльність людського суспільства. Ландшафтна сфера належить до числа відкритих геосистем і характеризується існуванням процесів обміну речовиною і енергією з внутрішніми частинами Землі і світовим простором. Закон зональності зумовлює існування горизонтальних (широтних) і вертикальних (гірських) геосистем регіонального порядку” [17, с. 9]. У понятті Я. Демєка ландшафтна сфера вбирає в себе і фізико-, і економіко-географічні елементи, що більше схоже на об’єкт єдиної (чи об’єднаної) географії.

З російських учених А.А. Макуніна також вважає ландшафтознавство самостійною наукою, яка вивчає ландшафтну сферу, її структуру й еволюцію, ця сфера має регіональний і прикладний характер. А.А. Макуніна зосереджує увагу на тому, що нині в ландшафтознавстві склалися два напрями у вивченні геокомплексів: перший (який розвинений працями М.А. Солнцева) провадить структурно-морфологічний і генетичний аналіз ландшафту і ландшафтних структур, а другий (отримав повний розвиток у працях В.Б. Сочави) базується на вивченні функціональних особливостей геокомплексів та їх динаміки, коли геокомплекс розглядається як система, пов’язана потоком речовини і енергії [5].

Як зазначає Ф.М. Мільков, усі фізико-географічні науки “об’єднують один об’єкт вивчення – географічна оболонка Землі, предмет же вивчення кожної з наук специфічний, індивідуальний – це одна з структурних частин або сторін географічної оболонки”. І далі конкретизує: “Загальне землезнавство тісно зв’язане з ландшафтознавством. І це природно, оскільки предметом вивчення ландшафтознавства є тонкий, найбільш активний центральний

шар географічної оболонки – ландшафтна сфера, яка складається з природних територіально-аквально-комплексів різного рангу” [8, с. 8].

Оскільки об’єкт пізнання існує незалежно від отриманих знань про нього, бо існував і до їх отримання, то предмет пізнання формується дослідником, який отримав про об’єкт достовірне знання. Тому В.М. Пашенко вважає, що “предметом ландшафтознавства є властивості і ознаки ПТК як природних тіл і об’єктів природи: генезис, просторова структура, тенденції функціонування, динаміки і розвитку, стійкість до зовнішнього впливу і можливості саморегуляції” [12, с. 25].

Важливе місце після об’єкту й предмету науки належить методам дослідження. Білоруські географи, узагальнивши теоретичні відомості з основного об’єкту комплексних географічних досліджень – природно-територіальних комплексів, особливу увагу приділили характеристиці методів ландшафтних досліджень. Автори називають такі методи: ландшафтного картографування, польовий, стаціонарний, провідного чинника, математичний (включаючи моделювання), зв’язаний аналіз природних комплексів, дистанційні методи і системний підхід [7].

Маючи об’єкт, предмет і методи дослідження, наука завжди характеризує власну концепцію розвитку. Проаналізувавши розвиток ландшафтознавства взагалі і в Україні зокрема, різні підходи і пропозиції щодо його структури, зовнішніх і внутрішніх взаємозв’язків компонентів, К.І. Геренчук прийшов до висновку, що основну роль в узгодженні ідей і суджень у теорії ландшафтознавства повинна зіграти системна концепція. Як один із шляхів подолання теоретичного тупика К.І. Геренчук запропонував розроблену ним систему аксіом і постулатів, спираючись на які як на загальноприйняті істини, ландшафтознавство зможе побудувати логічно струнку теорію і методіку ландшафтних досліджень. Пропонується вважати географічними аксіомами беззаперечні положення, доведені усім попереднім досвідом географічної науки, а ландшафтними постулатами – положення, які випливають з географічних аксіом і які володіють достатньо високою достовірністю, щоб покласти їх в основу теорії ландшафтознавства [2].

На основі фундаментальних положень географічної науки К.І. Геренчуком сформульовані три географічні аксіоми, які є основоположними для теорії ландшафтознавства: 1) про природне середовище Землі як цілісну глобальну систему взаємодіючих компонентів (аксіома А.А. Григор’єва); 2) про географічну оболонку як структурну систему, яка організована у вигляді підсистем різних рангів (трьох рівнів розміру структури оболонки – планетарному, регіональному і локальному) (аксіома В.Б. Сочави); 3) про географічну оболонку як планетарну систему, яка володіє в однаковій мірі властивостями континуальності та дискретності (тобто про її неперервно-переривчасту будову)

(аксіома В.С. Преображенського). Ці аксіоми лягли в основу обґрунтованих К.І. Геренчуком ландшафтних постулатів:

“1) усі природні комплекси являють собою реальні просторові структури і володіють природними межами, незалежно від того, виявлені вони чи ні;

2) компоненти, що утворюють природні комплекси, нерівнозначні за своєю роллю у природних комплексах: окремі з них мають системоутворююче значення у формуванні комплексу, інші входять до нього на підлеглих ролях;

3) компоненти, що складають природні комплекси, розташовуються у певний ряд в структурі даних комплексів: на першому місці стоїть земна кора з її рельєфом, потім атмосфера і гідросфера, рослинний і тваринний світ;

4) природні комплекси ландшафтного рівня (фації, урочища, місцевості) уособлюються і формуються під переважаючим впливом екзогенних сил; природні комплекси більш високих рангів – ландшафти, природні області, краї і країни – під переважним впливом ендегенних сил при підлеглому значенні впливів екзогенних сил;

5) природним комплексом, у якому чітко поєднуються впливи ендегенних і екзогенних сил, є географічний ландшафт, який з причини його специфіки можна вважати основною одиницею ландшафтної класифікації природних комплексів” [3, с. 76-77].

У свою чергу, М.Ф. Веклич, проаналізувавши розвиток ландшафтознавства, зауважує: “Як не дивно, загальноприйнятого розуміння ландшафтознавства ще й нині (у 1990 р. – Б. Ч.) не існує. На мою думку, ландшафтознавство потрібно розуміти буквально – як науку, предметом дослідження якої є ландшафти, ландшафтні комплекси, уся їх сукупність, тобто **ландшафтна оболонка**, що існує на Землі нині і яка існувала у минулому. У даному випадку ландшафтознавство слід було б поділити на дві науки – **палеоландшафтознавство**, предмет вивчення якого – давні ландшафти, їх сукупності, палеоландшафтна оболонка, яка існувала у минулому – з часу зародження Землі як планети, і **неоландшафтознавство** – наука про сучасні живі ландшафти... Проте, як відомо, ландшафтознавство вивчає тільки сучасні ландшафти, або ті, які існували зовсім недавно” [1, с. 46-47; виділено – Б. Ч.].

Висновки. Попри усі суперечки більшість учених прийшли до висновку, що від фізичної географії відмежувалася нова її частина – ландшафтознавство. Але у визначенні об’єкту і предмету цієї частини фізичної географії єдності вчених нема. Склалася парадоксальна ситуація у визначенні об’єкту фізичної географії і ландшафтознавства: А.О. Григор’єв виділяє “фізико-географічну оболонку”, С.В. Калеснік – “географічну оболонку”. Ю.К. Єфремов (а за ним і, змінивши власну думку, С.В. Калеснік) – “ландшафтну оболонку”. Пізніше до останніх приєднався й В.С. Преображенський: “географічна оболонка в цілому є природним комп-

лексом високого рангу, то вивчення її як цілісного утворення цілком правомірно (?) ландшафтознавством”. Фактично з цим погодився й М.Ф. Веклич, хоч і говорить, що ландшафтознавство є частиною (а не галуззю) фізичної географії, але воно досліджує “сучасну ландшафтну оболонку Землі”, не пояснюючи, що це таке. Деякі автори (Я. Демек, А.А. Макуніна та ін.) також схиляються до ландшафтної сфери (“геосфери”).

Щоб якось примирити обидві думки, Ф.М. Мільков знайшов хитрий вихід: залишив “географічну оболонку” об’єктом дослідження фізичної географії, але у середині географічної оболонки поселив “особливу ландшафтну сферу, яка є зоною прямого зіткнення і активної взаємодії літосфери, атмосфери і гідросфери” і “являє собою біологічний фокус”.

Таким чином, фізична географія залишилася ні з чим, оскільки її об’єкт – “географічна оболонка” став оголеним і нежиттєздатним. Правда, Ф.Н. Мільков, “змилювавшись”, пише: “Елементи взаємопроникнення і взаємодії атмосфери, гідросфери і літосфери, як прояв органічного життя, властиві усій географічній оболонці”, і тут же поспіхом забирає

власні слова назад, стверджуючи: “але безпосереднє пряме зіткнення їх, яке супроводжується спалахом життєвих процесів, притаманне тільки одній ландшафтній сфері”. Отож, у географічній оболонці не відбувається “безпосереднього прямого зіткнення”, і вона залишається мертвою, як це було на початку формування Землі близько 5 млрд. років тому.

Але найбільш парадоксальним є те, що і біосфера, і географічна оболонка, і ландшафтна сфера виникли в процесі взаємодії літосфери, атмосфери і гідросфери і мають приблизно однакові вертикальні розміри. Була, навіть, пропозиція замінити поняття “геосфери” на поняття “біосфери”, оскільки ці поняття аналогічні, якщо не сказати – тотожні. А тут раптом вигулькнула “ландшафтна сфера”!

То що ж усе-таки є об’єктом дослідження фізичної географії та її частини – ландшафтознавства? Можливо дійсно правий В.С. Преображенський, коли в 1981 році сказав: “...з часом, вивчення географічної оболонки в цілому буде завданням ландшафтознавства”. Можливо, час настав?

Література

1. Веклич М.Ф. Основы палеоландшафтоведения / Максим Фёдорович Веклич; [отв. ред. В.И. Галицкий; АН УССР. Отд-ние географии Ин-та геофизики им. С.И. Субботина]. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.
2. Геренчук К.И. Географические аксиомы и ландшафтные постулаты / К.И. Геренчук // 3-й Всес. симпозиум по теоретич. вопр. геогр.; [тезисы докл.; Одесса, 1977]. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 75-78.
3. Геренчук К.И. К теоретическому обоснованию классификации природных комплексов / К.И. Геренчук, С.И. Кукурудза // Изв. ВГО. – 1977. – 109. – № 6. – С. 531-537.
4. Исаченко А.Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование / Анатолий Григорьевич Исаченко; [учебное пособие для студентов ун-тов]. – М.: Высш. шк., 1965. – 327 с.
5. Макунина А.А. Ландшафтоведение и региональная физическая география / А.А. Макунина // Вестн. Моск. ун-та. География. – 1975. – № 6. – С. 43-50.
6. Маринич А.М. Основные этапы ландшафтного изучения Украины / А.М. Маринич, В.М. Пашенко, П.Г. Шищенко // Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 17-21.
7. Марцинкевич Г.И. Основы ландшафтоведения: [учебное пособие для студ. геогр. спец. вузов] / Г.И. Марцинкевич, Н.К. Клицунова, А.Н. Мотузко. – Минск: Вышэйша шк., 1986. – 206 с.
8. Мильков Ф.Н. Общее землеведение / Фёдор Николаевич Мильков; [учебник для студ. географ. спец. вузов]. – М.: Высш. шк., 1990. – 335 с.
9. Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии / Фёдор Николаевич Мильков; учебное пособие; [для студентов геогр. специальностей ун-тов]. – М.: Высш. шк., 1967. – 251 с.
10. Мильков Ф.Н. Природные зоны СССР / Фёдор Николаевич Мильков; [изд. 2-е, доп. и перераб.]. – М. Мысль, 1977. – С. 5-6.
11. Николаев В.А. Ландшафтоведение на рубеже веков / В.А. Николаев // География в Московском университете. – М., 1988. – С. 34-42.
12. Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения / Володимир Михайлович Пащенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 283 с. (Наукове видання АН України. Інститут географії).
13. Преображенский В.С. Ландшафты в науке и практике / Владимир Сергеевич Преображенский. – М.: Знание, 1981. – 48 с. (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Науки о Земле”; № 3).
14. Юренков Г.И. Основные проблемы физической географии и ландшафтоведения; учебное пособие / Григорий Иванович Юренков; [для географ. специальностей пед. ин-тов]. – М.: Высш. шк., 1982. – 216 с.
15. Данева Мария. Съвременното ландшафтознание – интегративно научно направление в конструктивната география / Мария Данева // Пробл. геогр. (НРБ). – 1987. – 2. – С. 32-44.
16. Demek Jaromir. The landscape as a geosystem = Ландшафт как геосистема / Jaromir Demek // Sb. Čs. společ. zeměp., 1976. – 81. № 1. – р. 26-33; [перевод Т. Борисевич] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1976. – № 9 А60. – С. 10.

17. Demek J. The landscape as a geosystem = Ландшафт как система / J. Demek // Geoforum, 1978. – 9. – № 1. – р. 29-34; [перевод А. Спрялина] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1978. – № 12 А41. – С. 9.

Стаття надійшла 12.10.2011 р.

УДК 910.4 (091)

Вадим Кокус

КОМПЛЕКСНІ ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНИ (20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглянуто внесок вчених місцевих науково-краєзнавчих товариств у розвиток комплексних географічних досліджень. Встановлено, що у комплексних природничих дослідженнях у 20-х роках ХХ ст. переважав геолого-геоморфологічний напрям. З'ясовано, що поруч з геолого-геоморфологічними, успішно використовувались й інші підходи у фізико-географічному районуванні. У статті проаналізовано праці П.А. Тутковського, В.П. Попова, Л.В. Симиценка, Б.Л. Лічкова, С.І. Городецького, Г.І. Танфільєва, Г.М. Висоцького та ін. Проаналізовано схеми фізико-географічного районування України загалом і її окремих регіонів (Поділля, Одещини, Полтавщини, Полісся, Волині).

Ключові слова: фізико-географічне районування, краєзнавчі товариства, комплексні географічні дослідження, компоненти природи, регіон.

Vadym Kokus. Complex nature research by scientists of local studies centers of Ukraine in the 1920s. In this article we analyzed the contribution of scientists of local scientific-local studies societies in the development of complex geographic research. We found that the geological-geomorphological factor dominated nature research. It was also found that, together with geological-geomorphological approach, other approaches were successfully used in physical-geographical regionalization. In this article we analyzed the works by P.A. Tutkovskiy, V.P. Popov, L.V. Symyrenko, B.L. Lichkov, S.I. Horodetskiy, H.I. Tanfilyev, H.M. Vysotskiy and others. We have also analyzed schemes of physical-geographical regionalization both of Ukraine in general and of some of its regions (Podillya, Odesa region, Poltava region, Polissya, Volyn').

Key words: physical-geographical regionalization, local studies societies, complex geographic research, natural components, region.

Постановка проблеми. Кожна наука, досягаючи певного рівня розвитку, починає вивчати свою історію. Це стосується і географії, зокрема української. На необхідності пізнання географами історії своєї науки наголошував німецький географ Ф. Ратцель: “Неможливо вивчати географію не знаючи її історії. Це особливість даної науки” [16, с. 3]. Вивчення історичної спадщини науки в найближчі часи, на думку Г.І. Денисика, займе важливе місце в розвитку фізичної географії [4]. На терені суспільної географії завдяки працям О.І. Шаблія, Я.І. Жупанського [7], М.Д. Пістуга такі дослідження успішно розпочались, вивчення наукової спадщини фізичної географії обмежене поки-що окремими розвідками [6].

Постійно зростаючі запити практики з давніх часів стимулювали процес пізнання природи України, сприяли розвитку природничих досліджень та створенню оригінальних її описів. Цей процес йшов нерівномірно, проте ніколи не зупинявся. Історія його розвитку не знайшла належного відоб-

раження в працях географів [4, с. 14]. Незважаючи на те, що останнім часом значно зросла зацікавленість історією географічних досліджень території України, внеску краєзнавчих осередків у вивчення природи та ландшафтів нашої держави до цього часу не приділено належної уваги в працях географів. Наше дослідження має заповнити цю прогалину. Вивчення наукової спадщини краєзнавчих осередків України 20-х років ХХ століття особливо актуальним є сьогодні, коли існує потреба використання їх досвіду в сучасних умовах.

Зв'язок теми з науковими завданнями.

Тема статті тісно пов'язана з науково-дослідною роботою “Історія географії в Україні”, що проводиться на кафедрі фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Інтерес до історичної спадщини географічної науки значно зріс після здобуття Україною державної незалежності. Упродовж останнього десятиліття

побачили світ оригінальні праці О.І. Шаблія (2001), Я.І. Жупанського [7], Я.Б. Олійника, М.Ю. Костриці [8], Н.В. Краснопольської (2007), Ю.І. Кандиби (2009) та ін., проведені конференції, присвячені історії розвитку географії в Україні. Розвиток комплексних географічних досліджень у 20-х роках минулого століття коротко охарактеризував Я.І. Жупанський [7]. Основні етапи розвитку комплексних природничих досліджень території України та Поділля розглянув у ряді статей та монографій Г.І. Денисик [4, 5, 6]. Внесок П.А. Тутковського, С.Л. Рудницького та Г.І. Танфільєва у розвиток комплексних природничих досліджень, зокрема фізико-географічного районування території України, вивчав М.Ю. Костриця [8, 9]. Незважаючи на наявні публікації, внесок місцевих краєзнавчих осередків у розвиток комплексних природничих досліджень ще не знайшов належного відображення в працях географів.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування ролі та місця вчених краєзнавчих осередків України у розвитку комплексних географічних досліджень у 20-х роках минулого століття. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань: на основі аналізу літературних джерел оцінити внесок учених науково-краєзнавчих осередків України у розвиток комплексних фізико-географічних досліджень у 20-х роках ХХ ст., проаналізувати наукову спадщину членів краєзнавчих товариств, з'ясувати значення їх праць для подальшого розвитку комплексних природничих досліджень.

Виклад основного матеріалу. В історії розвитку комплексних природничих досліджень 20–30-ті роки ХХ століття виділяються як період розвитку природничого (фізико-географічного) районування. Організуючими центрами комплексних природничих досліджень у 20-30-х роках ХХ ст. стають Український інститут географії та картографії (1926 – 1933), очолюваний видатним українським географом С.Л. Рудницьким, та кафедри географії в університетах. Вагомий внесок у розвиток комплексних природничих досліджень окремих регіонів України в 1920-х роках зробили місцеві науково-краєзнавчі товариства, комісії краєзнавства, Кабінети з вивчення природи. В цей період у комплексних природничих дослідженнях, особливо у фізико-географічному районуванні, переважав геолого-геоморфологічний чинник [5].

Однією з перших краєзнавчих організацій, створених в Україні у цей час, була Київська Комісія Краєзнавства при ВУАН. Засновано комісію в листопаді 1922 року. Активним учасником її був видатний український географ П.А. Тутковський [11].

Академіку П.А. Тутковському належить одна з перших схем фізико-географічного районування території України. В праці “Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів на підставі геологічної їх еволюції” вчений узагальнив резуль-

тати своїх багаторічних досліджень природи України. П.А. Тутковський обґрунтував наукові засади фізико-географічного районування України та визначив коло завдань його практичного застосування. Вчений запропонував термін “краєвид”. Складовими елементами краєвиду, на думку автора, є рельєф, ґрунти, четвертинні відклади, поверхневі води, клімат, рослинність, тваринний світ та людська культура. “Кожен краєвид на Землі, – зазначав П.А. Тутковський, – збудований зі сполучення деяких складових, це комбінація деяких краєвидових елементів”. [19, с. 12]. Найважливішим елементом кожного краєвиду є, на думку вченого, четвертинні відклади. П.А. Тутковський стверджує, що вони є більшим багатством, ніж всі відомі корисні копалини. Для потреб господарського використання території ним було розроблено типологію природного районування України. Незаперечною заслугою П. А. Тутковського в тому, що він не лише теоретично обґрунтував генетичну класифікацію краєвидів України на основі їх геологічної еволюції, але й вперше дав детальну наукову характеристику основних і “часткових” краєвидів нашої держави. Вчений виокремив на теренах України чотири основні краєвиди: лесовий, зандровий, кінцево-мореновий і мореновий, а також чотири часткові краєвиди: друмліновий, острівних гір, товтровий та гранітовий [9]. П.А. Тутковський розглядав можливість виникнення карстового та барханового краєвидів, а також краєвиду “ринякових” оз [19]. У цій праці, написаній за завданням Держплану України, автор до найголовніших елементів кожного природного краєвиду відносив також людську культуру. При описі Подільських Товтр він посилається на працю С.Л. Рудницького. Започаткований П.А. Тутковським краєвидознавчий підхід до аналізу закономірностей в поширенні і походженні сучасних ландшафтних типів і регіонів України був далі творчо розвинений і збагачений новими поколіннями дослідників. Проте сучасна класифікація ландшафтів України враховує значно більше чинників і є складнішою. П.А. Тутковський одним з перших розглянув взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, внутрішніх вод, клімату з господарською діяльністю людини [8].

На основі розробленої типології краєвидів П.А. Тутковським було складено карту природних районів України. Ці дослідження широко використовувалися для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації сільськогосподарського виробництва, вони увійшли до схеми розвитку продуктивних сил України. Комплексне краєзнавче вивчення території України П.А. Тутковський вважав одним з найважливіших завдань географічної науки [9].

Геолого-геоморфологічна історія розвитку і частково тектоніка покладені в основу виокремлення природних районів України Б.Л. Лічковим. Цій проблемі він присвятив окрему працю “Естественные районы Украины” (1922). Автор виокремлює в межах України такі природні райони: 1) моренно-

зандровий, 2) Дніпровський масив, 3) південно-західний схил Дніпровського масиву, 4) Херсонсько-Таврійська западина, 5) Бахмач-Херсонська западина, 6) Донецький кряж, 7) Бердянсько-Маріупольський масив. До роботи додавалася карта природних районів України. Вдосконалення існуючої схеми фізико-географічного районування території України вчений вбачав у поступовому збільшенні числа критеріїв виокремлених природних районів. Запропонована схема, на думку автора, є приблизною і потребує подальшого поділу великих районів на дрібніші. Головні риси ландшафтів України, на думку Б.Л. Лічкова, були закладені процесами, що відбувалися упродовж всієї її геологічної історії. Складовими елементами ландшафту є рельєф, ґрунти, четвертинні відклади, поверхневі води, клімат, флора, фауна та людська культура. До найважливіших елементів ландшафту Б.Л. Лічков відносить рельєф, клімат та гірські породи, до другорядних – поверхневі води, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Недоліком природного районування, розробленого П.А. Тутковським, він вважав врахування лише четвертинної історії розвитку території України, тоді як значний вплив на сучасні ландшафти мають відклади давніших геологічних епох. Отже, на думку автора, основною хібою схеми природного районування П.А. Тутковського є те, що в ньому не враховано вплив на сучасні ландшафти геологічних структур та відкладів дочетвертинного віку. Поруч із зональними ландшафтами Полісся, лісостепу та степу, Б.Л. Лічков виділяє також азональні структури – Дніпровський та Бердянсько-Маріупольський масиви, Донецький кряж, Подільське пониження та Бахмач-Херсонську мульду з її Поліським продовженням. Північний моренно-зандровий район є однорідним і не потребує подальшого поділу, тоді як лісостепова та степова смуги потребують виокремлення дрібніших районів [10]. У підзаголовку цієї праці зазначено, що класифікація районів проведена на основі їх генезису. Проте генетичний підхід Б.Л. Лічкова виявився лише у врахуванні геолого-геоморфологічної історії розвитку [6].

Поряд з геолого-геоморфологічним успішно використовувались й інші підходи у фізико-географічному районуванні. Прикладом є регіональні роботи керівника секції природних багатств Одеської комісії краєзнавства при ВУАН Г.І. Танфільєва, де вперше і досить вдало проведено фізико-географічне районування Одеської та Херсонської губерній на ландшафтно-типологічній основі [6].

У 1924 році Г.І. Танфільєв опублікував глибоку за змістом і цікаву для краєзнавців працю "Главнейшие физико-географические районы Одесской губернии". У цій праці він здійснив нелегке завдання, виокремивши в межах колишньої Одеської губернії фізико-географічні райони. Ця територія є більш-менш однорідною за своїм природним виглядом і простягається з півночі на південь всього на 235 км, а з північного заходу на південний схід –

на 362 км [1]. Поруч з багатим фактичним краєзнавчим матеріалом, автор розглянув окремі теоретичні засади формування території, зокрема простежив вплив лесу на особливості формування ландшафтів, вплив висоти місцевості над рівнем моря на розподіл опадів, вплив лісу на опади тощо. Вчений прийшов до висновку, що відносно невеликі підняття місцевості над рівнем моря ведуть до зміни всього комплексу фізико-географічних умов [8].

Основною породою, що наклала свій відбиток на найголовніші особливості природи колишньої Херсонської губернії, на думку автора, є лес. Поблизу морського узбережжя лес відкладався на колишньому дні Понтичного моря наприкінці третинної епохи, що зберегло рівну, близьку до горизонтальної, поверхню. Таку рівнинність поверхню лесу, на якій згодом сформувалися ґрунти, зберігає до ізогіпси 128 м, саме до неї поширювалося колишнє Понтичне море.

У зв'язку з малою абсолютною висотою приморські території не можуть, на думку автора, отримати достатньої кількості опадів, оскільки тут немає умов для осадження вологи. Г.І. Танфільєв стверджує, що дефіцит опадів у степу сприяє збагаченню лесових відкладів шкідливими солями. Це створює умови для розвитку солонцюватих ґрунтів і відповідної рослинності, яка з'являється у знижених місцевостях (дно балок, окраїни подів). Завдяки рівнинності і малій кількості опадів у степу немає умов для достатньо швидкого стоку атмосферних вод, які могли б розчленувати поверхню на більш-менш глибокі балки, яри та вододіли між ними. Глибокі долини є тут лише у небагатьох річок, що беруть свій початок за межами рівнинної приморської смуги. Утворилися ці долини, на думку автора, в той час, коли рівень моря був нижче сучасного. В той час річки мали більше падіння у зв'язку з нижчим базисом ерозії.

Лесові відклади, на яких сформувалися родючі чорноземи, містять шкідливі для лісової рослинності речовини. Відсутність лісів впливає на кліматичні особливості степів. Невеликі ділянки лісів, на думку Г.І. Танфільєва, з'являються там, де поверхня степу порізана балками, в яких покращуються умови для розчинення та вимивання шкідливих для лісової рослинності солей і виносу їх у річки. За даними автора, балки переважно починають з'являтися з висоти 192 м, якій відповідає поява перших яружних та байрачних дубових лісів. Г.І. Танфільєв стверджує, що з підвищенням абсолютної висоти місцевості до максимальної для колишньої Херсонської губернії позначки у 252 м, зростає кількість опадів, значно посилюється яружність рельєфу і у зв'язку з цим покращуються умови для розвитку лісів. Території з висотами понад 213 м є найбільш яружними та залісненими. Річна кількість опадів, що коливається поблизу моря біля позначки 365 мм, збільшується в найбільш підвищених частинах колишньої Херсонської губернії до 485 мм. Автор розробив спеціальну

формулу, що дозволяє визначити кількість опадів за висотою місцевості. Вміст гумусу зростає в степу від 2 % поблизу моря до 8-8,5 % в більш підвищених частинах губернії. Разом з посиленням розчленованості території у північній частині губернії, на думку Г.І. Танфільєва, зменшується солонцюватість ґрунту, знижується глибина закипання карбонатів, стає щільнішим рослинний покрив степу, з'являються більш вологолюбні трав'янисті рослини і степові чагарники [1].

У межах території сучасних південних областей України Г.І. Танфільєв виокремив дев'ять районів:

1. Причорноморські і придніпровські рівнинні буроземні і каштанові степи, заввишки 64 м над рівнем моря. Ці степи як підобласть переходять і на лівий берег Дніпра, поширюючись на схід до р. Молочної.

2. Середньо-степові рівнинні чорноземні степи, з висотами від 64 до 128 м.

3. Чорноземні степи з висотами від 128 до 192 м. Район поділяється річкою Південний Буг на східну і західну частини, що утворюють підрайони.

4. Лісостеп з висотами від 192 до 256 м із значним поширенням дубових лісів.

5. Балтський передстеп або лісостеп з висотами вище 256 м.

6. Низинне придніпровське Полісся на півночі губернії.

7. Піски лівобережжя нижнього Дніпра.

8. Солонцюваті землі західної і південної частин колишнього Дніпровського повіту.

9. Плавні Дністра, Південного Бугу, Дніпра та їх приток [18].

Райони Г.І. Танфільєва нагадують зональні смуги (підзони), що змінюють одна одну з півночі на південь. Не чужими були Г.І. Танфільєву і питання економічної географії. Про них він згадує у своїх статтях, присвячених використанню торфу та торф'яників, опису природи і господарства крайньої півночі, вивченню сільського господарства Фінляндії. Цінною краєзнавчою працею практичного спрямування стала розвідка, присвячена впливу природних умов Одещини на врожайність хлібів [9].

Крім геолого-геоморфологічних, значний вплив на розвиток природничої географії, зокрема ландшафтознавства, мали біогеографічні, особливо геоботанічні дослідження. Відомі праці в цій галузі геоботаніків Є.М. Лавренка, П.С. Погребняка, А.О. Янати та їхніх учнів. Геоботанічні ідеї плідно успадковані ландшафтознавцями [6]. Цьому сприяло системне, фактично ландшафтознавче, мислення геоботаніків Є.М. Лавренка (1930), Ю.П. Бяловича (1928), М.К. Гродзинського (1928), Й.К. Пачоського (1915), О.В. Фоміна (1924).

Важливий внесок у розвиток комплексних географічних досліджень здійснив член Харківського наукового товариства при ВУАН проф. Г.М. Висоцький. Учений (академік АН України з 1939 р.) вивчав взаємодію та взаємозв'язки між

окремими компонентами природи, зокрема між кліматом і гідрологічним режимом, рельєфом, ґрунтами та рослинністю. Теоретичні праці вченого про природні зони, з ландшафтознавства, гідрологічної ролі лісу та фізико-географічного картографування мали важливе значення для розвитку сільського господарства, лісівництва та агролісо-меліорації. Свою наукову діяльність він розпочав у експедиціях В.В. Докучаєва. Його праці мають глибокий географічний зміст, відзначаються комплексним фізико-географічним підходом, вони заклали підвалини для розвитку ландшафтознавства в Україні. Трактатування вченим поняття "місцевість" має ландшафтознавчий характер, а його карти типів місцевості були першими ландшафтними картами. Вчений увів поняття "плакор" (своєрідний тип місцевості), "мікрорельєф", розробив основу агрокліматичної класифікації ґрунтів, обґрунтував одну з перших схем фізико-географічного районування Східно-Європейської рівнини, провів експериментальні дослідження з лісорозведення, довів необхідність розвитку позахисних смуг у степовій зоні України, що мало велике практичне значення для сільського господарства. Під плакорами Г.М. Висоцький розумів великі рівнинні ділянки з найбільш типовими для даної зони ґрунтами та рослинністю. Це поняття широко застосовують у наш час у фітоценології, ґрунтознавстві та фізичній географії [2].

Г.М. Висоцький першим подав ідею про комплексні фізико-географічні карти, які, на його думку, повинні давати повну картину комплексу природних умов. Такі карти він рекомендував називати "фітотопологічними". Основним фоном цих карт повинна бути рослинність, дані про ґрунти, клімат.

Комплексні природничі дослідження проводив також член Білоцерківського окружного краєзнавчого товариства М.К. Гродзинський. У 1920-х роках він вивчав рослинність Білоцерківщини, зокрема, кормові і деякі технічні рослин, а також бур'яни і засоби боротьби з ними. Упродовж 1923 – 1927 рр. учений в околицях Білої Церкви провів детальне дослідження основних рослинних формацій. Результати польових досліджень він узагальнив у статті "Природна рослинність Білоцерківщини", яка була надрукована у краєзнавчому збірнику "Білоцерківщина". Автор поділяє територію округу на два відмінних в геоботанічному відношенні райони: Білоцерківське Полісся та Лісостеп. У статті вчений аналізує зв'язки між компонентами природи, характеризує вплив рослинності на інші компоненти природи, встановлює залежність рослинного покриву від абсолютної та відносної висоти місцевості над рівнем моря, ступеня розчленування території, рівня ґрунтових вод. У цій праці простежується комплексний підхід автора до вивчення природи регіону [17].

На Поділлі комплексні фізико-географічні дослідження проводив член Кабінету вивчення

Поділля проф. С.І.Городецький. В монографії “Сільське господарство Поділля перед світовою війною” (1929) він за характером природних умов поділяє територію Поділля на два основних фізико-географічних райони: Побужжя і Придністров’я. Кожен з цих фізико-географічних районів за типами ґрунтів та кількістю опадів поділяється автором на три підрайони. Територію Балтського повіту вчений відносив до окремого фізико-географічного підрайону. Таким чином, на території Поділля автор виокремив 7 підрайонів. Перший підрайон займав південну частину Кам’янецьчини і характеризується розвиненим рельєфом, порівняно високими запасами тепла і вологи (середньорічна температура повітря $+8^{\circ}\text{C}$, річна кількість опадів близько 550 мм на рік), темно-сірими лісовими ґрунтами та чорноземами. Для цього району характерний загальний похил поверхні на південь. Другий підрайон займав території Проскурівської та північної частини Вінницької округ. Відмінними його рисами є найнижча на Поділлі середньорічна температура повітря ($+7,5^{\circ}\text{C}$) та найбільша кількість опадів (пересічно 600 мм на рік). Рельєф у порівнянні з першим районом більш рівнинний, але абсолютні висоти місцевості тут найбільші. Третій підрайон займав східну частину Кам’янецької та всю Могилів-Подільську округу і характеризується розчленованим рельєфом, загальним південно-західним похилом поверхні, світло-сірими лісовими ґрунтами, порівняно високими середньорічними температурами повітря та помірною кількістю опадів (близько 500 мм на рік). Четвертий підрайон охоплював північно-східну та східну частину Подільської губернії і відрізняється найнижчою на Поділлі середньорічною температурою повітря ($+7,5^{\circ}\text{C}$), помірною кількістю опадів (500 мм на рік), рівнинним рельєфом та світло-сірими лісовими ґрунтами. П’ятий підрайон охоплював територію Ямпільського району і характеризується значними перепадами висот, південно-західним похилом поверхні, темно-сірими лісовими ґрунтами, невеликою кількістю опадів (пересічно 450 мм на рік) та порівняно високою середньорічною температурою повітря ($+8,5^{\circ}\text{C}$). Шостий підрайон включав Ольгопільський та південну частину Гайсинського районів і відзначається рівнинним рельєфом, темно-сірими лісовими ґрунтами та деградованими чорноземами на лесових відкладах легкого механічного складу, невеликою кількістю опадів (450 мм на рік), а також пересічною для Поділля середньорічною температурою повітря ($+8^{\circ}\text{C}$). Сьомий підрайон охоплював територію колишнього Балтського повіту і характеризується степовою рослинністю, найменшою для Поділля кількістю опадів (400 мм на рік) та найвищою середньорічною температурою повітря ($+9^{\circ}\text{C}$). С.І.Городецький вважав за доцільне поділити цей фізико-географічний підрайон на дві частини: Дністрянську та Надбужьку, які відрізняються між собою кількістю опадів та середньорічною температурою повітря.

При проведенні районування автор найбільше уваги звертав на ґрунтово-кліматичні та геоморфологічні чинники. У розділі “Фізико-географічна характеристика Поділля” він описує окремі компоненти природи регіону: геологічну будову, рельєф, клімат, внутрішні води та ґрунти [3].

Природно-географічне районування території України в 1920-х роках провів С.Л.Рудницький. У своїй праці “Основи землезнання України. Ч. 1” (1924), написаній в еміграції, вчений поглиблює теорію районування України, виокремлює на її теренах двадцять природно-географічних районів і дає докладну характеристику кожного з них. В основу вирізнення районів був покладений геоморфологічний чинник. У другій частині “Основ землезнання України” вчений виходить на новий рівень регіоналізації України, вирізняючи два рівні – верхній і нижній. Верхній, на його думку, – це великі регіони: Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Південна Україна; нижній – це дрібні мікрорайони, межі яких автор оприлюднив у першій частині “Основ землезнання України”, залишивши їх практично без змін [8].

У 1926 році виходить праця П.Г.Постоева “Волинська округа”, яка призначалася для вчителів трудових шкіл. У праці значну увагу приділено природничому районуванню Житомирщини. Автор на основі схеми природного районування П.А.Тутковського виокремив у межах Житомирської округи п’ять краєвидів: лесовий, поліський (зандровий), гранітний, кінцево-мореновий та мореновий. В межах кожного краєвиду описав геологічну будову, рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Походження лесових відкладів автор пов’язував з еоловими процесами, які найбільшого розвитку набули в епохи зледеніння. На користь еолової гіпотези походження лесу свідчить той факт, що в лесових суглинках містяться залишки лише суходільних рослин і тварин. Незаперечним підтвердженням еолового походження лесу є, на думку автора, те, що лесові відклади мають однакову потужність як на знижених, так і на підвищених елементах рельєфу, чого би не мало бути при делювіальних процесах.

Автор стверджує, що в межах лесового краєвиду клімат дещо посушливіший у зв’язку з малою кількістю боліт, озер, річок та лісів. Рельєф більш підвищений (до 245 м) і розчленований, ніж в інших краєвидах. У ґрунтовому покриві цього краєвиду переважають чорноземи та сірі лісові ґрунти. Літо тут дещо тепліше, а зима холодніша, ніж у сусідніх краєвидах. У зв’язку з розташуванням підземних вод на значній глибині населені пункти зосереджені переважно вздовж річок та балок. Поліський (зандровий) краєвид відзначається низовинним слабо розчленованим рельєфом, вологим кліматом, дерново-підзолистими ґрунтами. Автор стверджує, що в цьому краєвиді експедицією С.В.Бельського в межах Баранівського та Довбищанського районів встановлено 28 родовищ

промислових глин на площі 1000 га із загальними запасами 8 млрд. пудів. Крім того, тут великі запаси кварцу, болотних руд та торфу. Значна кількість опадів, рівнинний рельєф та наявність водонепроникних відкладів, призвели до того, що цей краєвид є дуже заболоченим з високим рівнем ґрунтових вод. Найбільшими річками краєвиду є Тетерів та Случ з численними притоками. Клімат, за даними П.Г. Постоева, у поліському краєвиді більш м'який і вологий, з відносно теплою зимою, пізньою весною та прохолодним літом. У поліському краєвиді переважає рослинність мішаних лісів, багато хвойної рослинності. Описуючи тваринний світ П.Г. Постоев зазначає, що за останні десятиріччя майже повністю зникли вовки, лосі, добри, дикі кози, дуже рідкісними стали борсуки та куниці. Автором встановлено зв'язок між природними особливостями регіону та етнографічними рисами місцевого населення. Для моренового та кінцево-моренового краєвидів властиві рівнинний рельєф, більш родючі ґрунти (глинисті, суглинисті, сірі лісові, дерново-підзолисті). Літо тут тепліше, а зима холодніша, ніж в сусідніх краєвидах. Площа лісів менша, ніж у поліському (зандровому) краєвиді. Це пов'язано з тим, що більш родючі ґрунти цього регіону є сприятливішими для сільського господарства, тому місцеве населення в минулому їх інтенсивно вирубувало. Річки схожі на поліські – неглибокі, широкі, з повільною течією та низькими заболоченими берегами. Ґрунтоутворюючими породами скрізь є моренові суглинки. Гранітний краєвид займає на теренах Житомирщини чималу площу і зосереджений у місцях виходу на поверхню кристалічних порід (гранітів і гнейсів). У цьому краєвиді різко змінюють свій характер річки – долини їх стають вужчими, з високими та скелястими берегами, зростає швидкість течії. Клімат, рослинний і тваринний світ суттєво не відрізняються від сусідніх краєвидів.

У розділі “Походження краєвидів Волинської округи” автор розглядає історію геологічного розвитку території та формування краєвидів. Найдавнішим за походженням краєвидом є гранітний. Всі інші чотири краєвиди (поліський, мореновий, кінцево-мореновий, лесовий) сформувалися у четвертинний період. Автором складено геологічну таблицю “Історія земної кори взагалі й Волинської округи зокрема”, в якій відображено геологічну історію території. У цьому розділі детально розглянуто історію четвертинного періоду та особливості формування лесових відкладів [15].

Важливе практичне значення мала розвідка співробітників Мліївської станції плідництва В.П. Попова та В.Л. Симиренка “Природно-історичні райони України” (1929). За особливостями теплового і водного режимів з урахуванням ґрунтового покриву В.П. Попов і В.Л. Симиренко виокремили в межах України природно-історичні райони для обґрунтування розміщення плодових культур. Вони вперше обґрунтували оптимальні

можливості розвитку промислового садівництва на Поділлі [4].

На основі особливостей синоптичних процесів, гідротермічних показників, розташування території відносно вісі позатропічного баричного максимуму та середньої течії Дніпра, висоти над рівнем моря, ґрунтового покриву, напрямку та експозиції схилів територія України поділяється авторами на чотири краї (Київський, Харківський, Дніпропетровський та Одеський), а вони – на 14 природно-історичних районів: Житомирський, Вінницький, Придніпрянський, Київський, Чернігівський, Харківський, Полтавський, Сталінський, Старобільський, Мелітопольський, Маріупольський, Дніпропетровський, Зинов'ївський і Херсонський. У праці відзначається потреба подальшого поділу районів на підрайони, в основі якого мають бути такі ознаки: характер ґрунтового покриву, рівень ґрунтових вод, а також особливості термічного та водного режимів у зв'язку з географічною широтою місцевості та характером мікрорельєфу. Значну увагу автори приділяють опису процесів атмосферної циркуляції, розподілу та простяганню ізотерм. Головним завданням цієї праці був поділ території України на природно-історичні райони для потреб садівництва. Одним з найважливіших чинників розподілу температури та опадів, на думку авторів, є висота місцевості над рівнем моря, експозиція та крутизна схилів. Підвищення висоти місцевості над рівнем моря в межах Подільської височини та Донецького кряжу призводить до зростання кількості опадів та зниження середньорічних температур. Територія України, на думку авторів, поділяється віссю позатропічного баричного максимуму на дві частини: північно-західну з переважанням повітряних мас з Атлантики та південно-східну з пануванням східних вітрів з континенту. При переміщенні на захід України зростає несприятлива для садівництва роль низьких літніх температур. На сході ж України негативне значення мають низькі зимові температури. У роботі детально аналізується розподіл на території України кількості днів з температурами -5°C , 5°C та 15°C , що має важливе значення для вибору сортів плодових культур. Найменш сприятливими для садівництва, на думку авторів, є північно-східні райони: Чернігівський, Харківський, Полтавський, найсприятливішими – південні, зокрема Херсонський, Маріупольський та Мелітопольський [14].

Природно-історичне районування Полтавської губернії у 1923 році здійснив член Полтавського наукового товариства при ВУАН В.Ф. Ніколаєв. Використовуючи попередній досвід та власні польові дослідження він виокремлює в межах Полтавщини шість природно-історичних районів: Пирятинсько-Золотоніський, Сульсько-Псельський, Псельсько-Ворсклянський, Кременчуцько-Кобелянський, Заворсклянський та Переяслівське Подніпров'я. В основу вирізнення районів були покладені такі критерії: рельєф, абсолютні та

відносні висоти місцевості, характер ґрунтів, ступінь розчленування рельєфу, відсоток лісистості та площа водної поверхні. Недоліком цієї праці є те, що автор не враховував при проведенні районування геологічних та кліматичних чинників, відмінностей у рослинному та тваринному світі [12].

Західні регіони Правобережної України у досліджуваній період (до 1939 р.) входили до складу Польщі. Спеціальні ландшафтні дослідження тут не проводились. Разом з тим, праці Ю. Полянського, С. Ленцевича, Е. Рюлле та інших дослідників мали, по суті, глибокий комплексний зміст [5].

Висновки. В історії розвитку комплексних природничих досліджень 20 – 30-ті роки ХХ ст. виділяються як період розвитку природничого (фізико-географічного районування). В регіонах комплексні природничі дослідження у цей час

проводили члени краєзнавчих товариств, комісії краєзнавства та Кабінетів з вивчення природи. Комплексні географічні дослідження в 1920-х роках проводили такі вчені, як П.А. Тутковський, Г.І. Танфільєв, В.П. Попов, Л.П. Симиренко, С.І. Городецький, П.Г. Постоев, М.К. Гродзинський, Б.Л. Лічков та ін. При проведенні комплексного фізико-географічного районування дослідниками бралися за основу переважно геолого-геоморфологічні чинники. Поряд з геолого-геоморфологічними використовувались й інші підходи до фізико-географічного районування, зокрема ландшафтно-типологічні та геоботанічні. Упродовж 20-х років ХХ ст. краєзнавчими осередками було видано ряд оригінальних праць, в яких описано природу та ландшафти окремих регіонів України. Частина з цих праць не втратила свого наукового і пізнавального значення і тепер.

Література

1. *Белозоров С.Т.* Гавриил Иванович Танфильев: географ, ботаник и почвовед / С.Т. Белозоров. – М.: Географгиз, 1951. – 192 с.
2. *Береговий П.М.* Видатні вітчизняні ботаніки / П.М. Береговий, М.Н. Лагугіна. – К.: Радянська школа, 1969. – 222 с.
3. *Городецький С.І.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С.І. Городецький. – Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1929. – 208 с.
4. *Денисик Г.І.* Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с.
5. *Денисик Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
6. *Денисик Г.І.* Основні етапи розвитку географії в Україні / Г.І. Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 3. – С. 9-14.
7. *Жупанський Я.І.* Історія географії в Україні: посібник. – Вид. друге, доповнене / Я. І. Жупанський. – К., 2006. – 276 с.
8. *Костриця М.Ю.* Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.
9. *Костриця М.Ю.* Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика: дис... доктора геогр. наук: 11.00.13 / Микола Юхимович Костриця. – К., 2007. – 495 с.
10. *Личков Б.Л.* Естественные районы Украины (классификация районов на основе их генезиса) / Б.Л. Личков. – Киев: ЦСУ, 1922. – 61 с.
11. Наукові установи та організації УРСР / [Видання Державної Планової Комісії УРСР]. – Харків, 1930. – 404 с.
12. *Николаев В.* Материалы по районированию Полтавщины / В. Николаев, М. Самбикин, Б. Стопневич. – Полтава: Изд. Полтавского губэкономсовещания, 1923. – 97 с.
13. *Оноприенко В.И.* Павел Аполлонович Тутковский / В.И. Оноприенко. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
14. *Попов В.П.* Природно-історичні райони України / В.П. Попов, В.Л. Симиренко. – Млів, 1929. – 46 с.
15. *Постоев П.Г.* Волинська округа: Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи / П.Г. Постоев. – Житомир, 1926. – 92 с.
16. *Ратцель Ф.* Земля и жизнь / Фридрих Ратцель. – СПб, 1903. – Т. 1. – 737 с.
17. Рослинність Білоцерківщини [Збірник статей]. – Біла Церква: Білоцерківське краєзнавче тов-во, 1928. – 131 с. (Білоцерківщина, т. 1, вип. 4).
18. *Танфильев Г.И.* Главнейшие физико-географические районы Одесской губернии: Предварит. сообщение / Г.И. Танфильев. – Одесса: Губерн. земельное управление, 1924. – 44 с. (Одесская обл. с.-х. опыт. станция: Труды. – Вып. 1).
19. *Тутковський П.А.* Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів на підставі геологічної їх еволюції. – К.: Червоний шлях, 1924. – 136 с.

Стаття надійшла 18.11.2011 р.

СОЛОТВИНСЬКЕ НИЗЬКОГІР'Я ЯК ГЕОМОРФОЛОГІЧНА ПІДОБЛАСТЬ ЗАКАРПАТСЬКОГО НИЗЬКОГІР'Я

Розглянуто проблеми геоморфологічного районування та характеру рельєфу у межах частини території Закарпаття, в основі якої залягають Закарпатська западина і прилеглі до неї тектонічні структури. Наводяться аргументи на користь того, що у межі Солотвинської низькогірної підобласті слід включати територію, яка відповідає двом тектонічним структурам – Солотвинській западині та зоні Пенінських стрімчаків. Сама підобласть за гіпсометричними особливостями форм земної поверхні, рисами морфоскульптурного рельєфу є типовим низькогір'ям. Вона разом із Вулканічними Карпатами творить цілісну геоморфологічну область Закарпатського низькогір'я. Переконаливо доводиться, що абсолютні висоти ряду вершин перевищують 800 м.

Ключові слова: геоморфологічна область і підобласть, низькогір'я, тектонічні структури.

Yosyp Hilets'kyi, Myroslav Savyuk. Solotvyna low mountains as a geomorphological subregion of the Transcarpathian low mountains. *The problems of geomorphological regionalization and relief characteristics within a part of Transcarpathia, at the heart of which lie the Transcarpathian basin and adjacent tectonic structures, are studied. We argue for including, within the limits of the Solotvyna low mountains, two tectonic structures – the Solotvyna depression and the zone of Pieniny cliffs. This subregion, according to its hypsometry and morphosculptural relief, is typical of low mountains. Together with the Volcanic Carpathians, it creates a complete geomorphological region of Transcarpathian low mountains. It is demonstrated that the absolute height of some peaks exceed 800 m.*

Keywords: geomorphologic region and subregion, low mountains, tectonic structures.

Вступ. Під час визначення меж геоморфологічних областей насамперед враховують їх приуроченість до певних тектонічних структур, гіпсометричне положення, ступінь розчленування поверхні, літологічний склад антропогенних відкладів тощо. Для Українських Карпат вже понад півстоліття тому утвердилась у сотнях наукових публікацій, знайшла своє відображення на географічних картах схема, яка передбачає виокремлення семи геоморфологічних областей. Експериментування у деяких роботах із кардинального поділення цих одиниць геоморфологічного районування Українських Карпат тільки підривають авторитет географії як науки в очах людей, які цікавляться особливостями природи гірської країни. Очевидно, дослідження у цьому питанні можуть стосуватися тільки уточнення на основі нових даних меж між геоморфологічними областями (підобластями, районами), особливостей рельєфу, його морфометричних характеристик, геоморфологічних процесів.

Особливо актуальним таке географічне дослідження є щодо Солотвинського (Верхньотисенського) низькогір'я (улоговини), яке досить детально охарактеризоване геологами, але дуже скупо географами.

Вихідні передумови дослідження. Найбільш повно питання геологічної будови Солотвинської тектонічної западини, яка лежить в основі території дослідження, розкриті у працях І.Д. Гофштейна [3]. Узагальнено погляди на геологічну історію та тектонічну будову прилеглих до западини тектонічних структур викладені у серії монографій за

редакцією К.І. Геренчука [6; 7]. У цих виданнях представлена найповніша геоморфологічна характеристика. Стаття, підготовлена Ю.П. Єрмоленком до Української географічної енциклопедії, базується саме на цих матеріалах [1]. Автором тут висловлена пропозиція називати Верхньотисенську улоговину – Хустсько-Солотвинською. Дещо повніша стаття про рельєф, який відповідає Солотвинській тектонічній западині, міститься у новому навчальному посібнику для студентів [8]. Проте вона також в основному базується тільки на напрацюваннях І.Д. Гофштейна та С.С. Круглова [2; 3; 9]

Авторами даного дослідження впродовж 2010 – 2011 років були здійснені декілька експедиційних виходів у різні райони цієї території. Були оглянуті десятки відслонень, відзняті характерні форми поверхні, виявлені невідомі широкому загалу водоспади, уточнені назви вершин. Також детально опрацьовані літературні джерела та найновіші картографічні матеріали, матеріали космічного знімання. Все це послужило основою для певних узагальнень, які запропоновано у статті.

Метою статті є утвердження думки про Солотвинське низькогір'я як геоморфологічну підобласть не Закарпатської рівнини, а Закарпатського низькогір'я; характеристика особливостей основних форм поверхні у взаємозв'язку з тектонічною будовою; уточнення меж цієї геоморфологічної одиниці в цілому та її складових частин, їх назв, гіпсометричних характеристик і назв найвищих вершин.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо аналіз території досліджень із родової назви самої

форми рельєфу. В Українській географічній енциклопедії [1 с. 164] і багатьох інших виданнях [6; 7; 8] її називають улоговиною, оскільки в основі більшої частини території лежить Солотвинська западина, яка оточена середньогірним рельєфом Полонинсько-Чорногірських Карпат, Рахівських гір та низькогірним Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма. Однак знана частина території, що відповідає цій увігнутій тектонічній структурі, має низькогірний рельєф з абсолютними висотами понад 600 м, а у багатьох місцях – понад 800 м. Території, які мають висоти опуклих форм поверхні менші 600 м над рівнем моря, характеризуються у більшості випадків перепадами висот понад 200-300 м. Це значно більше від тих значень, що є характерними для типових горбистих височин. У будові території основну роль відіграють складчасті структури. Отже, цю територію, рельєф якої за гіпсометричними і морфометричними характеристиками майже не відрізняється від Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма, а за будовою має складчасту структуру, варто вважати низькогір'ям, а не улоговиною. Звідси правильною назвою для цієї частини Українських Карпат буде Солотвинське низькогір'я.

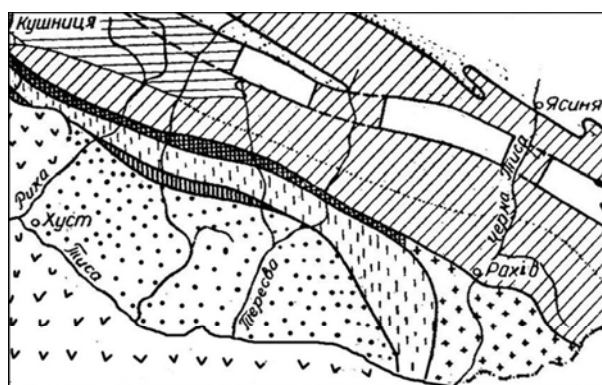
Ми віддаємо перевагу саме назві “Солотвинське низькогір'я”, а не “Верхньотисенське” чи “Хустсько-Солотвинське”, оскільки на українському відтинку течії Тиси вона знаходиться досить далеко від верхів'їв цієї річки, а саме місто Хуст знаходиться в оточенні вулканічних утворень Вигорлат-Гутинського пасма.

Також цілком логічним є включення території Солотвинського низькогір'я до області денуда-

ційного низькогір'я Вулканічних Карпат, як це пропонується групою науковців Львівського національного університету імені Івана Франка [5, с. 270]. Однак, власна назва області має поєднувати обидві підобласті. Оскільки підобласть Солотвинського низькогір'я не має майже ніякого відношення до вулканізму, то об'єднуючою назвою для обох одиниць геоморфологічного чи фізико-географічного районування має утвердитися Закарпатське низькогір'я.

Щодо меж Солотвинського низькогір'я, то найбільш чітко і однозначно в усіх джерелах встановлюються його східна та південна межі – долини річок відповідно Ріки і Тиси. Обидві річки відділяють Солотвинське низькогір'я від Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма. Значно складніше із визначенням інших меж цієї геоморфологічної підобласті. Для того, щоб обґрунтувати її проведення, необхідно прискіпливо проаналізувати тектонічну та геологічну будову як у межах низькогір'я, так і прилеглих морфоструктур.

Досить детальне узагальнення геологічних праць, що стосуються цієї території було зроблене свого часу І.Д. Гофштейном [3]. Як видно із схеми поділу структур, прилеглих до Закарпатського крайового прогину, запропонованого І.Д. Гофштейном та М.І. Жилівським (рис. 1), з півночі і північного-сходу Солотвинську тектонічну улоговину обрамляють зони Мармароських та Пенінських стрімчаків і Бичківська підзона Флішевої зони Українських Карпат. У новіших дослідженнях [9] територія, яку згадані автори відносили до Бичківської підзони, включена до зони Мармароських стрімчаків, що має дуже складну будову.

Умовні позначення

Вулканічні Карпати	Мармароські стрімчаки
Бичківська підзона	Пенінські стрімчаки
Закарпатський крайовий прогин	Мармароський масив

Рис. 1. Структури, прилеглі до Закарпатського крайового прогину (за І.Д. Гофштейном та М.І. Жилівським)

Насамперед, у межах зони Мармароських стрімчаків вирізняють дві основні частини або підзони. Зовнішнє положення займає Вежанська підзона, що структурно є горстоподібною моноклінальною, породи якої насунуті у північному напрямку на Рахівський, а місцями Поркулецький покриви Флішевих Карпат. Характерною її особливістю є поширення на значному просторі відторженців-стрімчаків, які складені карбонатними і кремнистими породами юрського і тріасового віку. Вони виступають із товщі соймкульських піщано-глинистих порід. Внутрішня підзона Мармароських стрімчаків є складною моноклінальною структурою, яка занурена під зону стрімчаків. У її межах широко розвинуті дрібні складки у відкладах шопурської світи.

Я.С. Кравчук, характеризуючи у своїй монографії Полонинсько-Чорногірські Карпати і зокрема геоморфологію Полонини Красної [4], включає до складу останньої і масиви, фіксовані вершинами Товстий Грунь (1 100,0 м) – Вежа (933,5 м), Перехрестя Угольське (1 096,0 м) – Погар (951,0 м), Пригод (861,0 м) – Пригодище (859,7 м). Тобто, це територія, в основі якої залягає Вежанська підзона Мармароських стрімчаків. І дійсно, виділяти в окрему морфоструктуру цю вузьку зону (близько 2-6 км), що бере початок від р. Шопурки і простягається у західному напрямку, немає підстав. Адже у рельєфі вона виступає здебільшого продовженням відрогів відносно високих вершин (абсолютні висоти – близько 1 500 м) Полонини Красної (Менчула, Климової Кичери).

Однак не зовсім зрозуміло, чому Я.С. Кравчук при розгляді масиву Свидовець не включив у його межі відріг Апецької з вершинами Цунгу (1 020,5 м), Кичера (1 020,6 м), Перегуд (875,5 м), Сухарель (801,1 м), Стоуб (722,8 м). Адже в їх основі лежить внутрішня (Монастирська) підзона зони Мармароських стрімчаків. Відріг з названими вершинами є продовженням Апецької у рельєфі. Це підтверджується однорідністю форм поверхні на всьому його протязі, а також значною подібністю за складом відкладів. Тут домінують флішеві товщі та масивні пісковики і практично відсутні моласові конгломерати.

Зона Пенінських стрімчаків – це ще одна витягнута вузька (від сотні метрів до кількох кілометрів) тектонічна структура, яка простягається південніше зони Мармароських стрімчаків. Її вважають межею, яка ділить Українські Карпати на Зовнішні (Флішеві) та Внутрішні. Зона Пенінських стрімчаків сформувалася вздовж Закарпатського (Припенінського) глибинного розлому і за зовнішнім виглядом є дещо подібною до зони Мармароських стрімчаків. Тут також є тверді масивні вапняки юри та крейди, які утворюють окремі ізольовані блоки – стрімчаки, що розривають товщі молодших за віком аргілітів та мергелів. Пенінську зону у геологічному відношенні вважають цілком окремою своєрідною тектонічною одиницею дуже високого рангу. Однак,

оскільки вона у межах Українських Карпат простягається дуже вузькою смугою і в рельєфі виражена тільки невеликими фрагментарними формами, немає підстав виокремлювати її як окрему морфоструктуру високого рівня.

З півдня до зони Пенінських стрімчаків прилягає Краєва зона Закарпатського внутрішнього прогину з нахиленим фундаментом, який складений утвореннями зони Пенінських стрімчаків. У свою чергу, відклади Краєвої зони у багатьох місцях заходять у межі зони стрімчаків, перебиваючи характерні для неї давніші породи. Таким чином, Краєва зона є ніби перехідною від Пенінських стрімчаків до Центральної зони Закарпатського прогину. У межах останньої поширені відклади неогену, які мають горизонтальне залягання зі слабо вираженою синклінальною будовою у периферійних частинах зони. У середній смузі Центральної зони прогину простягається ланцюг соляних куполів і брахіантиклінальних складок.

Разом частини Краєвої і Центральної зон Закарпатського внутрішнього прогину, що простягаються східніше від долини Ріки, творять Солотвинську западину. Наявність тісного взаємозв'язку в тектонічній будові Солотвинської западини із зоною Пенінських стрімчаків зумовили і значну подібність у формах поверхні. *Тому логічно розглядати цю низькогірну територію як цілісну геоморфологічну підобласть Солотвинського низькогір'я, в основі якого лежать дві тектонічні структури – зона Пенінських стрімчаків та Солотвинська западина.*

У межах Солотвинської западини тривалі періоди тектонічного опускання, які були започатковані в олігоцені, досягли свого максимуму в міоцені. У результаті акумуляційних процесів у западині сформувався потужний (до 2 000 м і більше) шар молас, представлених морськими і лагунними соленосними відкладами середнього міоцену. На межі міоцену та пліоцену почалися підняття. Вони сформували широкі положисті антиклінальні і синклінальні брахіскладки північно-західного простягання. Брахіантикліналі місцями були ускладнені соляною тектонікою. Інтенсивні підняття усєї території спричинили активізацію ерозійних процесів.

Важлива роль у формуванні рельєфу у межах Солотвинської западини, як і Закарпатського внутрішнього прогину загалом, належить поперечним розломам та розривним порушенням скидового типу.

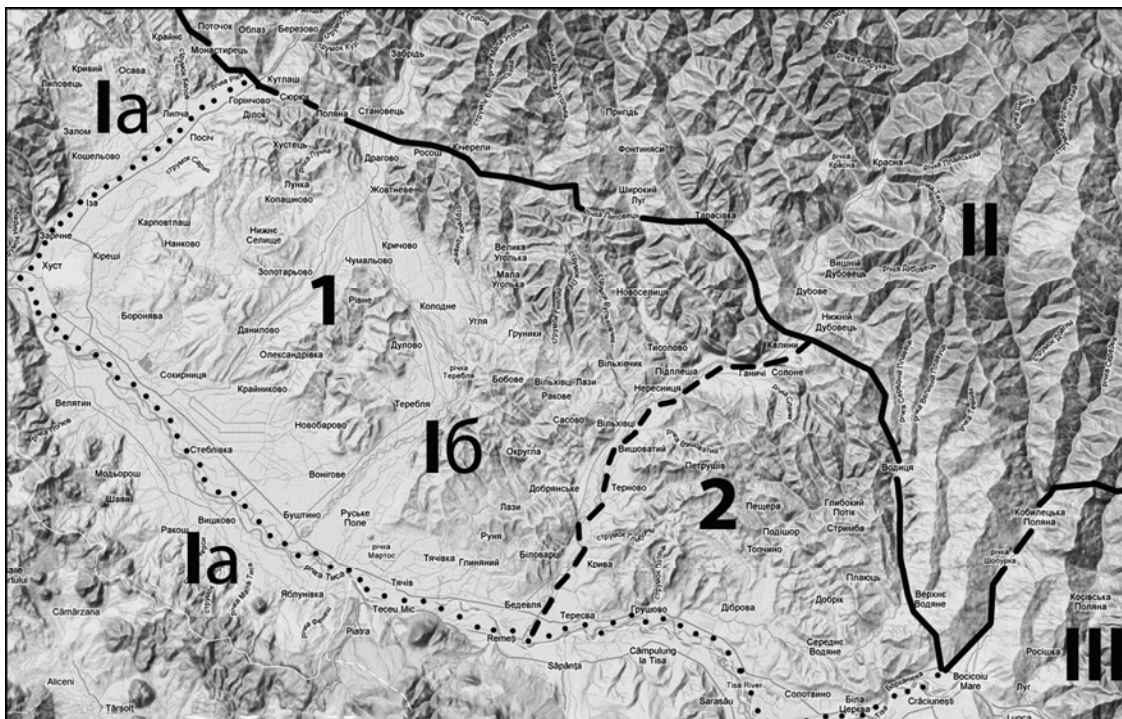
І.Д. Гофштейн вирізняє у межах Солотвинської западини два тектонічні райони – Апшицький і Тереблянський [2]. Він вказує, що в Апшицькому районі найбільш вираженою складчастою формою є Солотвинська куполоподібна діапірова складка з оголеним соляним ядром. На північ від неї розташована полого синкліналь (Апшицька мульда), вісь якої проходить по лінії Верхнє Водяне – Ганичі. У західній частині Апшиць-

кого району виражена ще більш полого синклінальна складка, яка ускладнена розривами (Тернівська мульда).

У Терезлянському районі домінують лінійні діапирові складки північно-східного простягання. Найбільша з них Бороняво-Терезлянська простягається на 25 км при ширині до 4-5 км. В її ядрі сіль у трьох місцях піднімається близько до поверхні (Даниловський, Олександрівський та Терезлянський соляні куполи). На північ і на південь від цієї складки на невеликій відстані розташовані більш дрібні антиклінальні складки. Асиметричність складок даного району, що мають більш стрімкі або низькі (опущені вздовж розриву) південні схили, зумовлена бічним тиском з боку Карпат.

У геоморфологічному відношенні І.Д. Гоф-

штейн у межах території, яка відповідає Солотвинській западині, виокремлює дві морфоструктури [2] – підняття долини Тиси та низькогір'я Молдавських Карпат, що являють собою горстові гори. В їх межах виокремлюють три, а разом із зоною Пенінських стрімчаків, чотири поверхні вирівнювання: Кичерську (ранній панон), Ділокську (пізній пліоцен), Шардинську (друга частина пізнього пліоцену) та Боронявську (еоплейстоцен). Поверхні вирівнювання у межах западини складені валунно-галечниковими відкладами. Але дві молодші поверхні, на відміну від Ділокської, містять не тільки флішеві пісковики, але й породи Мармароського кристалічного масиву. Кичерська поверхня вирівнювання виділяється тільки невеликими фрагментами у межах зони Пенінських стрімчаків.

Умовні позначення

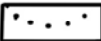

Межі геоморфологічних областей	Межі геоморфологічних підобластей
Межі геоморфологічних районів	I Закарпатське низькогір'я
II Полонинсько-Чорногірські Карпати	III Мармароський масив
Ia Вулканічні Карпати	Iб Солотвинське низькогір'я
1 Терезлянський район	2 Апшицький район

Рис. 2. Геоморфологічне районування Солотвинського низькогір'я

Аналіз картографічних матеріалів та польових досліджень дозволяє стверджувати, що поділ на два геоморфологічні райони є оптимальним і для усєї підобласті Солотвинського низькогір'я (рис. 2), яка включає форми поверхні, що відповідають Солотвинській западині та зоні Пенінських стрімчаків. Назви можна використати ті, що запропоновані І.Д. Гофштейном – Терелянський та Апшицький райони. Розмежовує Солотвинське низькогір'я на два райони річка Тересва. Однак, перед тим як характеризувати рельєф геоморфологічних районів, дамо опис північної межі Солотвинського низькогір'я, яка відділяє його від Полонинсько-Чорногірських Карпат. Її варто проводити вздовж лінії с. Горінчово – струмок Стюрюк – с. Поляна – с. Драгово – с. Росош – с. Кічерелі – Рункульський струмок – с. Широкий Луг – с. Тарасівка – річка Терешул – с. Калини – верхів'я Глибокого Поточу – с. Плаюц – річка Апшиця – с. Верхне Водяне – селище Великий Бичків.

У цілому рельєф Терелянського геоморфологічного району у порівнянні з Апшицьким характеризується більшими відмінностями гіпсометричних рівнів поверхні, значною розчленованістю долинами річок на певним чином однорідні складові частини. Південно-західну частину Терелянського геоморфологічного району займає Броняво-Терелянська складка із добре вираженими у рельєфі трьома купольними масивами. Найзахідніший з них (Даниловський) обмежений із заходу долиною Ріки, а зі сходу – Лазувського струмка. Більшу частину території тут займає Бронявська поверхня вирівнювання з абсолютними висотами близько 370 м – вершини Дрегутне (379,3 м), Плоска

(367,9 м). Далі на північ від складки Даниловського масиву виражені вузчі за шириною, але більш підняті складки із фрагментами Ділоцької поверхні вирівнювання (гора Скридей – 465,0 м, Вишка – 434,4 м, Горбище – 530,4 м). У верхів'ї річки Хустець (південніше с. Поляна), де територію низькогір'я перетинає зона Пенінських стрімчаків, простягається хребет з вершинами абсолютною висотою понад 590 м.

У межах Олександрівського купола, який лежить між Лазурським струмком та річкою Тереля, підковоподібний хребет має вершини з абсолютними висотами, близькими до 500 м. Серед них Вежа (493,6 м), Рако-Чертеш (497,5 м), Корунець (493,2 м), Кичера (464,4 м).

Децю більші висоти характерні для Броняво-Терелянської складки у межиріччі Тереля і Тересви – Чорна Вода (540,5 м), Кичера (554,8 м). Північніше села Округла дрібні складки Солотвинської западини представлені вершинами з абсолютними висотами 573,2 м і 544,5 м.

Значно більші висоти у межиріччі Тереля і Тересви мають вершини низькогірних хребтів у межах зони Пенінських стрімчаків – Лазова Кичера (863, 0 м), Березниковата Кичера (851,9 м), Урсова (770,7 м). Найбільші висоти для усього Солотвинського низькогір'я характерні для хребта Черлений Камінь, який обмежений долинами річок Лужанка та Терешул (рис. 3). Тут вершина Черлений Камінь має висоту 844,0 м, а Чова Новоселицька – 872,2 м, вона є найвищою вершиною усєї геоморфологічної підобласті. На лівобережжі Терешула до Солотвинського низькогір'я належить гора Плєска (741,1 м).

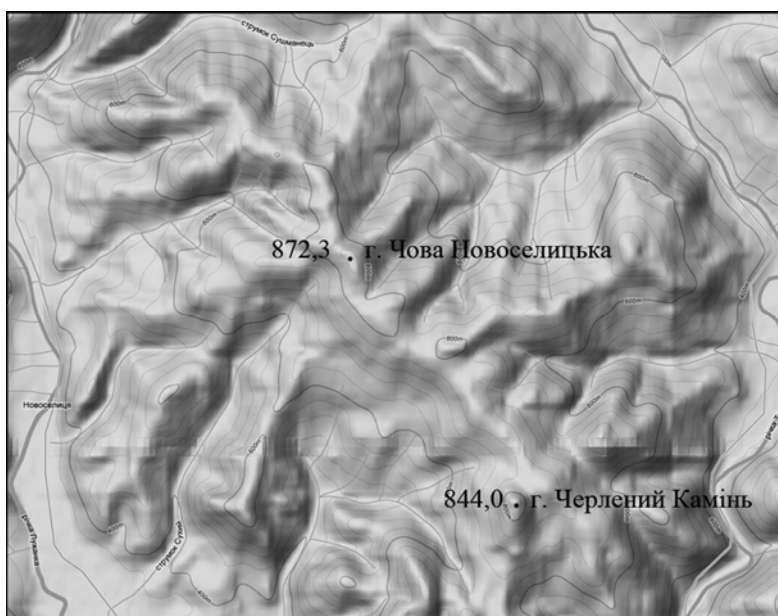

Рис. 3. Найбільш піднята частина Терелянського геоморфологічного району

Апшицький геоморфологічний район практично на усій своїй площі є типовим середньогір'ям із висотами вершин понад 600 м. Висоти двох найбільших хребтів, які розділені долиною річки Глибокий Потік, поступово збільшуються в північному напрямку. У верхів'ях Глибокого Потіку є цілий ряд вершин з висотами понад 700 м (рис. 4). Серед них гора Зелений

Камінь (753,9 м), яка у багатьох джерелах чомусь вказується як найвища вершина Солотвинського низькогір'я під назвою Дарола (жоден з десятків опитаних жителів обійсть на схилах гори такої назви ніколи не чув). Насправді найвищою вершиною у межах Апшицького геоморфологічного району є гора Клева (802,7 м).

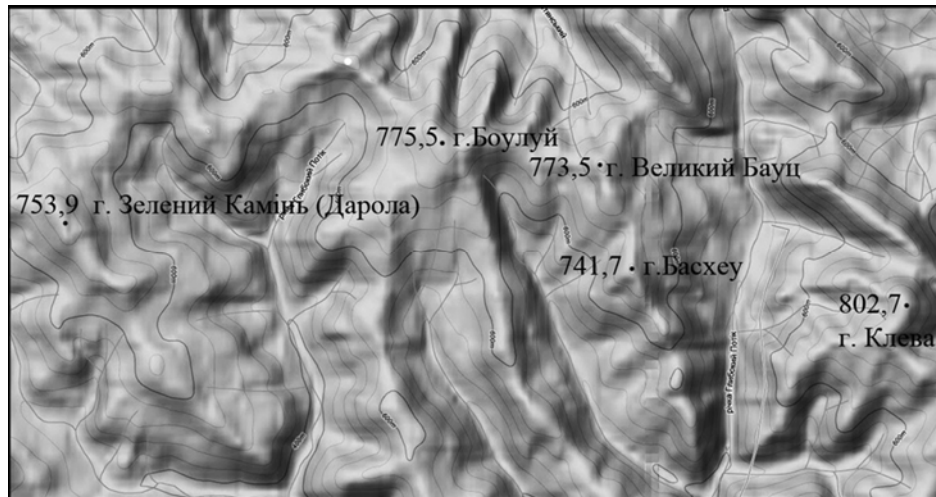

Рис. 4. Найбільш піднята частина Апшицького геоморфологічного району

Висновки. Отже, геоморфологічна підобласть Солотвинського низькогір'я за гіпсометричними особливостями форм земної поверхні, рисами деяких генетичних типів морфоскульптурного рельєфу подібна до Вулканічних Карпат, а тому доцільно їх розглядати як одну геоморфологічну область. У межі Солотвинської низькогірної підобласті слід включати територію, в основі якої лежать дві тектонічні структури – Солотвинська

западина та зона Пенінських стрімчаків. Спільним для всієї території є поширення валунно-галечникових моласових відкладів, які у багатьох місцях зцементовані у конгломерати. Саме конгломератами утворені найвищі вершини як у Апшицькому геоморфологічному районі, так і на півночі Теребляньського, що охоплює зону Пенінських стрімчаків. Абсолютні висоти вершин у ряді випадків перевищують 800 м.

Література

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 1 – 416 с.
2. Гофштейн И.Д. Геоморфологический очерк Украинских Карпат / И.Д. Гофштейн. – Киев: Наук. думка, 1995. – 84 с.
3. Гофштейн И.Д. Неотектоника Карпат / И.Д. Гофштейн. – Киев: Изд. АН УССР, 1964. – 182 с.
4. Кравчук Я. С. Геоморфология Полонинско-Черногорских Карпат: Монография / Я.С. Кравчук. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 188 с.
5. Кравчук Я.С. Рекреаційна оцінка рельєфу Українських Карпат // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Зб. наук. праць / Я. Кравчук, Ю. Зінько, В. Брусак, Р. Гнатюк, Д. Кричевська. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 40-47.
6. Природа Українських Карпат / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 266 с.
7. Природа Закарпатської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид-во при Львівському ун-ті, 1981. – 156 с.
8. Рельєф України. Навчальний посібник / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк]; За загальною редакцією В.В. Стецюка. – К.: Видавничий дім "Слово", 2010. – 688 с.
9. Тектоника Украинских Карпат (Объяснительная записка к тектонической карте масштаба 1 : 200 000) / Отв. ред. С.С. Круглов. – Львов, УкрНИГРИ, 1986. – 156 с.

Стаття надійшла 1.12.2011 р.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИРОДИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ГОРБОГІР'Я

Розглянуто історію природних досліджень Кременецького горбогір'я в контексті фізико-географічного, ландшафтнього, геоботанічного, геолого-геоморфологічного районування території України. Встановлено, що Кременецьке горбогір'я доволі повно вивчене з погляду геології, гідрогеології, фізичної географії і ландшафтознавства, аналізу рослинності і тваринного світу, оцінки мікрокліматичних, ґрунтових, бальнеологічних, рекреаційних і туристичних ресурсів.

Ключові слова: геологія, геолого-геоморфологічне районування, ландшафти, природний заповідник.

Ivan Trisnyuk. From the history of studies of the nature of Kremenets' Hills. *The history of nature studies of Kremenets' Hills was reviewed in the context of physical geographical, landscape, plant geography and geological-geomorphological regionalization of Ukraine. It was established that the Kremenets' Hills have been fully studied from the standpoint of geology, hydrogeology, physical geography and landscape studies, analysis of flora and fauna, microclimate, soils, balneology, recreation and tourist resources.*

Key words: geology, geological-geomorphological regionalization, landscapes, natural preserve.

Постановка проблеми. Кременецьке горбогір'я (або як їх ще називають “Кременецькі гори”) – припіднята на 100-150 м над Поліссям північна частина Подільської височини – важливий об'єкт фізико-географічних, ландшафтних, геоботанічних, геолого-геоморфологічних досліджень території України. Тому воно з давніх-давен притягувало до себе численних дослідників різного фаху, які склали яскраві описи “гір”, і з часом прийшли до висновку про організацію тут природного заповідника для охорони унікальних природних ландшафтів і збереження біологічного різноманіття.

Аналіз останніх досліджень. Кременецьке горбогір'я вивчали в різні часи природодослідники А.Л. Анджейовський, В.Г. Бессер, М.І. Голубець, К.І. Геренчук, Б.В. Заверуха, О.П. Карпінський, Й.М. Свинко, М.Я. Сивий, П.М. Цись, П.І. Штойко, Л.В. Янковська та ін.

Метою роботи є аналіз досліджень Кременецького горбогір'я, вивчення ландшафтів та оцінки екологічного стану геосистем локального рівня.

Виклад основного матеріалу. Початок природних досліджень Кременецького горбогір'я відносять до XVIII – початку XIX століть. Перше геологічне вивчення території виконав Станіслав Сташіц [1], який описав літологію порід і склав першу геологічну карту території навколо міста Кременця, де були вирізнені морські вапняки. З відкриттям Кременецького ліцею (1813) настала пора систематичного вивчення природи краю. Деякі роботи вміщували конкретну фізико-географічну та геологічну характеристику території, вони були виконані професорами ліцею В.Г. Бессером (1820) і А.Л. Анджейовським (1830), а також професорами Віленського університету І. Яковицьким (1830) та Е.І. Ейхвальдом [2]. У своїх роботах вони описали геологічну будову околиць Кременця, Почасва та інших місць і зробили спробу стратиграфічного

розчленування відкладів на основі знайденої фауни.

Результати досліджень крейдових і неогенових відкладів Поділля і Волині викладені М.П. Барбот-де-Марні у “Звіті про поїздку в Галіцію, Волинь і Подолію у 1865 р.” [3]. О.П. Карпінський (1873) вивчав геологію Волині і Полісся і прийшов до висновку про широке розповсюдження тут неогенових відкладів, які значною мірою були розмиті пізнішими ерозійними процесами.

На початку XX ст. (1901 – 1910 рр.) П.А. Тутковським у Поліссі і В.Д. Ласкаревим на Волино-Поділлі проводилися геологічні знімання. В.Д. Ласкарев опублікував детальний опис геологічної будови вивченої ним території, який не втратив свого значення дотепер [4].

У період між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) територія Кременеччини належала до Польщі і вивчалась польськими геологами М. Каме-нецьким, С. Малковським (1931), Я. Самсоновичем (1935, 1939, 1950), Я. Чернацьким (1926), З. Суйковським (1939), Е. Рюле (1948) та іншими. У 1938 р. Польським геологічним інститутом було розпочате геологічне знімання околиць м. Кременця у масштабі 1 : 100 000. Але воно не було закінчене, і ніяких матеріалів, на жаль, не збереглося [1].

Із 1939 р. почалося планомірне і систематичне вивчення західних областей України радянськими геологами. В околицях Кременця Л.І. Савиновим і М.І. Третьяковим були виконані пошуково-розвідувальні роботи на бурі вугілля [5]. Тоді ж розпочались і гідрогеологічні дослідження фахівцями Українського геологічного управління, Інституту геологічних наук АН УРСР та іншими організаціями. К.І. Маков і С.З. Сайдаковський склали оглядову карту бурових свердловин на воду масштабу 1 : 100 000 і каталог розрізів цих свердловин [6, 7].

Друга світова війна перервала розпочаті роботи, але вже у 1946 р. вони були продовжені.

І.П. Боженком було виконане геологічне знімання масштабу 1 : 100 000 верхів'їв річок Ікви і Стиру з великим обсягом гірничих робіт (канал, шурфів), що дало можливість детально вивчити стратиграфію і корисні копалини крейдових та неогенових відкладів, у тому числі і бурого вугілля [8, 9].

З 1948 р. розпочались геологопошукові роботи на нафту і газ Львівською геологопошуковою конторою. Вивчався увесь розріз платформових відкладів, включаючи і палеозой. У тому ж році були продовжені гідрогеологічні дослідження С.З. Сайдаковським і Г.Т. Саксєвим [7]. Вони склали зведену гідрогеологічну карту в масштабі 1 : 500 000. Велике значення мали геоморфологічні дослідження П.М. Цися для виявлення глибинних геологічних структур геоморфологічними методами [10].

У 1951 – 1952 рр. Всесоюзним гідрогеологічним трестом виконувались геолого-гідрогеологічні та інженерно-геологічні дослідження в долинах рік Стир та Іква для з'ясування можливостей гідротехнічного будівництва та умов осушення боліт. У 1945 р. Львівська геологічна експедиція тресту “Київгеологія” провела геологопошукові роботи на вугілля та боксити [11]. В 1957 р. Є.П. Брунс [12], базуючись на нових геологічних даних, розробила стратиграфічну схему доордовіцьких відкладів і склала оглядову геологічну схему цих утворень на західній окраїні Східноєвропейської платформи. В цей же період значну дослідницьку роботу виконали співробітники Українського науково-дослідницького геологорозвідувального інституту, Львівського філіалу АН УРСР та інших організацій. Роботи А.В. Хижнякова [13], Г.Х. Дікенштейна [14], Л.Н. Кудріна [15], В.Г. Юрковій [16], С.І. Пастернака [17], К.Я. Гуревич, Г.М. Памяновської [18], І.Д. Гофштейна [19] були істотним внеском у вивчення геології і природи Волино-Поділля.

У 1958 – 1968 рр. В.С. Перельштейн і В.Г. Чердніченко [20] склали комплект геологічних карт у масштабі 1 : 500 000, в тому числі і на територію Кременецького горбогір'я. Тоді ж проводилися гідрогеологічні дослідження К.Н. Варавою [21], який аналізував умови залягання та якість підземних вод і подав рекомендації з їх використання для водопостачання. А.Є. Бабинець [22] опублікував ряд статей, а потім і монографію “Подземные воды юго-запада Русской платформы”, де були висвітлені гідрогеологічні умови платформної частини та особливості формування підземних вод. Цими ж питаннями займалися І.І. Цапенко та І.Д. Усіков. У 1960 – 1962 рр. були виконані узагальнюючі роботи з проблем підземних вод Тернопільської (М.П. Ковальова) та Рівненської (Д.С. Лещинська і В.Д. Лаврик) областей.

У 1959 – 1961 рр. Львівською геологічною експедицією (Г.А. Уженков, Л.С. Герасимов, В.М. Шестопалов) було проведено комплексне геолого-гідрогеологічне знімання масштабу 1 : 200 000, в результаті чого був зібраний детальний фактичний мате-

ріал, що став основою для складання відповідних кондиційних карт [6].

Геофізичні роботи на цій території проведені у недостатній кількості. В.І. Клушин виконав гравіметрове знімання та електропрофілювання, а А.В. Тесленко – аеромагнітне знімання.

Регіональні оцінки гідрогеологічних умов дозволили Г.П. Марченку, І.С. Лещинській і І.П. Солякову оцінити запаси підземних вод і розробити рекомендації щодо їх практичного використання.

У 1963 р. вийшла з друку монографія О.М. Маринича [23]. Вона, як і інші його публікації, мають велике значення для виявлення генетичних та вікових особливостей рельєфу південного Полісся. В 1974 р. опублікована гідрогеологічна карта листа М-35-ХІV Волино-Подільської серії з пояснювальною запискою, в якій Є.В. Шестопалова і В.М. Шестопалов дали вичерпну характеристику геологічної будови та підземних вод південного Полісся та північного Поділля, включаючи і Кременецьке горбогір'я. Ця робота має певне значення і тепер, тому що після неї детальних робіт тут не проводилося.

Геоморфологічні, ландшафтознавчі та геоекологічні дослідження Поділля, зокрема Кременецьких гір, виконували також Й.М. Свинко [24], М.Я. Сивий [25], Л.П. Царик [26], К.І. Геренчук, М.М. Койнов, П.М. Цись [27], Б.В. Заверуха [28], В.О. Радзівський [32], П.І. Штойко [33], Л.В. Янковська [34] та багато інших.

Ще на початку ХХ ст. постало питання про охорону природи подільських горбогір'їв, зокрема Товтрового кряжу. В 1910 р. під охорону була взята гора Гостра біля с. Вікно Гусятинського району як пам'ятка природи – степові резервати зі скелями моховатково-коралових рифів сарматського моря. У 1968 р. утворено заказник “Подільський товтровий кряж”, на основі якого у 1982 р. організовано Медоборський державний геологічний заказник площею 8 701 га.

У 1987 р. комісія АН УРСР під головуванням Б.В. Заверухи обстежила Товтровий кряж і Кременецькі гори, вона внесла пропозицію про створення Медоборського державного заповідника. Наступна комісія у складі М.А. Голубця, П.С. Пастернака, С.В. Шевченка, В.О. Андрусишина прийшла також до висновку про доцільність організації Медоборського державного заповідника з філіалом “Кременецькі гори”. В 1990 р. постановою Кабінету Міністрів УРСР № 25 від 8 лютого був створений природний заповідник “Медобори” для збереження унікальних природних комплексів та біотичного різноманіття Подільських Товтр і Кременецьких гір, генофонду рослинного і тваринного світу, унікальних древніх рифових утворень, ведення наукової та природоохоронної роботи.

Висновки. Із викладеного вище можна прийти до висновку, що територія Кременецького горбогір'я достатньо повно вивчена з погляду геології, гідрогеології, фізико-географічної і ландшафтної

характеристики, аналізу рослинності і тваринного світу, оцінки мікрокліматичних, ґрунтових, бальнеологічних, рекреаційних і туристичних ресурсів. Залишаються практично не вивченими геоекологічні

та геохімічні особливості ландшафтів, на чому і необхідно сконцентрувати увагу наступних досліджень природи Кременецького горбогір'я.

Література

1. Шестопалова Е.В. Объяснительная записка к гидрогеологической карте масштаба 1 : 200 000 листа М-35-ХІV Вольно-Подольской серии / Е.В. Шестопалова, В.М. Шестопалов. – К., 1974. – 50 с.
2. Эйхвальд Э.И. Геологические замечания о Литве, Волыни и Подолье / Э.И. Эйхвальд. – 1840. – С. 13-26.
3. Барбот-де-Марни Н.П. Геологическое исследование в Волынской губернии / Н.П. Барбот де Марни, А.П. Карпинский // Научно-исслед. сборник трудов горного ин-та. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 211-932.
4. Ласкарев В.Д. Общая геологическая карта Европейской России, лист 17 / В.Д. Ласкарев // Труды Геолкома, новая серия, вып. 77. – Санкт-Петербург, 1914. – 116 с.
5. Савинов Л.И. Геологический отчет по поисково-предварительной разведке месторождения бурого угля на участке Жалобы Кременецкого района Тернопольской области, проведенной в течение 1940 г. – К.: УТГФ, 1940. – 82 с.
6. Маков К.І. Карта гідрологічних районів західних областей УРСР та Молдавської РСР / К.І. Маков // Геоінформ. бюлетень АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – № 1-2. – С. 62-80.
7. Сайдаковский С.Э. Условия залегания и формирования подземных вод юго-западной окраины Русской платформы и Прикарпатского прогиба. – К.: УТГФ, 1951. – 62 с.
8. Луговой Г.И. Геологический отчет по участку “Желобы” Кременецкого бурогоугольного месторождения в Тернопольской области / Г.И. Луговой. – К.: УТГФ, 1946. – 68 с.
9. Савинов Л.И. Геологический отчет по поисково-предварительной разведке месторождения бурого угля на участке Жалобы Кременецкого района Тернопольской области, проведенной в течение 1940 г. – К.: УТГФ, 1940. – 82 с.
10. Цись П.Н. Схема геоморфологического районирования западных областей УССР // П.Н. Цись // Труды Львовск. ун-та. География. – 1951. – Вып. 1. – С. 14-22.
11. Шраменко Г.П. Отчет о результатах геологопоисковых работ на бокситы в Ровенской и Волынской областях УССР в 1954 г. / Г.П. Шраменко. – К.: УТГФ, 1955. – 82 с.
12. Брунс Е.П. История развития Припятского прогиба в палеозое / Е.П. Брунс // Тр. ВСЕГЕИ, вып. 14. – М., 1956. – 112 с.
13. Хижняков А.В. Фации и мощности палеозойских отложений юго-западной окраины Русской платформы // Геол. сборн. Львов, геол. общ. – 1958. – № 5-6.
14. Дикенштейн Г.Х. Девонские отложения западной Украины / Г.Х. Дикенштейн // ДАН СССР, новая серия, № 5. – 1953. – С. 46-15.
15. Кудрин Л.Н. О возрасте песчано-глинистых отложений на территории юго-западной окраины Русской платформы / Л.Н. Кудрин // ДАН СССР, т. 101, вст. 3. – 1955. – С. 44-51.
16. Юркова В.Г. Стратиграфия миоценовых отложений и геологическое строение юго-западной окраины Русской платформы / В.Г. Юркова. – К.: УТГФ, 1958. – 112 с.
17. Пастернак С.І. Біостратиграфія крейдових відкладів Волино-Подільської плити / С.І. Пастернак. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 216 с.
18. Помяновская Г.М. Составление комплексной геологической карты Вольно-Подольской окраины Русской платформы в масштабе 1 : 500 000 / Г.М. Помяновская, А.В. Хижняков. – К.: УТГФ, 1964. – 60 с.
19. Гофштейн И.Д. О несогласии на границе верхнего и нижнего силура в Приднестровье / И.Д. Гофштейн // ДАН СССР, сер. геол. – 1954. – № 1. – С. 345-352.
20. Перельштейн В.С. Комплексная геологическая карта масштаба 1 : 5000 000 листа М-35-А / В.С. Перельштейн, В.Г. Чердиченко. – К.: УТГФ, 1961. – 64 с.
21. Варава К.Н. Підземні води палеозойських і мезозойських відкладів західного схилу Українського кристалічного щита в межах Волині / К.Н.Варава // Питання вивчення підземних вод та інженерних геологічних процесів в УРСР. – К: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 13-29.
22. Бабинець А.Е. Подземные воды юго-запада Русской платформы / А.Е. Бабинець. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 236 с.
23. Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья / А.М. Маринич. – К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1963.
24. Свинко Й.М. Сторінки геологічного минулого рідного краю / Й.М. Свинко. – Тернопіль, 1991. – 46 с.
25. Сивий М.Я. Мінерально-ресурсний потенціал Тернопільської області / М.Я. Сивий, В.М. Кітура. – Тернопіль, 1999. – 274 с.
26. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія і практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006.

27. *Геренчук К.І.* Природно-географічний поділ Львівського і Подільського економічних районів / К.І. Геренчук, М.М. Койнов, П.М. Цись. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1964.
28. *Заверуха Б.В.* Реліктові і ендемічні рослини Кременецьких гір та необхідність їх охорони / Б.В. Заверуха // Охороняйте рідну природу. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 46-57.
29. *Заставецька О.В.* Географія Тернопільської області / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д.В. Ткач. – Тернопіль, 1994. – 136 с.
30. *Мариняк Я.О.* Основи моделювання стану довкілля / Я.О. Мариняк. – Тернопіль, 2000. – 132 с.
31. *Питуляк М.Р.* Природні рекреаційні ресурси Тернопільщини, проблеми їх раціонального використання та охорони: навчальний посібник / М.Р. Питуляк. – Тернопіль, 1999. – 60 с.
32. *Радзівський В.О.* Кременецькі гори: путівник / В.О. Радзівський. – Львів: Каменяр, 1976. – 112 с.
33. *Штойко П.И.* Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV – XX веках: автореф. дисс. ... канд. географ. наук, спец. 11.00.01 – физическая география, геохимия и геофизика ландшафтов / П.И. Штойко. – Львов, 1986. – 16 с.
34. *Янковська Л.В.* Еколого-географічне районування Тернопільської області / Л.В. Янковська // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль, 2003. – С. 156-162.

Стаття надійшла 10.12.2011 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.375:39 (477.8)

Роман Лозинський

“WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE O MIEŚCIE LWOWIE” ЯК ЕТНОСТАТИСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – 30-Х РОКІВ XX СТ.

У статті проаналізовано маловідоме джерело до вивчення населення Галичини – довідник “*Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*”, який виходив польською мовою в останній чверті XIX – 30-х роках XX ст. Статистичний довідник становить значну цінність для вивчення історії, економіки, географії, демографії галицького краю у зазначений час. В Україні значна частка матеріалів довідника у науковий обіг до останнього часу не вводилася.

Ключові слова: статистичне джерело, населення, етнічний склад, віровизнання, міграція.

Roman Lozyns'kyi. “*Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*” as an ethno-statistical source for the study of population of Lviv and Galicia in the second half the 19th – first third of the 20th centuries. In this article the reference book “*Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*” is analyzed, which was published in Polish from the second half 19th to the first third of the 20th centuries. This little-known ethno-statistical source has a significant value for the study of history, economy, geography and demography of Galicia at that time. In Ukraine, much of the material from this reference book until recently was not used in scientific studies.

Key words: statistical source, population, ethnic composition, religion, migration.

Історична галицька столиця, Львів, належить до найбільш багатих на статистичні матеріали різних періодів міст України. За їх кількістю Львів, мабуть, не поступається жодному іншому населеному пункту в Україні, включно із столицею держави – Києвом. Особливо об’ємною є статистика австрійського періоду в історії Львова (1772 – 1918 рр.), коли місто було центром окремої провінції у складі Австрії (згодом – Австро-Угорщини). Статистика того часу охоплює найрізноманітніші сфери життя міста та включає доволі великий перелік назв видань. Частина з них через різні обставини до останнього часу майже не потрапляла в поле зору українських науковців. Серед таких позабутих у радянський час статистичних видань надзвичайно цікавим, інформативним і свого роду унікальним є довідник “*Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*” (далі – “*Wiadomości...*”), який видавало Міське статистичне бюро [4]. Він становить значну цінність для вивчення історії, економіки, географії, демографії галицького краю у другій половині XIX –

першій третині XX століть. Попри те, що у ньому вміщено матеріали, які стосуються здебільшого Львова, довідник є цікавим не лише для вивчення галицької столиці, але й загалом для дослідження Галичини, оскільки значна частина із вміщених у ньому матеріалів показують соціальні, економічні та демографічні зв’язки Львова з повітами Галичини, іншими регіонами Австрії (а після 1919 р. – Польщі), а в окремих випадках – й іншими країнами Європи та світу. Про виключну цінність довідника для науки свідчить той факт, що його було включено до державного польського наукового проекту “Польська національна цифрова бібліотека” (“*Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona*” (CBN Polona)) і перший том “*Wiadomości...*” (за 1874 р.) в електронному вигляді вже розміщено на Інтернет-сторінці проекту [2].

Довідник видавало Львівське міське статистичне бюро, яке було засноване в 1872 р., на рік раніше від Крайового статистичного бюро [1]. Організатором, першим керівником Львівського міського статистичного бюро, а також редактором

перших трьох томів “Wiadomości...” був Тадеуш Романович (1843–1904), відомий польський публіцист й економіст.

“Wiadomości ...” виходили в період з 1874 по 1939 рік раз на декілька років [4]. Всього вийшло 17 томів довідника. В першому випуску найбільш ранні статистичні матеріали датовані 1857 р., тобто часом проведення першого австрійського перепису населення. У перших томах довідника публіковано, головню, загальні відомості про кількість населення Львова, статеву та вікову структуру жителів, віровизнання за матеріалами австрійських переписів населення та здійснено короткий аналіз цих матеріалів. З кожним наступним томом інформативність довідника зростала. У ньому поступово з’являлися нові відомості про населення, причому публікувалися не лише результати переписів, але й матеріали поточної статистики населення міста, а також відомості про різні сфери господарського життя столиці краю: економіку, освіту, культуру, житлово-комунальне господарство тощо. Дуже цікавими в довіднику були матеріали на етнічну тематику. Зокрема, наводилися такі відомості: релігійний склад і розмовна мова населення міста загалом і в розрізі окремих дільниць, шлюбний стан, показники народжуваності та смертності (в т.ч. дитячої) різних етнічних груп. До цих матеріалів згодом було додано відомості про статево-вікову структуру та рівень освіти мешканців міста різного віровизнання, а також про випадки зміни віровизнання.

У довіднику наведено велику кількість статистичного матеріалу, який більше ніде не публі-

ковано. На жаль, значна частина цього матеріалу так і залишилася поза увагою українських і польських науковців. Це, зокрема, засвідчують сучасні статті з етнічної проблематики Львова й Галичини, які доволі часто показують необізнаність авторів із цим довідником.

Наведемо лише декілька найяскравіших прикладів, коли долучення матеріалів “Wiadomości...” вагомо доповнюють і коректують сучасні уявлення про етнічну ситуацію у Львові в другій половині XIX – першій третині XX ст.

Як відомо, перший перепис населення на території Галичини відбувся у 1857 р. За підсумками цього перепису за критерієм віровизнання українці становили лише 7,6 % від загалу населення міста, поляки – 50,4 %, євреї – 40,6 %. Саме ці результати наводяться у більшості сучасних і довосенних наукових публікаціях, у яких проаналізовано етнічний склад населення австрійського Львова. Проте ці дані характеризують етнічний склад юридичного населення міста, тобто тієї частини жителів, яка належала до міської гміни (народжених у місті; одружених з тими, хто належав до міської гміни; тих, хто отримав право приналежності до гміни за певну плату тощо) і, крім того, мала австрійське підданство. Тому частка греко-католиків тут помітно занижена. Водночас у третьому томі “Wiadomości...” уміщено матеріали про етнічний склад наявного цивільного населення Львова за тим же переписом 1857 р., взяті з приватних записів (без точної вказівки на джерело походження). Згідно з ними частка українців у Львові становила 11,3 %, поляків – 51,9 %, євреїв – 35,1 % (табл. 1).

Таблиця 1

Віровизнання населення Львова за підсумками перепису 1857 р.*

Категорія населення	Усе населення	у тому числі					
		греко-католики		римо-католики		юдеї	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
юридичне	55 662	4 209	7,6	28 026	50,4	22 586	40,6
наявне	70 384	7 920	11,3	36 526	51,9	24 700	35,1

*Складено за: Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – Z. III. – Lwów, 1894. – S. 58.

Наступний приклад. Майже в усіх опублікованих матеріалах із етнічної статистики Львова у період 1880 – 1910 рр. використано матеріали про наявне населення міста. Проте у Львові як найбільшому місті краю, найважливішому (разом із Перемишлем) мілітарному центрі Галичини та потужному військовому форпості на північному-сході Австро-Угорщини постійно дислокувалася значна кількість військових частин австро-угорської армії. В останній чверті XIX – на початку XX століть кількість військових у складі населення міста коливалася в межах 5-7 %, тобто 5-10 тис. осіб. Причому етнічний склад австро-угорського війська, що перебувало у Львові, суттєво відрізнявся від етнічного складу цивільного населення міста. Українці (греко-католики) становили серед військового населення Львова близько 40 %, серед цивільного – менше, ніж 20 %.

“Wiadomości ...” дають можливість врахувати цю обставину при аналізі етнічного складу міста в австрійський період, оскільки в цьому довіднику друкували окремо матеріали про етнічний склад усього населення, цивільного населення і військового населення. Взагалі, на нашу думку, в подальших наукових дослідженнях населення Львова доцільно було б орієнтуватися саме на етнічний склад цивільного населення, оскільки матеріали про усе населення дещо спотворюють розвиток етнічної ситуації в місті. Наприклад, за період 1880 – 1910 рр. за матеріалами про все населення Львова найвищі темпи зростання частки греко-католиків у місті були в 1880 – 1890 рр. Із цього може скластися думка, що саме в цей період українці найактивніше мігрували до міста (табл. 2). Насправді ж у Львові в період 1880 – 1890 рр. було розміщено додаткові військові підрозділи, загальна чисельність львівського

гарнізону зросла на 60 %, а чисельність військових греко-католицького визнання – на 75 %, що значною мірою й вплинуло на показник частки українців у

місті. У дійсності ж найбільший міграційний приріст кількості українців у Львові був у 1900 – 1910 рр. (табл. 3).

Таблиця 2

Віровизнання усього населення Львова в останній чверті XIX – на початку XX ст. (за матеріалами австрійських переписів населення)*

Роки	Усе населення	у тому числі					
		греко-католики		римо-католики		юдеї	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1880	109 746	17 469	15,9	58 602	53,4	20 962	28,2
1890	127 943	21 876	17,2	67 286	52,6	36 130	28,1
1900	159 877	29 327	18,3	82 590	51,7	44 258	27,7
1910	206 133	39 314	19,1	105 469	51,2	57 387	27,8

*Складено за: Weinfeld I. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910) / I. Weinfeld // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. 24, Z. 2. – Lwów, 1912. – S. 1-52.

Таблиця 3

Віровизнання цивільного населення Львова в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами австрійських переписів населення)*

Роки	Усе населення	у тому числі					
		греко-католики		римо-католики		юдеї	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1869	87109	12406	14,2	46252	53,1	26694	30,6
1880	103422	14882	14,4	56130	54,3	29992	28,1
1890	119352	18271	15,3	63777	53,6	35092	29,3
1900	149544	24778	16,5	78516	52,5	43412	29,0
1910	195796	34454	17,6	101267	51,7	56751	29,0

*Складено за: Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – Z. III. – Lwów, 1894. – S. 58; Pazyra S. Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w. / S. Pazyra // Studia z historii społecznej i gospodarczej pośw. Prof. F. Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 427.

Як відомо, за роки Першої світової війни та українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. у Львові суттєво зменшилися кількість і частка українців. За матеріалами перепису 1921 р. частка греко-католиків

у населенні міста становила лише 12,4 %, зменшившись порівняно з 1910 р. на 5,2 процентних пункти. Загальна кількість греко-католиків скоротилася на 20,8 % (табл. 3, 4).

Таблиця 4

Віровизнання цивільного населення Львова у міжвоєнний період (за матеріалами польських переписів населення)*

Роки	Все населення	в тому числі					
		греко-католики		римо-католики		юдеї	
		чол.	%	чол.	%	Чол.	%
1921	219388	27269	12,4	111860	51,0	76854	35,0
1926	228801	31136	13,6	113507	49,6	80410	35,1
1931	312231	49747	15,9	157490	50,4	99595	31,9

*Складено за: Skorowidz miejscowosci Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników Pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. XIII. W-wo Lwowskie. – W., 1924. – S. 12. Pazyra S. Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w. / S. Pazyra // Studia z historii społecznej i gospodarczej pośw. Prof. F. Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 427. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.12.1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Miasto Lwów. – W., 1937. – S. 14.

Серед основних причин, що зумовили зменшення частки українців у Львові в цей період, науковці, зазвичай, називають такі: фізичні втрати українців під час воєнних дій; примусове переселення австрійською та російською (в період окупації Львова російською армією) владою українців у внутрішні райони відповідно Австрії та Росії, міграція частини українців в інші держави після поразки в українсько-польській війні. “Wiadomości ...”

дають можливість виділити ще один важливий чинник зафіксованого переписом 1921 р. зниження кількості українців у місті, а саме: перехід після поразки українців в українсько-польській війні частини населення Львова, що побоювалося репресій з боку польської влади, з греко-католицької віри в римо-католицьку. Роль цього чинника можна простежити завдяки матеріалам про змінюване віровизнання у Львові, які “Wiadomości ...” почали публікувати з

кінця XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість греко-католиків, що змінювали визнання, була в місті відносно невеликою, не перевищуючи декількох десятків осіб щороку. Поширенішим був інший процес – перехід у римо-католицьку віру населення юдейського віровизнання. Проте, напередодні Першої світової війни і в перші її роки кількість українців, що змінювали обряд, почала збільшуватися. В 1919 р. цей показник різко зріс, віровизнання змінило одразу ж 2 095 осіб. Високим він залишався і в наступні роки: 731 особа – у 1920 р., 665 осіб – у 1921 р. [5]. Як бачимо, лише за три роки віру змінило майже 3,5 тис. осіб, що становило до 10 % від кількості греко-католиків, що мешкали у місті за підсумками австрійського перепису 1910 р.

Цікаві статистичні дані вміщують “Wiadomości ...” про суспільне життя Львова у міжвоєнний період. Як відомо, у цей час у Польщі відбулося два загальнодержавні переписи населення – у 1921 та 1931 роках. Проте, крім зазначених переписів, у 1926 р. у Львові було проведено ще один, локальний, перепис населення, деякі матеріали, якого є і у “Wiadomościach...” (табл. 4).

Серед усіх томів “Wiadomości ...”, мабуть, найцікавішим є останній, сімнадцятий, який вийшов у 1939 р. [2]. За своїм змістом він суттєво відрізняється від усіх інших томів.

На відміну від інших томів “Wiadomości ...” сімнадцятий том має окремого автора – Е. Томашевського. Том майже повністю присвячено аналізу походження мешканців Львова за матеріалами польського перепису населення 1931 р. Наведено також значно ширші (порівняно з офіційними публікаціями підсумків перепису) відомості про місце походження, віровизнання, статеву та вікову структуру мігрантів до Львова. Фактично у довіднику вміщено детальну інформацію про міграцію до Львова мешканців Галичини у першій третині XX ст.

Наявна в довіднику інформація про походження мешканців галицької столиці засвідчує, що у першій третині XX ст. у складі населення міста кількість народжених поза Львовом постійно перевищувала кількість тих, хто народився в місті, тобто місто зростало передусім завдяки мігрантам. Серед тих мешканців міста, що народилися поза його межами, абсолютну більшість становили колишні жителі трьох галицьких воєводств Польщі (табл. 5).

Вихідці зі Львівського (не враховуючи восьми західних польських повітів), Тернопільського та Станіславівського воєводств становили 42,6 % усіх мешканців міста, або 75,6 % усіх народжених поза Львовом.

Таблиця 5

Місце походження мешканців Львова за підсумками перепису 1931 р.*

Місце походження	Кількість, осіб	Частка у складі населення Львова, %
Львів	136 605	43,67
Львівське воєводство	82 977	26,53
у т. ч. західні польські повіти	8 708	2,78
Тернопільське в-во	40 733	13,02
Станіславівське в-во	18 135	5,80
Краківське в-во	9 405	3,01
у т. ч. м. Краків	2 263	0,72
Інші регіони	24 938	7,97
у т. ч. м. Варшава	1 076	0,35
Разом	312 793	100

*Наведено за: Tomaszewski E. Pochodzenie ludności m. Lwowa (według danych miejskiego biura statystycznego i ewidencji ludności z 1931 roku bez wojska skoszarowanego i służby bezpieczeństwa) / E. Tomaszewski // Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – T. XVII. – Lwów, 1939. – S. 10-11.

Римо-католиків налічувалося 43,9 % від загалу львів'ян, народжених поза Львовом (але в Галичині), юдеїв було 30,2 %, греко-католиків – 24,3 %. Однак у складі мігрантів із міських поселень поляки дещо поступалися євреям, українці тут були тільки третіми. Серед переселенців із сільської місцевості найбільше було поляків та українців.

Етнічний склад мігрантів до Львова із галицьких воєводств не відповідав етнічному складу населення краю. Серед мігрантів переважали поляки, натомість абсолютну більшість мешканців Галичини становили українці. Але до Львова мігрували передусім мешканці великих полонізованих міст, таких, як Ярослав, Дрогобич, Перемишль – у Львівському воєводстві, Тернопіль, Чортків, Броди,

Золочів – у Тернопільському, Станіславів, Коломия – у Станіславівському. Натомість, з менших міст Галичини мігрантів було не дуже багато, а саме у них зосереджувалася основна маса українського міського населення. Проте загалом в етнічному складі мігрантів до Львова українців було все-таки більше, порівняно з їх часткою серед жителів міста. Тому частка греко-католиків у ньому поступово зростала. Досягалося це коштом українського сільського населення із сусідніх з містом повітів, які економічно були тісно пов'язані зі Львовом, мали зручний транспортний зв'язок з ним. Адже найбільше населення переселялося до Львова із Львівського (16 645 осіб або 5,32 % усіх львів'ян, що народилися не в місті), Городецького (7 117 осіб або

2,28 %), Золочівського (5 581 особа), Кам'янка-Струмилівського (4 997 осіб), Мостиського (4 990 осіб), Рава-Руського (4 847 осіб), Бібрецького (4 686 осіб), Бродівського (4 210 осіб), Тернопільського (4 185 осіб), Перемишлянського (4 001 особа) повітів [3, с. 10].

Отже, будучи передусім цінним історичним і демографічним джерелом, "Wiadomości ..." водно-

час уміщують цінну історико-географічну інформацію про Львів і Галичину другої половини XIX – першої третини XX ст. Використовуючи її, можна встановити роль міста у різноманітних сферах суспільного життя Галичини та Австро-Угорщини, дослідити мікрогеографію Львова, особливості формування і розвитку Львівської міської агломерації, вирішити чимало інших наукових завдань.

Література

1. Berger J. Rys historyczne powstania Głównego Urzędu Statystycznego / Jan Berger // Wiadomości Statystyczny. – 2008. – Nr 1. – S. 2-16.
2. Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona (CBN Polona): [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.polona.gov.pl>
3. Tomaszewski E. Pochodzenie ludności m. Lwowa (według danych miejskiego biura statystycznego i ewidencji ludności z 1931 roku bez wojska skoszarowanego i służby bezpieczeństwa) // Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – T. XVII. – Lwów, 1939. – 176 s.
4. Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – R. I–XVII. – Lwów, 1892–1939.
5. Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. – R. XV. – Lwów, 1926. – S. 84.

Стаття надійшла 9.11.2011 р.

УДК 338.45.001.73(477) "19":929 В.Садовський (09) (045)

Микола Шевчишен

ПРОГРАМА РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА САДОВСЬКОГО

У статті розглянуто основні положення програмиз реорганізації української промисловості у 40-х роках XX століття, розробленої В. Садовським. Здійснено огляд наведених пропозицій з реформування промисловості перехідного періоду. Проаналізовано положення програми з позицій сьогодення сьогоднішнього дня і в умовах сучасної економічної ситуації в Україні.

Ключові слова: реорганізація, промислова політика, денационалізація, дрібна промисловість, регулювання цін.

Mykola Shevchyshen. Volodymyr Sadovs'kyi's program to reform the Ukrainian industry. This article deals with the main approaches of the program to reorganize Ukrainian industry in the 1940s, which was worked out by Professor Volodymyr Sadovs'kyi. The author reviews the propositions for reforming the industry of that period. The main trends of the program are analyzed from the present perspectives and contemporary economic situation in Ukraine.

Key words: reorganization, industrial policy, denationalization, small industry, price regulation.

Актуальність. Економічні проблеми й економічна ситуація в Україні постійно перебувають у полі зору науковців, політиків, багатьох громадян держави. Нестабільність світової економіки, переорієнтація зовнішньоекономічного курсу держави, падіння рівня життя більшості українців ще в більшій мірі підняли інтерес суспільства до економічних питань, перспектив розвитку країни. У цій площині доволі цікавими є погляди науковців, які працювали над подоланням аналогічних проблем у минулому.

Вихідні передумови. Проблеми економічної географії та економіки України на початку XX століття досліджували відомі науковці К. Воблій (1876 – 1947), В. Геринович (1883 – 1949), В. Тимошенко (1885 – 1965), І. Шимонович (1885 – 1939), М. Шраг (1894 – 1970), В. Садовський (1886 – 1947) та ін. Із сучасних дослідників економіко-географічну

спадщину В. Садовського вивчав О. Шаблій, окремі аспекти діяльності вченого означили О. Вісьтак, Я. Жупанський.

Формулювання цілей статті. Із наукової спадщини В. Садовського значний інтерес представляє програма реформування української промисловості [3], створена на початку 40-х років XX ст. Розглянемо запропоновані вченим основні положення і шляхи реформування промисловості в Україні, і спробуємо оцінити їх з позицій сьогодення економічної ситуації в нашій державі.

Вклад основного матеріалу. Як зазначає В. Садовський, розробка конкретного проекту реорганізації в будь-якій сфері господарства потребує інформації про стан, в якому галузь знаходиться, матеріальні і людські ресурси, які можуть бути залучені, а також про загальну економічну та політичну ситуацію, в якій буде здійснюватися реформа.

Для досягнення поставленої мети влада повинна спрямувати свою діяльність на зміцнення економічної бази для розвитку української державності. Необхідно вживати заходів для зміцнення національної валюти, розвитку внутрішнього ринку, налагодження грошового обігу і врегулювання фінансового становища країни.

Наведені вченим пропозиції стосувалися в першу чергу тих заходів, які необхідно провести для реорганізації української промисловості в перший період після приходу до влади. Проте вони виходили з тієї основної передумови, що заходи з реорганізації промисловості перехідного періоду мусять бути органічно пов'язані із загальним планом українського промислового будівництва, бути його складовою частиною [3, с. 408].

В. Садовський вважав, що загальний план українського промислового будівництва, повинен базуватись на такій основі:

– українська промисловість повинна утворювати розгалужене ціле, репрезентоване, за можливістю, всіма галузями промислового виробництва, яке, спираючись на використання в першу чергу місцевої сировини та місцевої робочої сили, технічних засобів і капіталів, має максимально задовольняти потреби національного ринку;

– промислове будівництво є складовою частиною українського господарського будівництва, і його розвиток повинен бути органічно пов'язаний з розвитком всієї української економіки [3, с. 409]. Можемо констатувати, що ці пропозиції вченого залишаються актуальними й на сьогоднішній день.

Важливим завданням української економічної політики, вважав учений, є ліквідація розриву, який утворився в результаті радянської політики індустріалізації, між розвитком промисловості, сільського господарства і транспорту, а також розриву між галузями промисловості, що виробляють засоби виробництва і товари споживання. Необхідне рівномірне використання промислових можливостей окремих частин українських земель і встановлення між ними тіснішої господарської співпраці, ліквідація розриву, який утворився між індустріалізованою східною частиною та іншими територіями України. Треба задовольняти потреби національного ринку, розширювати його місткість, зберегти свої позиції на зовнішніх ринках. У промисловій політиці використати досвід більш економічно розвинених країн, але утримуватись від бездумного наслідування і механічного копіювання зарубіжних зразків, вони мусять бути пристосовані до українських господарських традицій і сучасної української економічної ситуації. При розробці конкретної програми українського господарського будівництва необхідно взяти до уваги як основний чорноморський напрямок співпраці [4, с. 12-16]. Промислове будівництво повинно опиратися на всебічне використання і підтримку приватної ініціативи, яка регулюється державою.

Межі державного сектора мають встановлюватись відповідно до умов міжнародного господарського оточення і обставин ліквідації радянської

господарської спадщини. Промислова політика повинна забезпечити пріоритет за національним виробником. Програма господарського будівництва, як і реорганізація української промисловості, повинні забезпечити доцільне використання наявних матеріальних і людських ресурсів та не порушувати нормальний хід господарського життя.

Зауважимо, що учений на підставі наукового прогнозу точно передбачив співпрацю причорноморських держав. Зараз Україна входить в Організацію Чорноморського економічного співробітництва, що об'єднує 11 країн і має на меті розвиток дружніх стосунків, сприяння економічному, технологічному, соціальному прогресу і вільному підприємству [1, с. 286-287].

У перехідний період усі господарські установи повинні працювати, на думку В. Садовського, під наглядом призначених українською владою представників. Ліквідація окремих установ чи зміни в характері їх діяльності мають проводитися за розпорядженням центральної влади. Жодні претензії або втручання колишніх власників окремих промислових підприємств не допускаються, вони вирішуються в загальному порядку окремим законом. Доцільно ще до вирішення питання про наступний характер діяльності або існування окремих установ провести звільнення зайвих працівників [3, с. 409].

Для організації центрального управління промисловістю учений пропонує створити Вищу раду народного господарства, яка була б найвищим дорадчим органом, що визначає конкретний напрям розвитку народного господарства (в її компетенції були б промисловість, торгівля, виробнича і споживча кооперація; вона отримала б відповідно модернізовані функції держплану і в певній частині його апарату) і Міністерство народного господарства, яке отримало би апарат і функції відповідно змінених господарських комісаріатів.

Одним з перших завдань міністерства народного господарства має бути усунення сектора дрібної промисловості із сфери державного планування, а держава має виконувати функції нагляду і регулювання. З цією метою необхідно встановити порядок відкриття і функціонування приватних промислових і роздрібних торговельних підприємств і визначити порядок контролю за ними, ліквідувати радянську кооперацію примусового типу, розробити умови подальшого державного існування дрібних підприємств в системах різної підпорядкованості. Для нормальної роботи та існування приватних дрібних підприємств необхідно створити сприятливі умови діяльності. Це, в першу чергу, скасування надмірного оподаткування приватних підприємств, створення умов для купівлі сировини, готових виробів і транспорту, створення умов для користування кредитами та використання найманої робочої сили [3, с. 410]. У цій частині програма ученого повністю відповідає сучасним вимогам, і навіть є більш лояльною до приватних підприємств, ніж нині діюче законодавство.

В. Садовський вважав, що з реорганізацією дрібної промисловості і створенням приватної

промисловості та торгівлі доведеться реформувати або ліквідувати окремі місцеві, районні і обласні господарські установи міністерства народного господарства, до компетенції яких належало обслуговування дрібної промисловості. Одночасно з цим повинні здійснюватися заходи щодо реформування державної промисловості. Треба буде враховувати той факт, що значна частина промислових підприємств не зможе працювати через нестачу сировини, палива, робочої сили.

Різноманітність апарату управління промисловістю при дезорганізації радянського апарату може викликати перебої у виробництві промислової продукції та дезорганізувати грошову системи і фінансування підприємств. Для того, щоб країна не опинилась в стані господарського хаосу, необхідно відновлювати господарство паралельно з відповідними реорганізаційними заходами. Враховуючи, що величезна частина української промисловості базується на місцевій сировині, виконання цього завдання можливе, але воно наражатиме країну на значні фінансові втрати.

З метою відновлення промислового виробництва необхідно здійснити заходи щодо надання відповідним українським господарським органам права на керівництво підприємствами союзної промисловості. Потрібно створити українські центральні органи, які б займалися постачанням промислової сировини, палива, використовуючи апарат українських представництв відповідних загальносоюзних організацій [3, с. 411].

Разом з відновленням промислового виробництва повинні бути розроблені заходи, які б мали на меті поступове проведення реформ у межах всього господарства. Необхідне проведення часткової денационалізації промисловості. В. Садовський вважає за доцільне залишити в руках держави ті підприємства, які забезпечують збереження її командних позицій у народному господарстві, забезпечують потреби національної оборони, створення нових виробництв і технологій. До таких, на думку вченого, належать більша частина підприємств кам'яновугільної, залізорудної, марганцевої, металургійної, машинобудівної, електроенергетичної галузей та окремі підприємства інших галузей промисловості. Натомість, видобуток різних видів мінеральної сировини, металообробка, різні види хімічної промисловості, обробка деревини, виробництво харчових продуктів, легка і взуттєва промисловість мають, передусім, зосереджуватись в руках кооперативних і приватних організацій [3, с. 412].

Денационалізацію промисловості учений пропонує здійснювати поступово – разом з відновленням виробництва, враховуючи специфічні обставини окремих районів, окремих галузей промисловості та окремих підприємств. Необхідно розробити норми і порядок проведення денационалізації (продаж підприємств, передача в оренду тощо), норми, які регулюють нове приватне промислове будівництво. Потрібно реформувати господарські установи, які будуть займатися регу-

люванням і контролем недержавної промисловості.

Знову переконаємося, що положення програми В. Садовського відповідають вимогам сьогодення. Можна відзначити більш глибоке розуміння ученим проблем реформування промисловості на відміну від сучасних політиків. Особливо у тих питаннях, які стосуються продажу державних підприємств, передачі їх в оренду. Робити все це необхідно з урахуванням інтересів держави і всього суспільства.

В. Садовський зазначає, що при проведенні денационалізації промисловості треба врахувати можливість зосередження певного числа промислових виробництв у руках обласних, районних, міських і сільських органів управління і реорганізованих кооперативних організацій. При цьому треба подбати про інтереси платників місцевих податків і гарантувати інтереси держави [3, с. 413].

При організації виробництва державної промисловості, яка має відбуватись разом з його реорганізацією, необхідно подбати, щоб діяльність підприємств базувалася на широких правах та ініціативі їх керівників; межі прав і обов'язків керівників мають формуватись залежно від характеру і властивостей виробництва. На кожному підприємстві потрібно провести перегляд розподілу функцій технічного персоналу і робітників, зайвий персонал звільнити. Необхідно внести зміни щодо обсягів випуску продукції, норм продуктивності праці і бюджету підприємств. Зокрема, такі зміни і відповідне перегрупування асортименту виробництва необхідні для підприємств, що обслуговують неукраїнський ринок.

В. Садовський наголошує, що потрібно відмовитись від радянських заходів надмірного форсування виробництва засобів виробництва і скорочення випуску товарів масового споживання; одночасно на усіх підприємствах розробити проект нового виробничого плану, оснований на рентабельності підприємств.

Реорганізацію промислового виробництва треба проводити місцевими силами при обережному і лише тимчасовому використанні іноземної робочої сили і техніки. Потрібно розширити повноваження окремих підприємств з питань використання сировини і матеріалів, прийняття замовлень і реалізації виробів самим підприємством. До прийняття документів про розміри заробітної плати керівники окремих підприємств в межах існуючого фонду заробітної плати, мають право видозмінювати існуючі ставки. За згодою центру на підставі його розпорядження скоротити кількість і обсяг звітів, що їх посилає підприємство до вищих установ.

Реформовані підприємства економічно виправдані тоді, коли вони, не маючи привілеїв у порівнянні з приватними підприємствами, можуть конкурувати з ними, ті, які залишаються збитковими, повинні закритись [3, с. 413].

Отже, за В. Садовським, реформовані підприємства мають право на існування тільки при їх конкурентоспроможності. Збиткові – підлягають ліквідації. Необхідно зменшити кількість і обсяг

звітності. По суті, це дійсно сучасна програма реформ, і вона могла б привести до реальних змін в економіці країни.

Учений пропонує вирішити питання структури органів міністерства народного господарства як однієї із складових частин апарату вищого державного управління, організації обласних і місцевих органів господарського управління.

Заходи щодо відновлення дрібної приватної промисловості, як і часткової денационалізації підприємств державної промисловості, не можуть бути поєднані з радянською системою заготівель. Необхідно обмежити кількість сировини, яку заготовляє держава, зменшити обсяг заготівель, на які держава залишає за собою монополію. З відбудовою господарства державна заготівля має бути зведена до мінімуму, завдання держави у заготівлі полягає в регулюванні новоствореного апарату, репрезентованого приватними і кооперативними установами [3, с. 413-414].

Одним із перших завдань влади, які повинні вирішуватися одночасно з відбудовою дрібної промисловості і торгівлі, є, на думку вченого, заходи, спрямовані на регулювання цін. У цьому питанні треба виходити з того, що система твердих цін на більшість продуктів не може бути введена у зв'язку з дезорганізацією господарства. Неможливе з цих самих причин введення у більших масштабах карткової системи. Тому необхідно змінити існуючий рівень радянських цін на окремі продукти, який базується на затратних для сільського господарства показниках, та високих ставках податку з обороту. Влада повинна переглянути все податкове законодавство, і закон про податок з обороту, зокрема, та скасувати або зменшити податок з обороту для предметів першої необхідності – таких, як сіль, хлібні продукти тощо. Потрібно збільшити ціни на заготовлювані державними органами продукти і сільськогосподарську сировину, встановити в межах окремих великих міських осередків тверді ціни на обмежену кількість

товарів першої необхідності (передусім хліб), контролювати рівень цін та вести боротьбу зі спекуляцією [3, с. 414].

Реформування промисловості пов'язане з урегулюванням на нових основах становища робітників. Необхідно залишити радянські норми про переслідування у карному порядку за самовільне залишення робочого місця. Зберегти на робочих місцях неукраїнських робітників, разом із заміною робітників з-за меж України українськими кадрами в Донбасі. Переглянути в загальнодержавному масштабі тарифи заробітної плати і радянські методи підвищення продуктивності праці (соціалістичні змагання, стахановщина). Зберегти організацію робітничих комітетів на підприємствах при переобранні їх складу і зміні функцій, створити українські професійні організації, які би репрезентували інтереси і потреби всіх українських робітників. Зберегти всі види радянського соціального забезпечення разом з їх реформуванням, продовжувати політику підвищення рівня кваліфікації робітників, поліпшувати умови охорони праці, вирішувати житлову проблему і питання харчування робітників [3, с. 414-415].

У результаті дезорганізації господарства існує загроза виникнення безробіття, тому необхідно планувати державні роботи для відбудови країни, зокрема, будівництво автошляхів, залізниць тощо. Часткова реалізація наміченої програми повинна здійснюватись у найближчий час після приходу до влади, вважає В. Садовський.

Висновки. Дослідження наукових розробок ученого дає можливість отримати достовірну інформацію про економічний розвиток України у минулому, проаналізувати ситуацію, врахувати помилки і використати отриманий досвід для створення аналогічних програм на сучасному етапі розвитку країни. Програма ученого пізнавальна та цікава за глибиною оцінки ситуації і підходу до питання реформування промисловості України. Вона залишається актуальною і на сьогоднішній день.

Література

1. Новий довідник: Географія/За ред. Л.В. Пасенко. – К.: ТОВ “Казка”, 2008. – 992 с.
2. Професор Валентин Садовський/Упоряд. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 306 с.
3. Садовський В.В. Справа реорганізації української промисловості/В.В. Садовський//Прага. – VII. 1941. – С. 407-415. Кол. документів.
4. Садовський В. Програма економічно-географічного вивчення Чорноморського простору / І. Шовгенів, В. Садовський. Український Чорноморський інститут. Програма діяльності. На правах рукопису. – Одеса – Севастополь – Ростов – Туапсе – Астрахань, 1941. – С. 12-16.
5. Садовський В.В. Нарис економіки українських земель. Курс лекцій/В.В. Садовський. – Подєбради, 1935. – 78 с.
6. Садовський В.В. З підсумків колонізаційної політики в СРСР/В.В. Садовський // Сучасні проблеми економіки України. Т. 2. Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1936. – Т. 32. – С. 5-24.
7. Шевчишен М.Ю. Професор В. Садовський: головні напрямки наукової діяльності вченого / М.Ю. Шевчишен // Вісник Харківський національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2006. – № 753. – С. 143-148.

Стаття надійшла 2.12.2011 р.

УДК 913:911.3

Михайло Рутинський

ГЕОГРАФІЯ КУРОРТНО-ВІДПОЧИНКОВИХ МІСЦЕВОСТЕЙ ГАЛИЧИНИ ПЕРЕД- І МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (10-і – 30-і рр. ХХ СТОЛІТТЯ) У ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МЕЧИСЛАВА ОРЛОВИЧА

Розглянуто роль і внесок д-ра М. Орловича у туристично-краєзнавчі дослідження Галичини початку ХХ ст. Фактологічний матеріал творчих напрацювань ученого покладено в основу ретроспективно-географічного аналізу територіальної організації курортно-відпочинкових місцевостей Галичини перед- і міжвоєнного періоду (10-і – 30-і рр. ХХ ст.).

Ключові слова: територіальна організація, краєзнавство, туристичний путівник, туристично-рекреаційна система, курорт.

Mykhaylo Rutyns'kyi. Geography of Galician resort localities before and during the inter-war period (1910s–1930s) in tourist research of Mieczyslaw Orłowicz. *The role and contribution of Dr. Mieczyslaw Orłowicz in tourist-regional studies of Galicia in the early XXth century are considered. The creative heritage of scientist is placed in the context of a retrospective-geographical analysis of the territorial organization of the Galician resort localities before and during the inter-war period (1910s–1930s).*

Key words: territorial organization, regional ethnography studies, travel guide, tourist recreation system, health resort.

Актуальність теми. З огляду на те, що значна частина території України – Галичина – тривалий час була штучно відірвана від осердя української етнічної території і перебувала в складі Австро-Угорської імперії, а згодом Польщі, розвитку курортно-рекреаційної сфери на її теренах притаманна низка специфічних регіональних рис. Особливої актуальності й ваги ретроспективно-географічні дослідження цих специфічних рис набувають зараз – у час творчого переосмислення багатой краєзнавчої спадщини галицьких учених попередніх століть та формування на її основі сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань та дороговказів геопросторового розвитку туристичного комплексу даного регіону.

Мета цього дослідження – стислий ретроспективно-географічний аналіз територіальної організації курортно-відпочинкових місцевостей Галичини перед- і міжвоєнного періоду (10 – 30-і рр. ХХ ст.), в основу якого покладено фактологічний матеріал, напрацьований Мечиславом Орловичем; актуалізація основних творчих здобутків і оцінка внеску цього вченого в туристично-краєзнавчу літературу початку ХХ століття на галицьких теренах.

Останні дослідження з проблематики. Проблематика ретроспективно-географічних досліджень території Західної України та вивчення наукової спадщини окремих персоналій географічної науки і краєзнавства минулих століть є предметом численних наукових праць та розвідок сьогодення. Питання історії галицького туристичного краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань та напрямків розвитку нині розробляються цілою низкою українських учених, з яких найбільш значущий доробок мають представники Львівської,

Чернівецької, Тернопільської, Київської та Житомирської наукових шкіл краєзнавства – О.І. Шаблій, М.Ю. Костриця, Я.І. Жупанський, В.П. Круль, П.Т. Тронько, Я.В. Верменич, Я.І. Серкіз, О.І. Вісьтак, О.О. Любіцева, О.В. Заставецька, Я.О. Мариняк, О.І. Дутчак, С.В. Трубочанінов, С.П. Кузик, Я.В. Луцький, Є.В. Панкова, Т.А. Дьорова, І.О. Андрухів, Б.М. Гаврилів, В.П. Лавринюк та ряд інших дослідників.

Виклад основного матеріалу. Мечислав Орлович (пол. Mieczysław Orłowicz, 17.XII.1881 – 4.XI.1959) – найвидатніша постать краєзнавчо-туристичного руху на західноукраїнських теренах у першій половині ХХ-го століття. Видатний польський географ, етнограф, краєзнавець, організатор і популяризатор туризму, фундатор польської туристичної науки (туристики), доктор права М. Орлович народився у м. Комарно на Львівщині. Тема любові до своєї малої батьківщини – Львова, Львівщини, Галичини – наскрізним стрижнем проступає у численних працях ученого. До слова, з під пера М. Орловича вийшло в світ понад 150 краєзнавчих розвідок, статей та путівників, і передусім – фундаментальних путівників по Львову та Галичині [2].

Мечислав Орлович – випускник Університету Яна Казимира у Львові (суч. Львівський національний університет імені Івана Франка). З 23-х років під час канікул самотужки організовував і проводив мандрівки у гори для слухачів Товариства канікулярних курсів у Закопаному.

Після закінчення університету й отримання ступеня доктора права у віці 25 років М. Орлович став ініціатором, одним із засновників і керівником (у 1906 – 1911 рр.) Академічного туристичного клубу у Львові – другої (після славнозвісного Татранського товариства) академічної (науково-пошукової) організації туризму в тогочасній Польщі. Члени клубу організували громадський лекторій, де викладали країянам публічні лекції з історії архітектури і мистецтва, краєзнавства і географії рідного краю. (Серед лекторів були у т. ч. видатні вчені-географи Львівського університету професори Реман і Ромер.) Ними ж під проводом невгамовного Мечислава організовано серію систематичних піонерних науково-краєзнавчих експедицій у Східні Карпати. Так за вченим назавжди закріпилася слава туриста-першопрохідця, відкривача і популяризатора нових маршрутів (за своє життя Орлович пройшов пішки 140 тис. км туристичних маршрутів, про що він згадує в праці “Мої туристичні спогади” [2]), ініціатора освоєння й розбудови туристично-відпочинкової інфраструктури країни.

М. Орлович – фундатор молодіжного вело- і лижного туризму в Галичині, організатор і учасник перших змагань з бігових лиж на трасах 25 і 70 км (Львів – Стрий).

З 1907 року М. Орлович на громадських засадах обіймав посади віце-президента Львівського спортивного клубу „Rogooł”, Академічної спортивної спілки у Львові, Польського байдаркового союзу, президента Польського атлетичного союзу. Згодом, у 1922 році, став співорганізатором Союзу польських спортивних товариств і організатором Національного олімпійського комітету Польщі (з 1930 р. – його віце-президент) [2, 9, 10].

Усе своє життя М. Орлович сповідував місію Польського краєзнавчого товариства: “через пізнання країни до замилювання нею...” (przez rozpoznanie kraju do jego umiłowania). У роки Першої світової війни під час роботи в австрійській армійській

реквізичійній комісії М. Орлович завдяки своїй непохитній принциповій позиції врятував десятки прадавніх церковних дзвонів та інших пам’яток історії з числа реквізованого на воєнні потреби майна у мастках і селах Галичини – від Жешова до Самбора і Львова. А після війни, перебуваючи на високих посадах керівника Сектору туристики Міністерства суспільних справ (з 1919 р.) та керівника Відділу туристики Міністерства комунікації (з 1932 р.), доклав чимало сил для туристичного упорядкування знищеної країни, і передусім її “повернених” східних земель – Волині, Східного Опілля, Західного Поділля, Передкарпаття й Карпат. Перу М. Орловича належить “Стратегія організації туризму і спорту в Польщі” (1919), в якій, зокрема, окреслено кроки державної політики в сфері розбудови туристичних станцій і ознакування туристичних шляхів у Карпатах, видання туристичних карт, розбудови курортно-відпочинкової і готельної інфраструктури Галичини, Волині і Поділля.

Краєзнавча спадщина і невтомна працездатність дослідника вражає. Основну увагу М. Орлович зосередив на підготовці туристичних путівників – практично зорієнтованих енциклопедично-краєзнавчих “супутників” допитливого мандрівника. Перший – “Путівник по Європі” – видав у 1906 р., останній – “Ілюстрований путівник по Бещадах” – в 1954 р. у віці 73 років. Чільними серед цих праць фундатора туристики, де описано західноукраїнські терени, є:

- “Путівник по оздоровницях і кліматичних місцевостях Галичини, що охоплює оздоровниці, курорти, кліматичні місцевості та місцевості, де є мінеральні джерела, зрештою туристичні станції і бази зимового спорту” (у співав. з докторами Станіславом Левицьким та Тадеушем Працилом; Львів, 1912);

- “Путівник по оздоровницях і туристичних станціях Галичини” (у співав. з д-ром Т. Працилом; Львів, 1912);

- “Ілюстрований путівник по Східних Карпатах, Галичині, Буковині й Угорщині” (Львів, 1914);

- “Путівник по оздоровницях, літніських і туристичних станціях Галичини” (у співав. з д-ром Т. Працилом; Львів, 1916);

- “Ілюстрований путівник по Галичині, Буковині, Спішу, Ораві і Шльонську Цешинському” (Львів, 1919);

- “Ілюстрований путівник по Львову” (Львів, 1920);

- “Ілюстрований путівник по Волині” (Луцк, 1929);

- “Путівник по Воєводству Тернопільському” (Тернопіль, 1929).

Названі праці [1, 3-8] є цінним джерелом історичної географії курортно-відпочинкових місцевостей Галичини перед- і міжвоєнного періоду (10 – 30-і рр. ХХ ст.). Тим паче, що вони підготовані на основі особистого маршрутного обстеження західно-

українських теренів і містять низку оригінальних деталей і спостережень автора.

Початок ХХ ст. в Галичині ознаменувався активізацією масового туристичного руху, свідком і співорганізатором якого був і М. Орлович. У цей період остаточно сформувалися два “піки” туристичної активності – зимовий (лещатарський) та літній (літницький). Суттєво ускладнилася і територіальна організація курортно-відпочинкових місцевостей. Уздовж основних залізниць, що ведуть у Карпати, з року в рік нарощували рекреаційний потенціал дві осі туристично-рекреаційного освоєння Галичини – Яремчанська та Сколівська. М. Орлович щодо цього констатував: “...більшість літницьк є у Східних Бескидах, на лініях “Стрий – Лавочне” і “Десятин – Вороненка”, де майже кожна станція чи пристанок мають по кілька, кільканадцять, навіть кількадесят вілл чи будинків для заселення літників... Є серед них і занепалі гірські сільця, що дарують лише спокій, свободу, гірське лісове повітря і купальні в чистих потоках – є й такі, в яких існують санаторії, організовані з європейським комфортом, вишукані ресторани, великоміщанські розваги...” [1, с. 9].

Наприкінці ХІХ і в міжвоєнний період ХХ століття територіальним стрижнем і усталеною “візиткою” курортно-відпочинкових місцевостей Галичини стала Яремчансько-Ворохтинська туристично-рекреаційна система (ТРС). Рекреаційному “буму” дана ТРС не в останню чергу завдячує налагодженню зручної комунікації із основними центрами генерування рекреаційних потоків. “Віддаленість: з Кракова 12 год., зі Львова 5 год., із Чернівців 5 год., зі Станіслава 2 год. їзди потягом” [1, с. 116]. У межах названої ТРС сформувалися і тісно взаємодіяли між собою поліфункціональні курортно-відпочинкові центри Яремче, Ворохта, Дора, Микуличин, Татарів, Яблуниця.

Рис. 1. Санаторій д-ра Ф. Міхаліка у Ворохті та пансіонат “Двір” в Яремче (взято з [1])

За характером розбудови рекреаційної інфраструктури не відставали від “столиці” і сусідні центри цієї ТРС: Дора, Микуличин, Ямна, Татарів, Ворохта. Ось їх характеристики за М. Орловичем.

Дора: “Літницько налічує 18 більших вілл і 35 будинків, спеціально збудованих для літників.

Саме ж містечко Яремче набуло статус курортної столиці Галичини і Східних Карпат. За д-рами С. Левицьким, М. Орловичем, Т. Пращилом: “Літницько налічує 90 вілл і будинків, збудованих спеціально для літників, в них близько 500 покоїв, бездоганно облаштованих... функціонують в Яремче два пансіонати, один Градера – літній на 15 покоїв, другий суттєво більший – “Двір” – у власності Макаревичів на 26 чудово оснащених покоїв для зимового побутування, відкритий упродовж цілого року...”

Готелі і ресторани: готель Скрижинського навпроти залізничного вокзалу, має 14 номерів, щедро мебльованих... Відкритий цілий рік. Готель Гануса... має 16 номерів... Готель Штейнграбера біля вокзалу. Ресторан Скрижинського... з просторою, дуже щедро декорованою залогою для харчування і просторою затіненою верандою. Щоденно ввечері концерт музикантів зі Станіслава...

Оздоровчі можливості: упродовж літнього сезону функціонує водооздоровчий заклад Граделя, де поряд з гідротерапевтичними процедурами застосовують масаж, електро(фізіо)терапію та сонячні ванни...

“Яремчанський клуб” докладає зусиль для поліпшення гостьового побуту... буде зручні стежки і сходинок як у самому Яремчі, так і в навколишніх лісах, встановлює лавки в прогулянкових місцях, утримує оркестр, організовує заходи, концерти і театральні вистави, утримує бібліотеку з абонементом для книг і читальним залом для газет і часописів, плац для командних ігор, тенісний корт, боулінг, човни для рибалки і т. д.

Піднесення Яремче датується шойно з 1895 р., в якому відкрито залізницю “Десятин – Вороненка”. Зазвичай... чисельність доходить до 4 тисяч сталих гостей, не рахуючи кільканадцяти тисяч приїжджих і туристів” [1, с. 62-65].

Попри це легко можна отримати скромніше помешкання в місцевих гуцулів. Також є два пансіонати; один В. Левицького, відкритий цілий рік, і другий О. Гросікової, що функціонує лише влітку. Загалом, крім гуцульських хат, налічується близько 300 добре облаштованих покоїв для ви-

найму гостями. Їх чисельність зростає з кожним роком і пододала вже звичну цифру 2 000 осіб... Прут, що плине через село, уможлиблює уживання якісних гірських річкових купань. На річці дві криті лазенки. Розваги: є тут “Клуб літніх гостей в Дорі”, діяльність якого полягає в поліпшенні літникам побуту в літницьку, закладає парк, розставляє лавки вздовж прогулянкових доріжок, які доглядає, також організовує збірні мандрівки мальовничими околицями...” [1, с. 46-47];

Микуличин: “Ресторан разом з гостевим будинком Анни Бауерової (від 2 кор.), іще кілька вілл і пансіонат д-ра Глушкевича (від 6 кор./добу)... “Притулок друкарів” в Микуличині (ночівля для туристів 1 кор., повне добове утримання 2 кор. 70 г.)... Влітку прибуває сюди кількасот осіб – помешкання також у гуцулів... Крамниця Гуцульської спілки з виробами гуцульського мистецтва, далі парк, нещодавно закладений, в якому влітку виграють гуцульські оркестри” [3, с. 184-185]; “Готелів нема. Річна чисельність гостей понад дві тисячі осіб... Літників користаються освіжаючими річковими купаннями в Пруті. Курортне оздоровлення молочними продуктами. Місцевість має риси цілорічної кліматооздоровчої станції” [1, с. 114-116]. Уваги варте те, що 1901 року в Микуличині відкрито перший український курортний готель “Народна Гостинниця” на базі орендованої Львівським товариством вілли пароха о. Тадея Галайчука, зручно розташованої поблизу залізничного вокзалу. Вілла мала два поверхи, вісім покоїв і великий гостевий зал;

Підлешнів (присілок Микуличина, наступна після центру зупинка потяга): “Декілька двоповерхових вілл і кілька одноповерхових будинків для літників, збирається тут за сезон близько 100 осіб” [1, с. 143];

Ямна: “знаходиться тут декілька приватних вілл, зрештою – проживання в гуцулів... купелі в Пруті” [1, с. 60];

Татарів: “влітку жваве (бл. 1 000 осіб) літницько... Біля вокзалу готель і ресторан Стжелецького “Ясна Поляна” (покої бл. 3 кор.), влітку музика. Кільканадцять вілл, опріч них помешкання в гуцулів. Високо над вокзалом санаторій д-ра Жураковського”) [3, с. 185]; “Близько 120 покоїв, переважно з кухнями, у спеціально збудованих для літників будинках, з них дві будівлі є пансіонатами... Понад те близько 50 покоїв, які здають місцеві мешканці...” [1, с. 198];

Ворохта: “Поблизу вокзалу за віадуком над Прутом Черногірський будинок Татранського тов. з рестораном, ночівля 2 кор. Пансіонат Дудзікової “Лена” (відкр. цілий рік) з просторою залогою і рестораном, від 7 кор. за день. Господа Перкатюка, опріч багато вілл приватних. Великий санаторій д-ра Міхаліка, Дім здоров’я священицький, вакаційна колонія для дітей працівників залізниці... Влітку відпочиває тут близько 500 осіб, опріч них – безліч туристів...” [3, с. 186].

У 20-30-і рр. щороку в межах Яремчансько-Ворохтинської ТРС займалися гірським активним (піші і лещатарські виправи) та етнокультурним туризмом, оздоровлялися в курортних санаторіях і пансіонатах, відпочивали в численних оселях-літницьках і т. зв. “вакаційних колоніях” для шкільної і студентської молоді від 300 тис. до 1 млн. рекреантів. Для задоволення дедалі зростаючого напливу рекреантів була навіть запроваджена низка спеціальних туристичних сезонних (вакаційних і лещатарських) потягів з Варшави, Львова та Станіслава.

Окремо слід виділити популярний серед галичан бальнеологічний курорт Делятин “з дуже сильним солянковим джерелом і мінеральними лазнями” [3, с. 181], готелями Дріммера та Діцкера, ресторанами Румель і Стефанюк. Приміське с. Любіжня з кількома гостевими віллами урізноманітнювало нічліжну інфраструктуру цього курорту.

Другою за масовістю рекреаційних потоків курортно-відпочинковою системою в Галичині у першій половині ХХ століття стала Славсько-Славська ТРС. За М. Орловичем, “У Бескидах в долині Опору (лінія “Стрий – Лавочне”), почавши від Синьовидного, майже кожен пристанок і залізнична станція є літницьками, гостей принаджують сюди мальовничі довколишні гори і ліси та річкові купальні в Опорі” [1, с. 19].

На відміну від Яремчансько-Ворохтинської Сколівсько-Славська ТРС була зорієнтована, головним чином, на задоволення потреб місцевих рекреантів зі Львова та інших міст Львівщини.

Зимовою “столицею” цієї ТРС було Славське, в якому функціонувало понад півтора десятка пансіонатів і лещатарських баз, школа гірськолижного спорту та інфраструктура для занять ним. Ось як описує цей курорт М. Орлович: “Славське – влітку тихе гірське сільце, в якому гостює зазедве кілька родин літників, взимку – жвава лижна станція з першокласними схилами, які навіть чужоземці вважають за одні з найкращих в Європі. Турбаза Карпатського лещатарського товариства у Львові... Корчма Ротфельда, де міститься турбаза S. N. Львівського студентського туристичного клубу (ночівля 1 кор.), поряд корчма Масра... Найпопулярніші лижні спуски на Тростяні (1 235 м), Зеленому Версі (1 000 м) і Високому Версі (1 245 м)... Взимку кожної неділі прибуває сюди вечірнім потягом кілька десятків лижників і лижниць зі Львова – курсує для них спеціальний вагон, встановлені залізницею знижки на проїзд” [3, с. 232-233]; “...рояться тут постійно на свята лещатарі зі Львова, Стрия, Самбора, Дрогобича, Перемишля” [1, с. 167].

Зі Славського розходилося понад два десятки промаркованих лижних маршрутів. Тут слід зазначити, що в першій половині ХХ століття гірські походи на бігових лижах різної категорії складності і тривалості користувалися у тогочасному суспільстві більшою популярністю, ніж банальні спуски з

г. Тростяну чи інших спеціально підготовлених вершин. Найбільшу категорію складності мали лижні походи на г. Пікуй з подальшим спуском на Закарпаття, що стали можливими завдяки спеціальній міжурядовій угоді про малий транскордонний туристичний рух між Польською та Чехословацькою республіками.

Містечку Сколе у Сколівсько-Славській ТРС відводилася роль літньої “столиці”. Тут функціонували чотири єврейські заїзди, п’ять ресторанів, водооздоровчий та кілька відпочинкових пансіонатів, обладнаний річковий пляж, курортниками опікувалися три лікарі, близько двох третин осель надавали літникам послуги сільського туризму. “Чисельність літників близько тисячі осіб за літо... Упродовж літа місцина є вогнищем масштабного туристичного руху. Має вона славі передумови для розвитку зимового спорту. Влітку часто відбуваються тут вистави, концерти і забори” [1, с. 167].

Зі Сколе розходилася мережа популярних масових туристичних маршрутів до визначних природних та історико-культурних об’єктів (Тустань, Скелі Довбуша, скельний монастир біля с. Розгірче, гора Парашка, водоспад Кам’янка тощо), а розгалужена мережа лісових вузькоколієк пропонувала не менш захоплюючі маршрути на віддалені плаї, вершини й етнографічні поселення Тухольщини.

Водночас д-ри С. Левицький, М. Орлович і Т. Працил першими серед учених висловили думку про те, що пік популярності Сколе як рекреаційного центру після 1895 р. минув: “Сколе як найгарніше гірське літнисько на лінії “Стрий – Лавочне” здавна користувалося величезною популярністю. Особливо популярним воно було перед відкриттям залізничної лінії з Делятина до Вороненки в 1895 р., що започаткувало бурхливий розвиток літниськ в долині Прута” [1, с. 167].

Сформованими центрами літниськового руху в Сколівсько-Славській ТРС у перед- та міжвоєнний період ХХ століття були поселення:

Верхне Синьовидне: “Скарб панства Сколе володіє в літниськові двоповерховою віллою на 9 кількакімнатних помешкань, крім того знайти можна скромне приміщення в місцевого люду. Чисельність літників сягає сотні за літо... Літників користаються з досконалих річкових купелей в Опорі і Стрию” [1, с. 177];

Корчин: “Літнисько має 5 вілл для винайму літниками на 60 покоїв. Крім того, в тутешніх селян можна винайняти близько 40 покоїв... Чисельність літників переважає 400 осіб за літо”, “заклад водолікувальний... ресторан” [1, с. 71; 3, с. 231];

Дубина: “в оточенні розлогих шпилькових борів над річкою Опорем з неозорою панорамою на протилежні долини...” налічувало “кілька ошатних двоповерхових вілл, спеціально збудованих для літників, що перебували у власності М. Картнен-

берга. Чисельність літників доходила до 200 осіб за літо... Літників користувалися досконалими гірськими річковими купелями в стрімкому Опорі” [1, с. 46]. “В лісі розташована юдейська вакаційна колонія” [3, с. 232];

Святослав: “Декілька помешкань, обладнаних спеціально для літників, зрештою можна оселитися в місцевого люду... Чисельність сягає 20-30 осіб за літо” [1, с. 176];

Гута Коростівська: “Двірський маєток панства Сколе має двоповерхову віллу на 14 номерів з господарським будинком, де є один номер і 6 кухонь, що здавна винаймаються вакаційною колонією для хлопців зі Львова. Літників позатим мешкають у будинках місцевого люду. Чисельність літників сягає 100 осіб за літо. Розташована тут теж вілла Польського педагогічного товариства у Львові,.. в якій є кілька покоїв за ціною 50-110 кор. за два місяці, денний пансіон 4 кор.” [1, с. 51];

Гребенів – “літнисько, розташоване в наймальовничішому місці долини Опору. Кілька вілл, неподалік вокзалу пансіонат Гурських (4-6 кор./доба)” [3, с. 232]; “крім цього, винаймаються помешкання у місцевих селян. Здавна з’їжджаються сюди у вакаційну колонію діти зі Львова. Чисельність літників сягає 300 осіб за літо... Біля пансіонату є тут добрий ресторан із залом для забав, концертів і т. і.” [1, с. 50];

Зелем’янка: “На 17-морговому обширі, що перебуває у власності Шматерів, серед парку стоїть сім оздоблених дерев’яних вілл місткістю 56 покоїв... Крім того, винаймають літників скромні помешкання у місцевих селян. Чисельність літників сягає 200 осіб за сезон... Літнисько знаходиться в просторому, досить добре упорядкованому парку, який перериває гірський струмок, що впадає в Опір; у тому парку розміщені альтанки, карусель, тенісний корт, окрім того в одній з вілл... є зал з фортеп’яно і сценою для аматорських театральних вистав... Зелем’янка також має мінеральне джерело, досліджене у 1906 р. Віденською лабораторією Товариства австрійських аптекарів, що містить значні частки гідрооксидів соди, кальцію і магнію...” [1, с. 267]; “пансіонат 6 кор. д-ра Фреквенча... Добрі лещатарські терени” [3, с. 232];

Тухля: “Знаходиться тут одна двоповерхова вілла і декілька будинків, спеціально збудованих для літників, решта розміщується в доволі примітивних хатах горян. Чисельність близько 100 осіб за літо. Біля залізничного пристанку “Тухля – Колонія” знаходиться вакаційна колонія для дітей працівників Львівської дирекції державної залізниці, де розміщають до сотні дітей... Влітку довозять сюди продовольчі товари для літників. Крім цього, є тут файно доглянута корчма. Харчуватися можна і в колонії залізничників. Кілька крамничок, різник і добра пекарня... Тухля та її околиці, т. зв. Тухольщина – це найліпший вихідний пункт для походів на ближні й віддалені вершини Бескидів” [1, с. 214];

Рожанка: “літницько і лещатарська станція... поряд із залізничним пристанком в Рожанці двоповерхова вілла на 8 покоїв і 4 кухні, яка винаймається на літо гостям. Чисельність близько 60 осіб за літо... Взимку з огляду на досконалі лещатарські терени і сусідство Славська місцину дуже часто відвідують львівські лещатарі” [1, с. 152];

Лавочне: “невеликий готель, ночівля 3 кор.”; “Взимку на місцевих довгих і лагідно нахилених схилах славні лещатарські терени” [3, с. 233; 1, с. 110].

З початком ХХ століття активізувалися процеси формування ТРС в долині Черемоша. Утім, М. Орлович недвозначно зазначав: “Над Черемошем жодного великого літницька немає; має до цього схильність Жаб’є і його присілки, але на перешкоді їхнього розвитку стоїть брак залізниці. Немає тут ніде вілл для літників...” [1, с. 18]. Відтак, вести мову про складання Верховинської ТРС до Першої світової війни не маємо підстав.

У популярний рекреаційний центр “виростає” лише осередок майбутньої ТРС – Жаб’є, гостьову інфраструктуру якого склали: “Готель з рестораном: Черногірський будинок Татранського тов. (ночівля 1,40-2,00 кор.), поряд заїжджий дім Гартнера... вакаційна колонія сиріт фундації Скарбка” [3, с. 204]. “Чисельність (літників – М. Р.) близько 100 осіб щорічно” [1, с. 272]. Однак, найбільшим попитом у прихильників етнокультурного туризму тут користувалися гуцульські оселі. Тому в туристичних путівниках того часу часто-густо натрапляємо на практичні поради, як у випадку з сусіднім присілком Яворником: “Помешкання винаймається у тутешніх гуцулів; облаштовані вони скромно, але чисто. У питанні поселення найліпше зголоситися до місцевого коваля Івана Волощука...” [1, с. 68]. Схожі риси притаманні були і присілку Зелене: “Літницько без обладнаних для літників помешкань славиться першокласними гірськими медами. Чисельність літників, які упродовж літа мешкають в гуцульських хатах, не перевищує 50 осіб/рік” [1, с. 268].

Терен сучасного Верховинського району на початку ХХ століття лежав осторонь жвавих туристичних маршрутів; масштабність рекреаційного освоєння і прищеплення елементів глобалізаційної міської субкультури, яка вже з першого ж погляду була помітна в сусідній Яремчансько-Ворохтинській ТРС, у тутешніх гуцульських селах ще не проявлялася настільки очевидно, не трансформувала споконвічний життєвий уклад верховинців. Відтак, їхали сюди передусім у пошуках автентики. Зустрічаємо це спостереження і в М. Орловича: “Жаб’є, Микуличин і Зелена займають наймальовничіші і найвищі частини Східних Бескидів, Горган і Чорногору, а населяють їх руські горяни – гуцули. Хто хоче познайомитися з життям гуцулів, нехай не їде до Микуличина, де, завдяки залізниці і літникам, втратило воно вже

багато первозданних рис, але нехай вибирається до Жаб’є – там серце Гуцульщини” [1, с. 117].

Окремо М. Орлович виділяє: “Лежить тут Криворівня, прозвана Українським Закопанем, оскільки з’їжджаються сюди на літо кільканадцять українських учених, артистів і літераторів” [3, с. 203].

На початку ХХ ст. туристичне освоєння цієї частини Гуцульщини відбувалося вздовж двох основних доріг. “Доїзд вглиб Гуцульщини можливий з Коломиї через Косів і Кути, також з Ворохти через Жаб’є” [3, с. 200].

Межі Косівської ТРС оконтурювалися з поступовим набуттям довколишніми селами статусу літницьк і вакаційних колоній. Першим статус курорту ще в останню третину ХІХ ст. здобув Косів завдяки д-ру Тарнавському. “На літо прибувають сюди до 200 осіб для відпочинку на селі – розміщаються переважно в селі Городня... 2 км. на південь в Смодні розмістився в кількох віллах оздоровчий заклад д-ра Тарнавського... Біля Косова невелике літницько Приськи з пансіонатом Шабєрських...” [3, с. 202].

Утворенню ж Косівської ТРС на початку ХХ ст. сприяло набуття рекреаційних функцій такими гуцульськими поселеннями, як Яворів (“де здаля від гостинця лежить хата мистецької родини різьбярів Шкрібляків. Є тут декілька вілл п. Петзолда для літників і славна корчма”), Яблунів (“заїзди Вінницького, Пасцеля і Скржичка”; “місцевий люд легко й охоче уступає гостям свої помешкання по ціні 20-30 кор. за місяць”), Пістий (“Існує тут заклад водолікувальний, на літо приїжджають кілька десятків родин”), Шешори (“кілька вілл для літників”), Космач, Кути (“згромаджується тут щорічно значна кількість відпочивальників і туристів... Чисельність сталих літників доходить до 200 осіб за літо”) та Старі Кути (“вілли для літників (у т. ч. Якубовича, д-ра Фредмана, Йекла і Соколяня), які прибувають сюди заради мальовничої околиці і дуже теплого клімату”) [1, 3].

Загалом же, на початку ХХ ст. Косівська ТРС приймала на порядок менші рекреаційні потоки, ніж сусідня Яремчансько-Ворохтинська, в яку комфортабельні пасажирські потяги з великих міст везли тисячі міщан, зваблених західноєвропейськими стандартами сервісу тамтешніх санаторіїв, готелів, вілл і пансіонатів.

Лише у 20-30-х рр. ХХ століття завдяки масовій цілеспрямованій агітації населення Польської республіки склалася мода на подорожі в економічно більш занедбані східні землі і, передусім, в етнографічно найколіоритніші терени Гуцульщини [13]. Внаслідок цього понад три чверті її населених пунктів набули офіційного статусу літницьк і переживали будівельно-рекреаційний “бум”. По всій Польщі в агентствах туристичної спілки “Orbis” з неабияким успіхом реалізувалися тури в такі новомодні курортно-рекреаційні центри Гуцульщини, як Косів, Космач, Яблунів, Брустурів,

Нижній Березів, Кути, Гринява, Жаб'є, Криворівня, Буркут та ін.

Інші терени Українських Карпат перебували, образно кажучи, у “рекламному затінку” і тому обслуговували на порядок менші рекреаційні потоки, які надходили з ближніх міст Станіславського, Львівського й Тернопільського воєводства. Так, на початку ХХ ст. М. Орлович констатував: “У Горганах через брак колій літницьк практично немає, а ті, які є, як от Осмолода, Підлюте, Мізунь і Зелене, згромаджують заледве по кілька десятків осіб...” [1, с. 19]. “Притулок туристичний у Горганах існує тільки один на Хом'яку, натомість зустрічаються доволі непоодинокі мисливські будиночки, а в долинах лісничівки...” [3, с. 190]. “Першим туристом, який зійшов на Попадю, був Вінцент Пол у 1840 р.; для прокладання собі стежки через жереб взяв він із собою десять гуцулів із сокирами. І досі зазирають сюди туристи дуже рідко, віднажені браком стежок і заростями жереба...” [1, с. 204].

У подібну ситуацію “рекламного затінку” потрапив також район Верхньодністровських Бескидів після прокладання зручного залізничного маршруту на колоритну Гуцульщину. До головних сезонно-рекреаційних осередків М. Орлович зараховує там Спас (“Влітку приїжджає сюди на час відпустки близько 150 осіб; ресторани Стражинського і Гаусмана”), Бусовисько (“мале літницько”), Топольницю (“літницько (бл. 150 осіб) з пансіонатом п. Рудницької”), Турку (“нема помешкань, збудованих спеціально для літників, нескладно однак їх отримати в тутешніх мешканців. Чисельність літників сягає 100 осіб за літо”), Недільну (“тепле джерело”) та Сприню (“Знаходиться тут джерело залізистої вуглекислої мінеральної води, досі науково не досліджене, дуже відоме. Облаштувань оздоровчих і лазенок бракує. У віллі п. Журавського є 16 покоїв для винаймання по 30 кор. за місяць; зрештою літників селяться в селянських хатах. Чисельність 100 осіб за рік, переважно родин чиновників зі Львова”) [1, 3].

Тим не менше, саме в 20-30-і рр. ХХ століття склалися сприятливі передумови для динамічного розвитку цілої низки “малих” карпатських курортів, розташованих поза межами двох провідних транспортно-рекреаційних ареалів, охарактеризованих вище. Статусу повноцінних курортів набули в міжвоєнний період такі карпатські поселення, як Сянки (олімпійський центр зимових видів спорту), Розлуч і Підлюте (бальнео- й кліматотерапевтичний профіль). Перші два поселення сполучила зі Львовом спеціальна пряма залізниця Львів – Розлуч – Сянки.

Туристичні перспективи малих карпатських центрів експерти оцінювали доволі високо. Скажімо, “Осмолода, після спрощення доступу до неї шляхом відкриття пасажирської вузькоколійки, як літницько, а також станція туристична і лежачарська має неабияке майбутнє” [1, с. 137]. Сянки “у підніжжі гори Галича (1 335 м) біля витоків Сяну... [де] оселі

можна винайняти в місцевих мешканців разом із кухнями, а також просторіші помешкання на 2-3 покої...” М. Орлович характеризував як назручніший в Галичині відправний центр для організації мандрівок на Закарпаття; Розлуч, розташований “...на залізничній лінії “Львів – Самбір – Сянки” в оточенні хвойних пралісів...” – як перспективний кліматооздоровчий курорт, а Підлюте – як “купальний заклад із сірчаними водами; декілька одноповерхових будинків, без ресторану. Поряд палацик руських митрополитів з лімбового дерева...” [1, 3], з чого маємо підстави називати Підлюте першим суто українським бальнеологічно-кліматичним курортом [14].

Динамічної розбудови у перед- і міжвоєнний період зазнала приміська літницьково-відпочинкова зона довкола м. Львова. Границі даної ТРС, слідом за М. Орловичем, доцільно окреслювати межею 3-годинної доступності потягами з львівських вокзалів. “У неділі і свята улюблені прогулянкові місця потягами для літників – Брюховичі і Янів” [3, с. 79].

“Брюховичі... налічує 100 вілл – до винайму близько 300 покоїв. Населення 2 000 постійне, до 5 000 приїжджих. У неділі і свята влітку прибувають сюди прогулянковими потягами натовпи львів'ян... Є ванни Братковського” [3, с. 82]. За сезон у Брюховичах оздоровлялося понад 4 тис. літників.

Натомість Винники не мали спеціальної відпочинкової інфраструктури. “Помешкання легко можна отримати в місцевого люду. Чисельність літників, які стало впродовж літа тут перебувають, доходить до 100 осіб. Крім того, є Винники місцем прогулянковим для львів'ян на час святкових днів...” [1, с. 222].

Рекреаційну інфраструктуру Янова склали: “обіч вокзалу стоїть залізничний готель з трьома просторими залами ресторану з верандами та 16-ма pokojami з балконами. Ціна малого покою становить 60 кор. за місяць. Окрім нього, декілька великих вілл для літників з номерами на 2-3 кімнати з передпокою і кухнею. Крім них, є ще дуже багато помешкань у місцевого люду в містечку... Чисельність літників сягає тисячі осіб за літо. Кількість відпочивальників зі Львова і туристів, які з'їжджаються сюди у неділі і свята, доходить за літо до 30 тисяч осіб... На ставі існують лазенки, де можна уживати ставкових купань... Місцевість є типовою кліматооздоровчою станцією, закладеною акц. Банком іпотечним...” [1, с. 61]. М. Орлович наголошував, що став у Янові був найбільшим осередком веслярського спорту Галицького краю.

З поміж інших курортів ТРС Галичини Львівську вирізняла широка поліфункціональність – від модерно-високотехнологічної курортної фізіотерапії в престижних санаторіях (“Полонія”, “Анюта”, д-ра Виржиковського та ін.) до уїк-ендово-прогулянкової та утилітарної (збір ягід і грибів) рекреації. Чільну роль у структурі Львівської курортно-літницькової ТРС відігравали санаторні

комплекси на окраїнах м. Львова (водолікувальний заклад Маріївка д-ра Закревського та ін.), у Брюховичах, Зимній Воді, Пустомитах і Винниках, рекреаційна зона Янівського ставу, Яворів, Лелехівка, Магерів, Крехів та інші літніська.

Для прикладу, курорт Пустомити М. Орлович характеризує як “невеликий купальний заклад із сірчаними водами, з рестораном і декількома віллами; чисельність рекреантів 150-200 осіб. Покої 1,5-3 кор./добу. Великий парк і палац” [3, с. 225].

Менш вираженою на початку ХХ ст. була приміська рекреаційна зона довкола м. Станіславава (суч. Івано-Франківська). Зазвичай, тамтешні міщани віддавали перевагу рекреації на Черногорі, над Черемошем чи в Горганах, углиб яких вели зручні пасажирські маршрути. Однак рекреаційна функція приміської зони окреслювалася дедалі виразніше. За М. Орловичем, з самого центру Станіславава літніськова колія з численними зупинками провадила до Слободи Рунгурської – літніська “з кількома віллами (др. Вінцента, Нахмана, Салпетера, Фредмана). Ресторан Салпетра і господа Собля. Солоне джерело з мінеральними лазнями” [3, с. 138]. Зі Слободи Рунгурської розходилися популярні уїкендові маршрути долиною Пруту аж до г. Рокити (1 114 м.), що над Микуличином.

М. Орлович одним з перших серед учених звернув увагу громадськості на перспективність рекреаційного освоєння долини Дністра і формування тут унікальної в кліматичному відношенні

Заліщицької ТРС загальнодержавного значення. Сприятливими чинниками для цього, поряд з теплим кліматом, М. Орлович називає “винарні і величезні сади південних фруктів, зокрема вишні і полуниці, з огляду на які надавалися б вони для фруктового оздоровлення... іншою атракцією був би Дністер, вже тут доволі широкий, придатний і для чудових купалень, і для організації веслярського спорту...”; “Чисельність літників доходить до 300 осіб за літо”; “бракує тут, однак, ще хоч якихось облаштувань для зручності гостей” [1, 3].

Тож лише у 30-і рр. ХХ століття почали окреслюватися межі нового відпочинково-туристичного ареалу вздовж долини Дністра. Особливо значна робота з рекреаційного освоєння даного терену проводилася краєзнавче-туристичними організаціями Тернопільського восводства. Наддністрівська ТРС “викристалізувалася” довкола одного з найбільш резонансних курортних центрів тогочасної Польської республіки – м. Заліщиків. Залішки успішно позиціонували себе на ринку як найтепліший польський курорт з модерною пляжною інфраструктурою, сучасними закладами гідрокліматотерапії, розмаїтими можливостями заняття водними видами спорту, скелелазінням, спелеологією, відвідуванням легендарних, овіяних славою середньовічних героїв, замків давньої Речі Посполитої, унікальною можливістю відвідати місцину, де сходяться кордони Польщі, СРСР та Румунії.

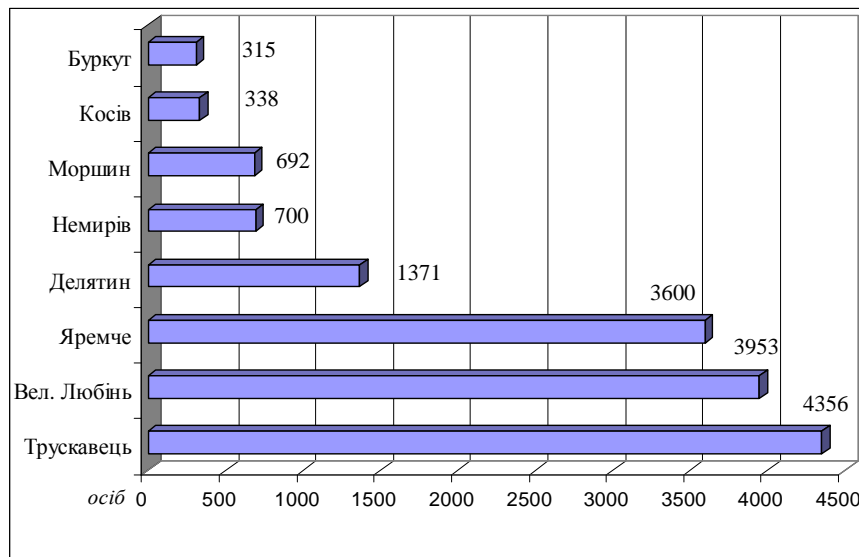

Рис. 2. Обсяги зареєстрованих для тривалого оздоровлення рекреантів у найбільших курортах Галичини станом на 1911 р. (за статистичними даними, наведеними в [1, с. 18-19]).

З іншого боку, прикордонний статус і нарощення військової присутності на кордоні з Російською імперією (а згодом – СРСР) унеможливили ідею М. Орловича про формування Надзбручанської ТРС. Відтак, у першій третині ХХ ст. “Медобори зі своїми кораловими скелями і прагарним заломом Збруча під Сатановом – одна з

найгарніших, але найменш відвідуваних околиць краю, де, на жаль, немає жодного літніська...” [1, с. 25].

Насамкінець декілька зауваг щодо стрижневого осердя територіальної структури курортно-відпочинкових місцевостей Галичини – мережі класичних бальнеологічних курортних центрів, яка

сформувалася в період австрійського врядування. М. Орлович наводить дані офіційної статистики за 1911 р. (див. рис. 2), з якої можемо зробити кілька важливих висновків:

1) за обсягами рекреаційних потоків (на сталий побут від тижня до 1-3 місяців) слід виокремити три групи бальнеологічних курортів: а) з обсягами рекреантів на рівні 3-5 тис. осіб/рік (Трускавець, Великий Любінь і Яремче); б) з обсягами рекреантів на рівні 0,7-1,4 тис. осіб/рік (Делятин, Немирів і Моршин); в) з обсягами рекреантів до 0,3 тис. осіб/рік – (Косів, Буркут, Черче, Підлюте та ін.);

2) на початку ХХ ст. курортні центри Східної Галичини за обсягами рекреаційних потоків все ще суттєво поступалися курортам в околицях Кракова. Для прикладу, в 1911 р. у Закопане оздоровилося 12 911 осіб (у 3,6 рази більше, ніж в Яремче), у Кричиці – 11 180 осіб (у 2,5 рази більше, ніж в Трускаві), у Щавниці – 4 312 осіб (у 6,2 рази більше, ніж в Моршині чи Немирові).

Після відбудови у міжвоєнний період, в умовах бурхливого розвитку десятків нових рекреаційно-відпочинкових центрів, класичні бальнеологічні курортні центри Галичини не лише зберегли свою популярність, а й продовжували динамічно розбудовуватися й утримувати планку лідерства за обсягами рекреаційних потоків.

Пояснення цього феномену криється в тому, що в тогочасному класовому суспільстві престиж відпочинку на класичних бальнеологічних курортах був на порядок вищим, ніж літниківство. Класичні (тобто такі, що зберігали елементи давнього аристократичного лоску) підходи до організації курортного сервісу і курортного дозвілля різко вирізняли бальнеокурортні центри від решти відпочинкових поселень з їхньою провінційно-сільською атмосферою та обмеженими можливостями культурного дозвілля і спілкування у колі достойників.

“У кожному з них (бальнеокурорті Галичини – М. Р.) існує гостьовий палац з бальним залом, на площах чи біля джерел зранку і після полудня виступають курортні оркестри. І тут не бракує забав з танцями, концертів, екскурсій, майданчиків для гри в теніс і т.і.” [3, с. 24]. Саме такими центрами вакаційного дозвілля і родинного спілкування представників здебільшого вищих соціальних верств тогочасного суспільства (аристократія, офіцерські чини, чиновники, юристи, підприємці та творча інтелігенція) у 20-30-і рр. ХХ століття були провідні галицькі бальнеокурорти Трускавець, Моршин, Великий Любінь, Немирів, Шкло, Черче, Косів (курорт д-ра Гарнавського) і Делятин.

Література

1. *Dr. Stanisław A. Lewicki, Dr. Mieczysław Orłowicz, Dr. Tadeusz Praschil.* Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicyi obejmujący zdrojowiska, uzdrowiska, miejscowości klimatyczne oraz miejscowości posiadające źródła mineralne, wreszcie stacje turystyczne i sportów zimowych. – Lwów: Grafil, 1912. – 360 s.
2. *Kowalik T.* Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu. Mieczysław Orłowicz (1881 – 1959). – Warszawa: Zarząd Główny PTTK, 2009. – 514 s.
3. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwów: Grafil, 1919. – 510 s.
4. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicji. Reprint z 1919 r. – Warszawa: Wydawca Ruthenus, 2002. – 510 s.
5. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wschodnich Karpatach Galicyi, Bukowiny i Węgier. Odbitka z Ilustr. Przewodnika po Galicyi. – Lwów: Grafia, 1914. – 90 s.
6. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami, 1929. – 380 s.
7. *Orłowicz M.* Turystyka w Polsce w 1921 roku // Ziemia. – 1922. – № 3. – S. 94-100.
8. *Orłowicz M., Praschil T.* Przewodnik po zdrojowiskach i stacjach turystycznych Galicyi. – Lwów: Grafil, 1912. – 130 s.
9. *Targosz R.* Mieczysław Orłowicz (1881 – 1959). Propagator turystyki masowej i sportu. – Warszawa: Wydawca: Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu, 2008. – 200 s.
10. *Turos L.* Mieczysław Orłowicz – nauczyciel turystyki i krajoznawstwa. – Warszawa: Oficyna Ypsilon, 1999. – 191 s.
11. *Дутчак О.І.* Внесок польських та німецьких науковців у розвиток галицького краєзнавства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.І. Дутчак // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2010. – № 2. – С. 85-88.
12. *Круль В.П.* Історична географія Західної України: навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. / В.П. Круль. – Чернівці: Вид. ЧНУ, 2008. – 188 с.
13. *Петранівський В.Л., Рутинський М.Й.* З історії галицького туристичного краєзнавства (друга пол. ХVІІІ – 1945 р.): розвиток мандрівництва / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський // Історія української географії. – 2005. – Вип. 2 (12). – С. 48-54.
14. *Рутинський М.Й.* Класифікація та типологія курортів / М.Й. Рутинський // Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С. 236-246.

Стаття надійшла 22.12.2011 р.

УДК 911.3:332.33

Оксана Савюк

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

У статті розглянуті проблемні питання сільського розвитку в країні, в тому числі деякі негативні наслідки проведення земельної реформи. Проаналізовані сучасні категорії, що описують умови життя сільського населення, які існують в суспільній географії, серед них: якість та рівень життя, депресивні аграрні території та регіони, бідність.

Ключові слова: сільський розвиток, депресивні аграрні території, якість життя сільського населення, рівень життя сільського населення, землекористування.

Oksana Savyuk. Theoretical and applied problems of rural development in Ukraine. *The article deals with issues of rural development in the country, including some negative implications for land reform. The contemporary categories that describe the living conditions of rural population existing in social geography include: the quality and standard of living, depressed rural territories and regions, poverty.*

Key words: rural development, depressed rural territories, quality of life of rural population, living standards of rural population, land use.

Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” [1] визначає першочерговість соціального розвитку села та агропромислового комплексу країни, що об’єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної ним продукції у житті суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчої та сировинної безпеки України, її економічної незалежності.

З часу набуття Україною незалежності було прийнято більше 150 законів, пов’язаних із сільсько-господарською діяльністю, сільською місцевістю, земельними відносинами, що були спрямовані на підвищення якості життя мешканців села та подолання соціально-економічної асиметрії регіонального розвитку. Незважаючи на це, позитивних зрушень не відбулося. Серед причин зазначаються такі негативні тенденції, що спостерігаються в Україні: 1) кількість осіб, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях у сільській місцевості щороку помітно зменшується, 2) усе більше і більше сільського населення працює не за місцем основного проживання, а за межами свого населеного пункту, 3) за роки земельної реформи сільське населення в основному відійшло від сільськогосподарської діяльності, саме сільськогосподарське виробництво скоротилося, а інші види діяльності на селі не розвивалися [6].

За даними проекту Європейського Союзу “Аналіз аграрного сектору України”, реформи в сільському господарстві призвели до того, що майже 30 % усіх безробітних живе у сільській місцевості. Найвищий рівень безробіття – серед молоді. Для 55 % сільського населення ведення сільського господарства на присадибних ділянках є основним

джерелом доходу [6].

Поняття “сільський розвиток” в країнах Європейського Союзу [6] включає в себе підвищення конкурентоздатності аграрного сектора економіки; поліпшення стану навколишнього середовища і сільських територій; покращення якості життя в сільській місцевості. Європейський Союз сьогодні розглядає три основних пріоритети в розвитку сільських територій: поліпшення конкурентоздатності сільського і лісового господарства для сільських територій; підвищення або посилення управління землею; диверсифікація сільської економіки і якості життя в сільській місцевості. ЄС робить переорієнтацію і більше коштів направляє на розвиток сільської місцевості, а не на сільськогосподарське виробництво.

За міжнародною класифікацією до сільських територій на рівні округів і областей належать переважно ті території, де понад 50 % населення живе в сільській місцевості і щільність населення менша від 50 осіб на 1 кв. км. В Україні понад 90 % території – це сільська територія. За останні 20 років кількість сільського населення скоротилася більше, ніж на 2,5 мільйона, кількість населених пунктів – на 350. Щорічно з мапи України зникає майже 25 населених пунктів [6]. Наведені дані свідчать про глибоку кризу, що виникла на селі.

Розвиток земельних відносин у населених пунктах за період проведення земельної реформи висвітив як низку позитивних тенденцій, так і питання, що потребують негайного вирішення, особливо з урахуванням того, що землі поселень є найбільш інвестиційно привабливими. Поруч з негативним явищем зникнення населених пунктів виникає питання встановлення їх меж. Поняття “населений пункт” передбачає наявність межі, що відділяє його землі від інших категорій земель. Установлення та зміна меж населених пунктів має

велике практичне значення. Наприклад, їх зміна може вивести з територіальних володінь населеного пункту або, навпаки, внести в них різні за призначенням промислові, господарські, культурно-просвітницькі та інші об'єкти, а також вільні від майна території. А це, у свою чергу, впливає на бюджети адміністративно-територіальних утворень, адже податки сплачуються за місцезнаходженням платника. Таким чином, завдяки встановленню меж, органи місцевого самоврядування можуть отримувати або, навпаки, недоотримувати значні суми податків та зборів, у тому числі – податок на землю [7].

В основу політики розвитку сільських територій в Україні закладені такі цілі: створення для сільського населення міських стандартів; підвищення рівня конкурентоспроможності в сільських регіонах; охорона природних ресурсів, культурної спадщини в сільських регіонах.

Проаналізувавши численні показники, які використовуються при визначенні в регіональних дослідженнях сільського розвитку, бачимо, що основу складають економічні показники. Важливою економічною складовою сталого розвитку сільських територій є капітал [6]. Капітал розглянемо в трьох аспектах. По-перше, – це існуюча на селі нерухомість, інфраструктура. В результаті реформування сільськогосподарського комплексу багато було втрачено, розкрадено, особливо з того, що було збудовано.

По-друге, людський капітал, трудові ресурси. Сьогодні Україна перебуває в затяжній демографічній кризі, яка особливо гостро проявляється серед сільського населення. Зменшення чисельності, старіння населення, збільшення смертності осіб працездатного віку, зростання захворюваності, еміграція за кордон, – все це не сприяє не лише українському селу, а й суспільству в цілому.

По-третє, земельний капітал. Його потрібно розглядати у двох аспектах: земельні ресурси та інтелектуальна складова, що стосується землекористування. Розташування та площа нашої країни зумовили наявність у ній трьох природно-кліматичних зон, переважання рівнинних ландшафтів і, найголовніше, – це Богом дані Україні її продуктивні земельні ресурси. Проте у період паювання і приватизації землі та реформування організаційної структури аграрного сектору майже не виділялися кошти на відтворення родючості ґрунтів і захист земель від негативних впливів природного й антропогенного характеру. Це призвело до значного поширення деградації ґрунтів, зниження їх продуктивності. Важливим недоліком є також те, що близько 67% усіх договорів оренди землі укладаються строком до 5 років, що не відповідає технологічним вимогам ротації сівозмін. Також короткострокова оренда не стимулює орендаря до вкладень у земельні ресурси, підвищення їхньої якості, спостерігається бажання швидкого отримання прибутку за рахунок виснаження землі [10].

Інтелектуальний капітал – це організація зем-

лекористування. Вона залежить від того, як сучасний сільський мешканець організовує використання своєї землі, який будинок спроектує, як облаштує територію. Це інтелектуальна складова, яка залежить від людини – від її інтелекту, праці, освіченості, досвіду, від її можливостей.

У сучасній науковій літературі існує ряд категорій, які в тому чи іншому аспекті висвітлюють асиметрію соціально-економічного розвитку території, серед них: “депресивні території”, “рівень та якість життя”, “рівень бідності” тощо [2, 3, 4, 9]. Окремі спроби вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів закладені в Законах України “Про державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 р.”, “Про стимулювання розвитку регіонів”. Необхідно відзначити декілька ключових методичних моментів при здійсненні такого роду досліджень в Україні. Велика площа території, різноманітність природних умов, суспільно-історичний розвиток українських земель, проживання на території населення різних національностей тощо, зумовило недоцільність застосування єдиної методики дослідження для населення всієї території країни. Так, скажімо, умови проживання сільського населення гірської частини України будуть суттєво відрізнятися від умов життя рівнинної території. Стиль життя українських болгар, що проживають в Одеській області, буде значно відрізнятися від стилю життя представників інших національностей. Не можна також порівнювати умови проживання сільських жителів Сухого Степу (мешканці певних територій на півдні України в окремі роки використовують привізну воду як єдине джерело питного водопостачання) та мешканців північних польських областей.

Наведені факти обґрунтовують важливість проведення дослідження соціально-економічного розвитку в мікрорегіональному масштабі. При усередненні значень показників згладжуються і просторові відмінності в умовах життя населення. Дефіцит таких досліджень пов'язаний з тим, що найнижчою операційно – територіальною одиницею в офіційній статистиці є рівень адміністративного району, статистична інформація про окремі населені пункти та сільські ради (паспорти сіл) є важкодоступною та потребує додаткової обробки даних.

Дослідження рівня та якості життя населення повинно бути принципово різним для мешканців міста та села, різними повинні бути показники. Демографічна ситуація, природні умови, рівень облаштування території та багато інших чинників зумовлюють таку різку диференціацію в умовах життя та формують так званий негативний імідж села, що залишився ще з радянської епохи. Проте, необхідно зазначити, що вплив міста на село сьогодні є доволі суттєвим, міський спосіб життя проникає в село, правда темпи такого проникнення є ще недостатньо швидкими.

Вивчення територіальних диспропорцій в

соціально-економічному розвитку призвело до зростання актуальності питання економічно депресивних територій – як аграрних, так і промислових. У спеціалізованій економічній, економіко-географічній літературі, законодавчих актах існують різні підходи до визначення самого поняття депресивності, методик визначення та кількості показників, що визначають рівень чи глибину депресивності регіону. Проте вони, на жаль, не завжди визначають весь спектр впливу об'єктивних факторів, що зумовили явище депресії, тому і не можуть вирішити основне завдання – подолання диспропорцій такого розвитку. Попри те, що окремі критерії визначення депресивності територій зазначені в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” в Україні ще не існує офіційно оприлюдненого переліку депресивних територій [2].

При дослідженні депресивних регіонів першим завданням стає визначення типу проблемних (депресивних) територій. Згідно Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, а також розроблених Кабінетом Міністрів України методик моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів депресивні території бувають чотирьох видів: регіони (області), промислові райони, сільські райони, міста обласного підпорядкування. У зазначених документах для розрізнення промислових та сільських районів пропонується використовувати критерій зайнятості населення. Аграрними вважаються ті адміністративні райони, де частка зайнятих у сільському господарстві (включаючи роботи та послуги) перевищує частку зайнятих у промисловості. У тому разі, коли з допомогою даного критерію ідентифікувати район неможливо, використовується додатковий критерій, зокрема співвідношення між душевими показниками виробництва сільськогосподарської та промислової продукції.

Дослідження проблематики депресивності потребує також уточнення співвідношення деяких важливих економічних термінів, зокрема таких, як економічно депресивний регіон, економічно слаборозвинений регіон, кризовий регіон, регіон, що перебуває на стадії економічної депресії. Безперечно, потрібно розмежувати терміни “економічно слаборозвинений регіон” і “економічно депресивний район”. Економічно слаборозвинений регіон ще не обов'язково є депресивним. Питання рівня економічного розвитку регіону пов'язане з тим, коли саме на цій території розпочався розвиток суспільних, у тому числі економічних, систем і структур, наскільки він був збалансованим, а також з наявними ресурсами для розвитку господарства, географічним положенням території та багатьма іншими чинниками.

Головною ціллю вивчення депресивних аграрних територій є розробка цільових програм подолання негативних явищ. Серед законодавчих актів, що регулюють процеси розроблення таких програм є Постанова Кабінету Міністрів України

“Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм”, “Методичні рекомендації щодо порядку розроблення регіональних цільових програм, моніторингу та звітності про їх виконання”, а також окремі статті Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” [5, 8]. Цільові програми мають містити аналіз причин виникнення регіональних депресій, шляхи і способи розв'язання проблеми, обсяги та джерела фінансування тощо.

За часів існування незалежної України в науковій літературі часто почали використовувати поняття якості життя та рівня життя [9]. Програми соціально-економічного розвитку регіонів та територій нашої країни ставлять перед собою завдання покращення якості життя. Якість життя необхідно розглядати окремо як для міського населення, так і для сільських мешканців, різним повинен бути і перелік показників, адже, на превеликий жаль, в Україні зберігається різка диференціація в умовах та рівні життя людей у сільських та міських поселеннях. Ключовим методичним моментом залишається і масштаб дослідження – різниця в способі життя населення найрельєфніше проявляється на найнижчому ієрархічному рівні, рівні окремих сіл та сільських рад, і навпаки, в результаті усереднення на рівні адміністративних районів та областей втрачає своє забарвлення. Суспільно-географічна наука єдина, яка здатна повністю розкрити дію місцевих чинників, які часто є основними у формуванні низької чи високої якості життя населення. Таким яскравим прикладом є показник, що описує водні ресурси: для мешканців південних районів Одещини, які відчувають гострий дефіцит води, в тому числі питної, показник є життєво важливим, тоді як для жителів Українських Карпат загрозою їх існуванню може стати надмірний обсяг води.

Категорія якості життя населення як суспільно-географічного явища має широкий зміст і стосується всіх сфер життя людини і суспільства. В сучасній науці якість життя сільського населення розуміють як характеристику стану задоволення потреб та інтересів населення: соціальних, економічних, політичних, екологічних, духовних, що виражається сукупністю явищ і процесів, які визначають життя, працю, побут, духовний та інтелектуально-культурний розвиток людей. Сукупність умов і чинників певного суспільно-географічного явища чи процесу можна класифікувати в традиційному, установленому багатьма дослідниками порядку: природно-, економіко-, політико- і суспільно-географічне положення, історичні, демографічні, економічні, соціальні та екологічні умови та чинники. Для характеристики умов і чинників якості життя населення запропоновано узагальнену схему. Всю їхню сукупність умовно розділено на дві великі групи: загальні та регіональні умови і чинники [9].

Майже всі прояви бідності в Україні більш

поширені серед сільських мешканців, ніж серед міських. За даними офіційної статистики України, від проявів бідності, пов'язаних з фінансовою неспроможністю, сільські домогосподарства потерпали на 1,2-5 відсоткових пунктів більше, ніж міські, за кожною із складових опитування. Його результати такі: не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування (потерпало 13 % сільських респондентів), придбати за потребою новий одяг та взуття для дітей (9 %), купити (за їх відсутності) телевізор або холодильник (відповідно 4 % та 6 %), мати житло в нормальному стані (18 %), оплачувати послуги лікаря у медичному закладі та призначені ним обстеження та процедури (22 %), життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі (за відсутності таких послуг на безоплатній основі), а також купувати ліки та медичне приладдя, призначені лікарем (по 24 %),

забезпечити членам домогосподарства, за необхідністю, отримання будь-якої професійної освіти (8 %).

Сільські мешканці більш суттєво, ніж міські, відчували незручності щодо розвитку інфраструктури. Кожне друге сільське домогосподарство потерпало від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги або від відсутності в ньому закладів, які надають побутові послуги (серед міських – відповідно по 5 %), майже кожне третє – від відсутності поблизу житла медичної установи (7 %), кожне четверте – від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (2 %) та майже кожне п'яте – від відсутності поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі (3 %).

Література

1. Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 42. – 602 с..
2. Барановський М.О. Сільські території України: особливості делімітації, конкретні результати // Географія і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во Національного ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Випуск 19 – 204 с.
3. Кінтач Ф. Територіальна диференціація рівнів екологічної депресивності регіонів України // Вісник Львівського університету Серія географічна. – 2007. – Вип.34. – С. 114-119.
4. Лозинський Р. Теоретичні та прикладні проблеми визначення депресивності регіонів України // Вісник Львівського університету Серія географічна. – 2008. – Вип. 35. – С. 225-232.
5. Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2004 р.). – www. rada. gov. ua.
6. Миколайчук Л. Розвиток сільських територій: яким шляхом йти? // Землепорядний вісник. – 2009. – № 7. – С. 4-7.
7. Перепелиця М. Як подолати проблеми, що гальмують встановлення меж населених пунктів // Землепорядний вісник. – 2009. – № 2. – 42 с.
8. Постанова Кабінету Міністрів України “Порядок здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст республіканського в АР Крим і обласного значення для визначення територій депресивними”. – www. rada. gov. ua.
9. Теслик Р. Умови та чинники якості життя населення // Вісник Львівського університету Серія географічна. – 2007. – Вип. 34, – С. 286-291.
10. Третяк А. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі // Землепорядний вісник. – 2009. – № 6. – С. 12-21.

Стаття надійшла 6.12.2011 р.

УДК 910 (477)

Сергій Столбцов

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу наукових публікацій українських авторів з питань дослідження міських поселень. Автор підкреслює важливість вивчення міських поселень у сучасних умовах і робить спробу систематизації накопиченого досвіду українських науковців шляхом аналізу публікацій у фахових географічних виданнях.

Ключові слова: систематизація, міські поселення, науко-метричний аналіз, система розселення, агломерація.

Serhiy Stolbtsov. The systematization of studying urban settlements in the geography of

Ukraine. *This article deals with the analysis of scientific publications of the Ukrainian authors concerning research of urban settlements. The author emphasizes the importance of studying urban settlements in present-day conditions and makes an attempt to systematize the accumulated experience of the Ukrainian scientists by analyzing their publications in professional geographical journals.*

Key words: *systematization, urban settlements, scientific-metric analysis, settlement system, agglomeration.*

Вступ. У 2008 році за інформацією Фонду Організації Об'єднаних Націй в області народонаселення (UNFRA) вперше за всю історію людства кількість міських жителів планети стала домінувати над кількістю сільських. За прогнозами дана тенденція буде продовжуватися і до 2030 року кількість міських мешканців перетне межу в 5 млрд. осіб. На даний момент більша частина українців також проживає в містах. Дана обставина є свідченням актуальності дослідження міських поселень. З цих позицій необхідність узагальнення та систематизації існуючого досвіду є нагальною потребою сучасної географічної науки.

Вихідні передумови. Проаналізувавши попередні спроби науковців у дослідженні міських поселень нами виокремлено три основних напрями, за якими велися роботи:

1) методичні підходи до вивчення міст та міських поселень [5, 8];

2) дослідження історичного розвитку заселення території регіону [4, 6]; окремо виокремлено публікації з дослідження динаміки систем розселення в цілому [2, 3] та вивчення окремих типів населених пунктів [1, 9];

3) дослідження сучасного стану населених пунктів [10, 11].

Даний поділ є досить умовним і не відображає всіх тенденцій в дослідженні міських поселень, тому потребує більш детального розгляду.

Формування цілей статті та постановка завдання. Метою даної статті є виявлення тенденцій в дослідженні міських поселень українськими науковцями на основі аналізу десяти періодичних видань з географічних наук другої половини ХХ ст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Аналізом охоплено такі видання: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ) (1961 – 2009 рр.); Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка (ЛНУ) (1965 – 2009 рр.); Український географічний журнал (УГЖ) (1993 – 2010 рр.); Вісник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (ДНУ) (1998 – 2009 рр.); Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки (ВНУ) (1998 – 2010 рр.); Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (ЧНУ) (1998 – 2010 рр.); Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (ТНПУ) (1999 – 2010 рр.); Наукові записки Вінницького національного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (ВНПУ) (2001 – 2010 рр.);

Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (ТНУ) (2002 – 2011 рр.); Науковий часопис Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (НПУ) (2005 – 2010 рр.). В основі вибору покладені такі критерії: аналіз Вісників університетів як видань, що представляють роботи різних наукових шкіл та дають можливість з географічних позицій виявити відмінності за регіонами України; аналіз лише фахових географічних видань затверджених ВАК України; також враховувалася доступність та повнота видань у фондах бібліотек.

Зазначені географічні джерела містять 460 статей з питань дослідження міських поселень. Публікації відрізняються напрямками та характером досліджень. Для детальнішого аналізу весь обсяг статей можна представити трьома загальними тематичними аспектами, які, в свою чергу, поділяються на блоки:

I аспект: приналежність до галузей географічної науки (за В.П. Максаковським [7]): 1) блок наук фізичної географії, 2) блок наук соціально-економічної (суспільної) географії, 3) наскрізні географічні науки.

II аспект: рівень об'єкту дослідження: 1) дослідження систем міських поселень в цілому, 2) дослідження великих міст та міських агломерацій, 3) дослідження міст та містечок (смт).

III аспект: територіальне охоплення: 1) національний рівень, 2) регіональний рівень, 3) локальний рівень.

Науко-метричний аналіз публікацій виконано у вигляді серії таблиць по кожному виданню, в яких у заголовках колонок наводилися роки, охоплені аналізом, у комірках – кількісна характеристика інформації за означеними змістовними блоками. Підсумкові дані щодо розподілу виявлених статей за I та II тематичними аспектами представлені в таблиці 1.

За матеріалами таблиць було побудовано серію з 20 кругових діаграм, що наочно демонструють відносне співвідношення статей за змістовними блоками I та II аспектів. Аналіз побудованих діаграм дозволив виявити такі особливості розподілу публікацій за приналежністю до галузей географічної науки. Дослідження міських поселень в контексті фізико-географічних пошуків домінує лише у Віснику ДНУ (57 % від загальної кількості публікацій), що значною мірою пояснюється інтенсивним техногенним навантаженням на природні компоненти середовища у Дніпропетровському регіоні. Особливу увагу приділено геолого-геоморфологічному середовищу міст, зок-

рема м. Дніпропетровська. Також вагомою є частка фізико-географічних досліджень міських поселень серед публікацій у Вісниках КНУ (42 %) та ЧНУ (36 %). В тематиці публікацій останнього переважають статті ландшафтної та гідро-метеоро-

логічної спрямованості. В решті наукових часописів питома вага публікацій фізико-географічного блоку наук становить від 6 до 28 %, і не є визначальною для профілю даних видань.

Таблиця 1

Узагальнення результатів науко-метричного аналізу наукових фахових джерел з питань дослідження міських поселень

№ з/п	Назва джерела	Кількісна характеристика інформації*	№ з/п	Назва джерела	Кількісна характеристика інформації*
1	Вісник КНУ	$\frac{22 19 11}{9 32 11}$	6	Науковий вісник ЧНУ	$\frac{21 16 21}{17 22 19}$
2	Вісник ЛНУ	$\frac{20 38 13}{21 32 18}$	7	Наукові записки ТНПУ	$\frac{11 24 17}{20 18 14}$
3	УГЖ	$\frac{6 30 5}{12 16 13}$	8	Наукові записки ВНПУ	$\frac{12 24 11}{17 22 8}$
4	Вісник ДНУ	$\frac{17 6 7}{6 15 9}$	9	Вчені записки ТНУ	$\frac{13 19 26}{12 36 10}$
5	Науковий вісник ВНУ	$\frac{1 13 3}{5 8 4}$	10	Науковий часопис НПУ	$\frac{2 30 2}{19 10 5}$
Всього					$\frac{125 219 116}{138 211 111}$

* $\frac{1|2|3}{4|5|6}$ Чисельник дробу відповідає I тематичному аспекту публікацій, де 1 – блок наук фізичної географії, 2 – блок наук соціально-економічної (суспільної) географії, 3 – наскрізні географічні науки.

Знаменник дробу відповідає II тематичному аспекту, де 4 – дослідження систем міських поселень в цілому, 5 – дослідження великих міст та міських агломерацій, 6 – дослідження міст та містечок (сmt).

Максимальні значення частки публікацій, віднесених до блоку наук соціально-економічної географії, припадають на Науковий часопис НПУ (88 %), Науковий вісник ВНУ (76 %) та УГЖ (73 %). У тематиці публікацій першого видання домінують статті, що можна віднести до географії населення та населених пунктів. Окремо можна виділити такі напрями: демографічні дослідження систем поселень і формування територіальної структури господарства, розвиток транспортної системи міських поселень та ін. Серед публікацій у Науковому віснику ВНУ домінуючими є такі напрями, як урбанізаційні процеси та формування територіальної структури господарства. В структурі статей соціально-економічного блоку УГЖ певного напрямку виявлено не було, оскільки специфіка журналу передбачає висвітлення різноманітних питань даного блоку авторами з різних наукових установ, організацій та регіонів. У решті видань питома вага публікацій соціально-економічного профілю становить від 20 до 54 %. У всіх досліджуваних виданнях виявлено регулярні публікації О.В. Гладкого та С.І. Іщука, присвячені дослідженню формування та розвитку Київської господарської агломерації та інших агломерацій України, що свідчить про високий

інтерес до дослідження агломераційних утворень.

Найвища питома вага статей блоку наскрізних наук виявлена в публікаціях Вчених записок ТНУ (46 %). У тематиці публікацій даного видання найчастіше зустрічаються статті таких напрямів: застосування ГІС-технологій, географічне моделювання та геоecологічні проблеми міських поселень. У решті видань частка даного блоку публікацій коливалася від 6 до 36 %.

Аналіз публікацій за рівнем об'єкту дослідження дозволив виявити такі факти. Публікації, присвячені дослідженню систем міських поселень, займають найбільшу частку в структурі статей Наукового часопису НПУ (56 %). Основна увага в публікаціях даного видання сконцентрована на Столичному суспільно-географічному регіоні України. В решті видань частка даного блоку публікацій складає від 20 до 38 %.

Серед публікацій, присвячених питанням дослідження великих міст та міських агломерацій, найбільша частка статей припадає на Вісник КНУ та Вчені записки ТНУ (по 62 %). В першому виданні більшість статей присвячена Києву як окремому місту або Київській агломерації. В другому виданні більшість статей присвячена містам Автономної

республіки Крим, Києву та Придніпров'я. У решті видань частка публікацій даного блоку коливається в межах від 29 до 50 %.

Науковий вісник ЧНУ є лідером за питомою вагою публікацій, присвячених дослідженню окремих міст та містечок (33 %), здебільшого це міські поселення Прикарпаття та Поділля. В решті видань частка статей даного блоку становить 15-32 %.

У результаті аналізу публікацій в означених десяти джерелах виявлено їх розподіл за визначеними напрямками, що представлено на рисунку 1. Як видно з нього, в структурі публікацій за приналежністю до галузей географічної науки домінують

статті соціально-економічного блоку. Загалом це логічно, оскільки міста є антропогенними утвореннями, і відповідно їхніми дослідженнями повинні опікуватися, в першу чергу, науки даного блоку. За II тематичним аспектом простежено переважаання статей, присвячених дослідженню великих міст та міських агломерацій. Причину отриманого результату вбачаємо в тому, що вагомим частка публікацій у Вісниках припадає на праці місцевих науковців, об'єктами їх досліджень є міські поселення регіону, в якому базується ВНЗ, зокрема обласний центр та великі міста.

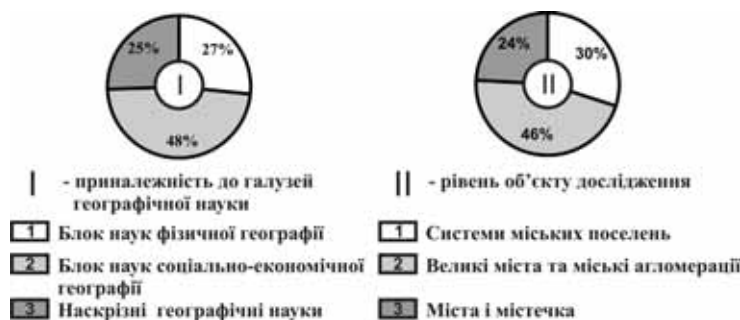

Рис. 1. Розподіл публікацій за джерелами, представленими в таблиці 1

Окремо було проаналізовано розподіл публікацій за виділеними блоками I та II тематичних аспектів в окремі роки. Для уяочення вищезгаданого розподілу побудовано серію з десяти стовпчастих діаграм. Для прикладу розглянемо розподіл публікацій у Віснику КНУ, який має найдовший період видання.

У структурі публікацій Вісника КНУ характерним є те, що до 1997 р. відсутні статті, які можна було віднести до наскрізьних наук. Публікації даного напрямку починають з'являтися з 90-х рр. XX століття, коли активно починають застосовуватися методи моделювання, прогнозування, геоінформаційні технології, підсилюються інтеграційні тенденції. Розподіл статей блоку фізичної географії та блоку соціально-економічної географії є приблизно рівним.

Серед публікацій блоку фізичної географії виділяються статті М.І. Щербаня і П.І. Колісника, присвячені аналізу метеорологічних процесів та явищ в межах Києва та Канева, що регулярно публікувались продовж 60–80-х рр.

За рівнем об'єкту дослідження виявлено три статті присвячені дослідженню системи міських поселень на регіональному рівні (Сталінська – сучасна Донецька область, Волинська та Чернігівська області). На локальному рівні досліджень виявлено більшу кількість публікацій, які присвячені вивченню столиці та обласних центрів, таких як Запоріжжя та Черкаси.

Із 1997 р. підвищується науковий інтерес до дослідження міських поселень, про що свідчить збільшення кількості публікацій та урізноманітнення їх

тематики. Серед статей соціально-економічного блоку виділяються дві групи публікацій: 1) конструктивно-географічні дослідження міст та 2) вивчення агломераційних утворень в Україні з акцентом на Київську агломерацію. Суттєво скоротилася зацікавленість авторів фізико-географічними дослідженнями компонентів міських поселень. У виявлених чотирьох статтях досліджуються окремі складові природного середовища міста Києва. Серед публікацій, що були віднесені до наскрізьних географічних наук, характерним є підвищення інтересу до геоecологічних проблем міських поселень в контексті урбанізаційного природо-користування.

Три публікації присвячені особливостям урбанізації Західноукраїнського макрорегіону та дослідженню агломераційних утворень України. На регіональному рівні дослідженнями було охоплено Київський столичний регіон. Локальний рівень представлений публікаціями, присвяченими Київській господарській агломерації, власне місту Києву та його приміським територіям. Значно домінують публікації, присвячені дослідженню Києва (міста й агломерації), що пов'язано з переважаанням робіт власне місцевих авторів.

У результаті проведеного аналізу всіх видань виявлено 312 статей (68 %), об'єктом дослідження яких є конкретна система міських поселень, агломерація, місто або селище міського типу в межах України (решта статей або мають теоретико-методологічний характер, або не зосереджуються на певних територіальних рівнях, або стосуються міських поселень інших держав). Виокремлені публікації дозволяють оцінити третій аспект дослідження міських поселень

України – територіальне охоплення. Дані статті за рівнями охоплення території розподілились таким чином: 1) національний рівень – 23 публікації, 2) регіональний рівень – 92 публікації, 3) локальний рівень – 197 публікацій.

Окремо варто відзначити, що серед публікацій регіонального рівня виявлено 64 статті, присвячені дослідженню конкретних регіонів України згідно адміністративно-територіального поділу (за областями) та 28 статей – присвячених дослід-

женню макрорегіонів. Найбільша увага в дослідженні останніх зосереджена на Західному та Столичному макрорегіонах України.

Для уяочення результатів попереднього аналізу побудовано картосхему (рис. 2), яка ілюструє сумарний розподіл публікацій регіонального (без урахування макрорегіонів) та локального рівнів охоплення за адміністративними одиницями України (м. Київ віднесено до Київської області; м. Севастополь – до АР Крим).

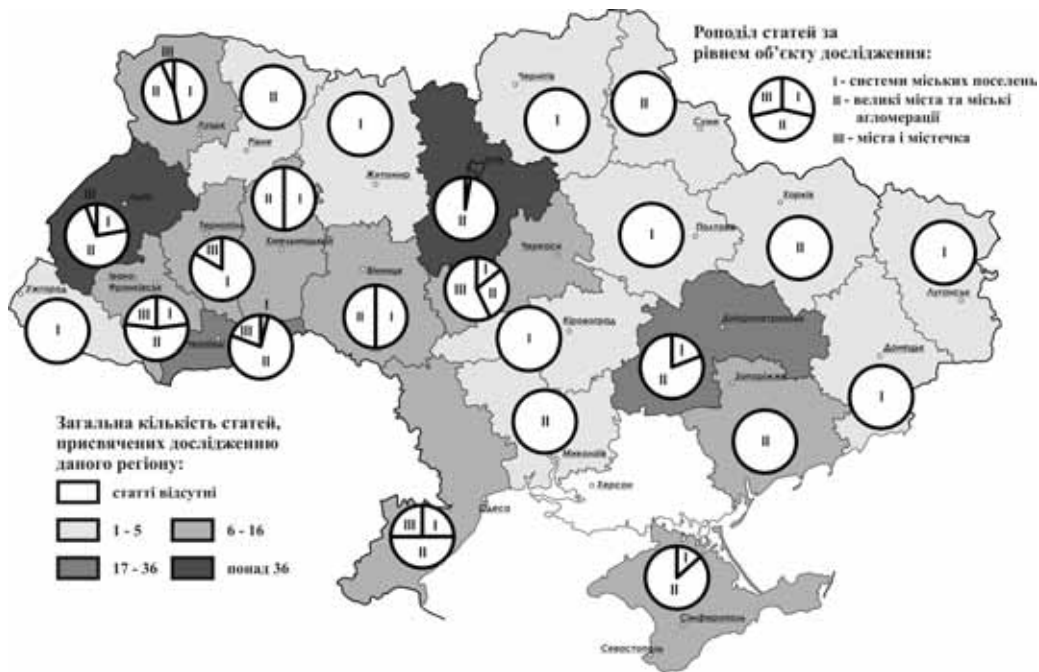

Рис. 2. Розподіл публікацій за територіальним охопленням (за матеріалами наукових видань таблиці 1)

Дана картосхема демонструє значне переважання кількості наукових публікацій про Західний та Столичний регіони нашої держави та областей, що розташовані між ними. Суттєво відстають за висвітленням у наукових джерелах регіони Північно-Східної та Східної частин України. Про дані регіони виявлено найменшу кількість статей за рівнем об'єкту дослідження (лише один блок – здебільшого аналіз систем міських поселень або публікації про обласний центр).

Отримані результати є, безперечно, суб'єктивними, що пояснюється вибором видань та кількістю публікацій в них про певний регіон України. Незважаючи на тісну співпрацю українських географів з різних університетів та публікації їхніх робіт у досліджуваних виданнях, бачимо, що не завжди це може однозначно показати рівень презентації регіону. Так, наприклад, рівень висвітленості Хмельницької та Івано-Франківської областей, які не були представлені вісниками місцевих ВНЗ, є значно вищим, ніж Харківської, Луганської чи Херсонської областей, що також не

були представлені вісниками місцевих ВНЗ.

Висновки. Аналіз публікацій у Вісниках протягом другої половини ХХ ст. дозволив виявити певні тенденції. Перша тенденція полягає в зміні акцентів у дослідженні міських поселень в контексті приналежності до блоку географічних наук. Зафіксовано приблизно рівний розподіл публікацій блоків фізичної та соціально-економічної географії. Дослідження, представлені публікаціями блоку наскрізних наук, активізувалися починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст. У цей період простежується також переважання публікацій соціально-економічної тематики при зменшенні публікацій фізико-географічного блоку. Звідси випливає загальне переважання публікацій блоку соціально-економічної географії, поруч з приблизно однаковою кількістю публікацій решти блоків.

Друга тенденція – переважання публікацій, присвячених вивченню великих міст та агломерацій, над двома іншими категоріями (системи міських поселень та міста й містечка). Причиною є багатоглибкість дослідження великих міст та розташування в них наукових установ, що проводять

дослідження. Для семи областей (Херсонська, Закарпатська, Чернігівська, Полтавська, Луганська, Донецька, Кіровоградська) подібна тенденція не була виявлена; об'єктами дослідження в них виступали системи міських поселень загалом.

Третя тенденція полягає в більшому рівні представлення міських поселень Львівської, Київської, Чернівецької та суміжних з ними областей Поділля й Передкарпаття, а також Придніпров'я в

порівнянні з іншими регіонами України. Найменше висвітлення мають області північного-сходу, сходу та півдня України. Причини цього ми вбачаємо як у недостатній вивченості міських поселень даних областей, так й у відсутності матеріалів Вісників університетів, що базуються в даних областях та недостатній активності місцевих науковців щодо публікацій своїх праць у Вісниках інших ВНЗ.

Література

1. *Гладкий О.В.* Історико-географічні аспекти розвитку Київської господарської агломерації / О.В. Гладкий // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія. – 2002. – Вип. 48. – С. 57-60.
2. *Заваріка Г.М.* Тенденції трансформації сільської та міської поселенської мережі Луганської області: історичний аспект / Г.М. Заваріка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2008. – Вип. 15. – С. 147-152.
3. *Заставецький Б.* Дослідження з географії населення та розселення в Західному регіоні України в другій половині ХХ століття / Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – 1999. – № 2. – С. 3-12.
4. *Керничная Е.А.* Ретроспективный анализ ландшафтно-планировочных особенностей освоения территории Днепропетровска / Е.А. Керничная, В.С. Старостин // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Геологія. Географія. – 2002. – Вип. 4. – С. 145-150.
5. *Ковальчук І.П.* Концепції і проблеми історико-географічних та історико-геоecологічних досліджень міських поселень / І.П. Ковальчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Географія. – 2009. – Вип. 480-481. – С. 177-183.
6. *Круль В.* Особливості ретроспективного поселенського освоєння Волині / В. Круль, Г. Круль, С. Добровольська // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Географія. – 2008. – Вип. 391. – С. 143-152.
7. *Максаковский В.П.* Географическая культура: учебное пособие для студентов вузов / В.П. Максаковский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
8. *Нечипуренко А.О.* Структура та склад банків геоданих урбанізованих територій / А.О. Нечипуренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність. – 2009. – Вип. 20. – С. 120-123.
9. *Савчук І.Г.* Вивченість великих міст-портів у німецькій науковій школі геоурбаністики та географії людини / І.Г. Савчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. – 2010. – № 15. – С. 43-45.
10. *Слука Н.А.* Урбанистическая панорама мира на пороге ХХІ века / Н.А. Слука // Вестник Московского университета. Серія 5: Географія. – 2000. – № 2. – С. 7-12.
11. *Суматохіна І.М.* Аналіз сучасного міжнародного досвіду еколого-геоморфологічних досліджень міст / І.М. Суматохіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2010. – Вип. 20. – С. 155-161.

Стаття надійшла 2.12.2011 р.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто сучасний стан та перспективи розвитку етногеографії як нового напрямку сучасної української суспільної географії. Проаналізовані перспективи використання історико-географічного методу в етногеографічних дослідженнях. Приведена методична схема дослідження етнопонаціональних груп, які розселені в поліетнічному середовищі.

Ключові слова: етногеографія, етнопонаціональні групи, історико-географічний підхід, етногеографічна система.

Vyacheslav Todorov. Some aspects of ethno-geography research. *This article examines the current status and prospects of development of ethno-geography as a new direction in contemporary Ukrainian social geography. The prospects for the use of historical-geographical method in ethno-geographic research are analyzed. A methodical scheme for researching ethno-national groups in a multi-ethnic environment is presented.*

Key words: *ethno-geography, ethno-national groups, historical-geographical approach, ethno-geographic system.*

Сучасний етап суспільного розвитку України характеризується зростанням ролі етнічної складової в життєдіяльності населення. Ця сфера викликає інтерес у представників багатьох наук. Так етнополітичні особливості життєдіяльності населення є предметом політології, а етнокультурні та етнопсихологічні особливості – предметом культурології та психології. Тільки суспільна географія має необхідну теоретико-методологічну та методичну базу для аналізу всіх компонентів життєдіяльності людства. Саме на базі цієї науки можуть проводитися комплексні дослідження етнопсихологічного середовища.

Формування та розвиток різних напрямів наукових знань – процес еволюційний. Зміна теоретико-методологічних та методичних підходів відображає динаміку суспільних запитів. Це може проходити як шляхом повної відмови від парадигми, що переважала раніше, так і шляхом її покращення. Відзначимо, що після надбання Україною незалежності на зміну дослідженням особливостей формування єдиної етнопсихологічної спільноти “радянський народ” прийшли дослідження різних компонентів життєдіяльності титульної нації молодій державі. В колишньому Радянському Союзі дослідження процесів формування та розвитку етнічних груп мали формальний характер і були спрямовані на обґрунтування офіційної позиції керівних органів держави з цього питання.

В останні два десятиліття в українській науці інтенсивно розвиваються напрями, що вивчають зв'язки між людиною і природою. Це стосується і географії. Зокрема для неї характерне відродження ідеї антропогеографії, розвиток якої в Україні пов'язаний з іменами С. Рудницького і В. Кубійовича. Актуалізується проблема стійкого розвитку етнопсихологічних груп у контексті відносин у динамічній системі “людина – навколишнє середовище”. Ідеологом розвитку етнічної географії в Україні є Ф.Д. Заставний.

Більшість сучасних підходів щодо визначення предметної області суспільної географії спрямовані на дослідження геопросторової (територіальної) організації суспільства і середовища його життєдіяльності. Етнопсихологічні спільноти та навколишнє середовище (природне середовище та матеріальний світ людей), в якому вони розселені, формують етнопсихологію (Л.М. Гумільов, 1970) [1-2]. Етнопсихологія просторово співпадає з антропогеографією (соціосферою), але, на відміну від неї, відображає особливості структуризації суспільства за групами, приналежність до яких визначається за правом

народження або за допомогою самоідентифікації індивіда з певною етнопсихологічною групою. Таким чином *етнопсихологія* – наука про територіальну організацію етнопсихології, про вплив взаємозалежних процесів розвитку етнопсихологічних груп та навколишнього середовища на ландшафтну оболонку.

Зараз у вітчизняній етнічній географії переважають головним чином дослідження просторового розподілу титульної нації в країні та світі (Ф.Д. Заставний, 1993, 1993, 1994; М.С. Дністрянський 2008), особливостей життєдіяльності етнопсихологічних груп українців (М. Лаврук, 1997; Р. Сливка, 2000; В. Куреляк, 2000) та деяких обласних регіонів держави (І. Барна, 2005; Ю. Шабашова, 2005). При цьому практично не аналізується взаємозалежність життєдіяльності українців та життєдіяльності етнічних спільнот, поряд з якими вони мешкають. Усі дослідження проведені у малому масштабі. Тобто залишається дуже широке поле для подальших досліджень. Без урахування всієї багатогранності аспектів розвитку, зокрема без пізнання специфіки життєдіяльності різних етносів, що формують єдиний етнопсихологічний організм, неможливий сталий розвиток держави. Необхідне проведення комплексних суспільно-географічних досліджень територіальної організації життєдіяльності етнопсихологічних груп (у тому числі титульної нації), які розселені в поліетнічному середовищі.

Необхідність комплексного дослідження життєдіяльності етнопсихологічних груп, розселених у поліетнічних регіонах, ставить перед етнопсихологією нові завдання. У цьому випадку репрезентативний аналіз життєдіяльності етнопсихологічної групи як відносно ізольованої системи практично неможливий. Необхідно враховувати наявні варіанти взаємодії між конкретною етнопсихологічною групою та всіма іншими спільнотами, які мешкають на цій території, та мають достатню лідність не тільки для відтворення біологічної та соціокультурної цілісності, але і для того, щоб впливати на соціально-економічний розвиток всього регіону. Життєдіяльність представників етнопсихологічної групи в межах ареалу їх компактного розселення та поза ним може різнитися. Ці відмінності у параметрах відтворювальної, соціально-економічної та етнопсихологічної життєдіяльності залежать від особливостей суспільного розвитку.

Необхідно перейти від покомпонентного підходу, який поки-що переважає в дослідженнях, до комплексного вивчення життєдіяльності етнопсихологічної

нальних груп. В етногеографічних дослідженнях варто розглядати всі компоненти життєдіяльності населення, які мають якісні або кількісні характеристики. Йдеться не тільки про традиційні складові суспільно-географічних досліджень, але й про можливість аналізу духовної та етнопсихологічної життєдіяльності населення.

З погляду суспільної географії етногеографічні комплекси необхідно розглядати в плані територіальної організації і просторової впорядкованості компонентів, що їх складають. Для того, щоб мати можливість визначати етногеографічні комплекси через призму територіальної організації введено поняття “етногеографічна система” (ЕГС). ЕГС – ареал життєдіяльності етнопонаціональних груп, який характеризується своєрідністю розселення, відтворення населення, господарювання, перебігом соціальних, суспільно-політичних і етнокультурних процесів. Концепція ЕГС передбачає розгляд територіальної організації кожного компоненту як підсистеми, а їх інтегральне поєднання як ЕГС [3].

Основною методичною проблемою є відсутність загальноприйнятих схем дослідження етнопонаціональних груп, які розселені в поліетнічному середовищі. На основі концепції ЕГС розроблена схема суспільно-географічного вивчення етнопонаціональних груп, які розселені у поліетнічному регіоні, в оглядовому (середньому) та деталізованому (великому) масштабі (В.І. Тодоров, 2009). Пропонуються такі етапи:

- характеристика історико-географічних особливостей заселення та розселення населення;
- виокремлення етногеографічних систем;
- проведення типології ЕГС та їх групування за етнопонаціональною ознакою;
- аналіз основних компонентів життєдіяльності різних етнопонаціональних типів ЕГС;
- виокремлення особливостей життєдіяльності етнопонаціональної групи, яка досліджується;
- обґрунтування пропозицій щодо оптимізації функціонування, збереження ідентичності та розвитку етногеографічних систем.

Для репрезентативності досліджень етнопонаціональних меншин їх необхідно розглядати у двох аспектах. Будь-яка меншина є, з одного боку, складовою частиною своєї спільноти (етнікоса), а з іншого – невід’ємною одиницею національного суспільного організму, в кордонах якого вона розселена. Так, при аналізі етногеографічної системи болгар Дунай-Дністровського межиріччя необхідно виходити з того, що вони, з одного боку, є носіями соціальних, етнокультурних та етнопсихологічних особливостей болгарського народу, а з іншої сторони, вони – частина поліетнічного народу України в усіх аспектах життєдіяльності.

Суспільно-географічні характеристики етнопонаціональних груп сформувалися в процесі історичного розвитку й несуть генетичний тип місць розселення. Йдеться не тільки про вплив середовища

сучасного розселення, але і про роль всіх територій, де спільнота мешкала на різних етапах свого етногенезу. Протягом усього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Враховуючи, що початковий етап розвитку всіх сучасних народів проходив за умов пристосування людей до навколишнього природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов’язані з властивостями навколишнього середовища. Простежується пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури.

Стан ландшафтної оболонки визначається як рівнем сучасного антропогенного навантаження, так і історико-географічними особливостями природокористування. Необхідність аналізу історичної ретроспективи зв’язків між людиною і природним середовищем обумовлює актуальність проблеми залучення екологічного підходу в етногеографічні дослідження. Етнопонаціональні групи є невід’ємною частиною складної системи “населення – навколишнє природне та техногенне середовище”. Природне середовище значною мірою визначає характер господарського освоєння території, специфіку сучасного землекористування, особливості відтворення та розселення населення тощо. Це свідчить про значний взаємозв’язок між його характеристиками та матеріальною і духовною культурою етнопонаціональних спільнот.

Етнічні спільноти шукають для можливого переселення ландшафти з характеристиками близькими до тих, які мали ландшафти на території їх колишнього розселення. У випадку деградації природного ландшафту група вимушена пристосовуватися до нових обставин, видозмінювати свою господарську діяльність, а, відповідно, і деякі елементи культури. Так після переселення в першій половині XIX століття в Дунай-Дністровське межиріччя болгари почали займатися традиційним для себе видом господарської діяльності – скотарством. Безумовно за особливостями ведення скотарства ця територія значно відрізнялася від гірських систем Балканського півострова. Однак природна ковилово-полинова рослинність, що переважала в межиріччі, також була придатна для ведення скотарства. Екстенсивне ведення скотарства призвело до зменшення родючості ґрунтів та знищення природної рослинності. За таких умов неминучою була трансформація різних елементів життєдіяльності. З середини 1870-х років тут переважає рослинницько-скотарська структура сільськогосподарського виробництва.

Кожному етносу властиві специфічні способи освоєння умов свого існування, спрямовані на збереження та відтворення умов його життєдіяльності, які складають етнічну культуру. Вона, на

відміну від національної культури, творцем якої є інтелігенція, створюється стихійно за участю всієї спільноти. Культура багата в чому визначає особливості життєдіяльності представників спільноти.

Вагоме значення мають особливості етногенезу спільноти, що досліджується. Підходи до аналізу життєдіяльності титульної нації, інших автохтонних спільнот, різних етнічних меншин можуть різнитися. Зокрема, вагоме значення має ступінь близькості національних держав до територій, на яких розселені різні за чисельністю їх діаспори, чи мають вони (держави) можливість впливати на ситуацію та яким за масштабом та характером цей вплив може бути тощо.

Просторовий та часовий розвиток взаємозв'язків в системі "людина, як представник етнічної спільноти – навколишнє природне та техногенне середовище" зумовлює необхідність широкого використання історико-географічних досліджень при вивченні життєдіяльності етнонаціональних груп. Еволюційний розвиток цього типу спільнот розкриває процес етногенезу. З погляду суспільної географії етногенез відображає історико-генетичні особливості взаємообумовлених змін між різними параметрами життєдіяльності етносу та станом навколишнього середовища. Їх необхідно аналізувати, принаймні, в ідеалі, через призму єдності природних, соціально-економічних, геополітичних та етнокультурних аспектів розвитку спільноти.

Історичний підхід методологічно є обов'язковим при проведенні будь-яких суспільно-географічних досліджень. Виявлення тенденцій розвитку етнічних спільнот в минулому, екстраполяція особливостей процесу їх розвитку на перспективу за допомогою математичних моделей дозволить зробити обґрунтований прогноз на майбутнє. У цьому контексті значною актуальністю вирізняється питання дослідження розвитку етносу від його зародження до сучасного стану. Це можливо зробити, використовуючи не тільки методи суспільної географії, але й напрацювання суміжних наук (палеогеографії, етнографії, етнології, археології, лінгвістики тощо). Необхідно враховувати, що історія етнічних спільнот, особливо тих які зародилися дві-три тисячі років тому, переповнена не тільки власне історичними, але й міфологічними аспектами.

Абсолютна більшість спільнот характеризується дуже складним етногенезом. Окремі європейські народи вийшли зі своєї прабатьківщини в Центральній Азії або Західному Сибіру як маленьке плем'я у складі якогось союзу, а потім під впливом різних етнічних процесів, консолідуючи, асимілюючи або самі асимілюючись серед різних спільнот, еволюціонували та збереглися до нашого часу. Деякі з них примудрилися зберегти самоназву, яку вони мали ще до народження Христа. При цьому частка прадавньої етнічної спільноти в структурі сучасного народу може складати абсолютну меншість.

Науки, які до цього часу досліджували етногенез спільнот, аналізували процес їх розвитку

без урахування територіального чинника. Фактично етноси розглядалися як відокремлені від навколишнього світу спільноти зі своєю матеріальною та духовною культурою, лінгвістичними особливостями тощо. Якщо спільнота на етапі зародження отримала специфічні етнічні характеристики, то вона мала їх зберегти аж до свого зникнення. Аналіз територіальної взаємодії етнічних спільнот дозволить обґрунтувати деякі незрозумілі для представників інших наукових дисциплін положення етногенезу. Так, до цього часу продовжуються дискусії відносно приналежності етнічних груп, які вирізнялися елементами культури, властивими для тюркських та іранських спільнот. Наприклад, для болгар було характерне поєднання тюркської мови і релігійних вірувань дозарастрійського типу.

Використання історико-географічного та етногенетичного підходів при дослідженні життєдіяльності населення дозволить проаналізувати особливості заселення території, чинники і причини появи конкретного поселення, історичну ретроспективу розвитку мережі населених пунктів, зміну етнонаціонального складу їх населення, формування опорного каркасу розселення тощо. Цей науковий підхід особливо важливий для етногеографії, предметом якої є історична категорія – етнос. Набуті спільнотами в процесі етногенезу особливості матеріальної і духовної культур значною мірою визначають специфіку їх сучасної життєдіяльності. Соціокультурний розвиток людства необхідно розглядати через призму полілінійності природи цього процесу. Важливо враховувати високу варіативність форм існування людських спільнот, стійкість яких визначається адаптацією індивідів до соціально-економічних і екологічних умов. Принцип полілінійності історії доволі чітко простежується на різних ієрархічних рівнях. Наведемо приклад, який пов'язаний з окремим етніком болгарського народу.

В першій половині XIX століття, в період колонізації межиріччя Дунаю та Дністра, болгар розселилися як у моноетнічних болгарських поселеннях або в поліетнічних поселеннях задунайських переселенців, так і в молдавських поселеннях, що вже існували на той час. Тільки після завершення Другої світової війни з'являється значна болгарська складова в структурі населення поселень центральної частини регіону, які спорожніли після міграції німців (рис. 1). Більш раннє розселення болгар у поліетнічних населених пунктах могло мати негативний вплив на їх життєдіяльність. На поселення за межами ареалу компактного розселення болгар не розповсюджувалися законодавчо закріплені привілеї, отримані задунайськими колоністами. Відзначимо, що в цей період вже існували болгарські поселення Вільшанка (сучасна Кіровоградська область), Терновка (зараз район міста Миколаєва), Кубанка (Комінтернівський район Одеської області) тощо. Болгарські колонії на території Таврії з'явилися тільки після завершення Кримської війни. Аналогічно можемо прослідкувати, наприклад, процес еволюції мереж сільсько-господарських поселень в сучасні системи розселення.

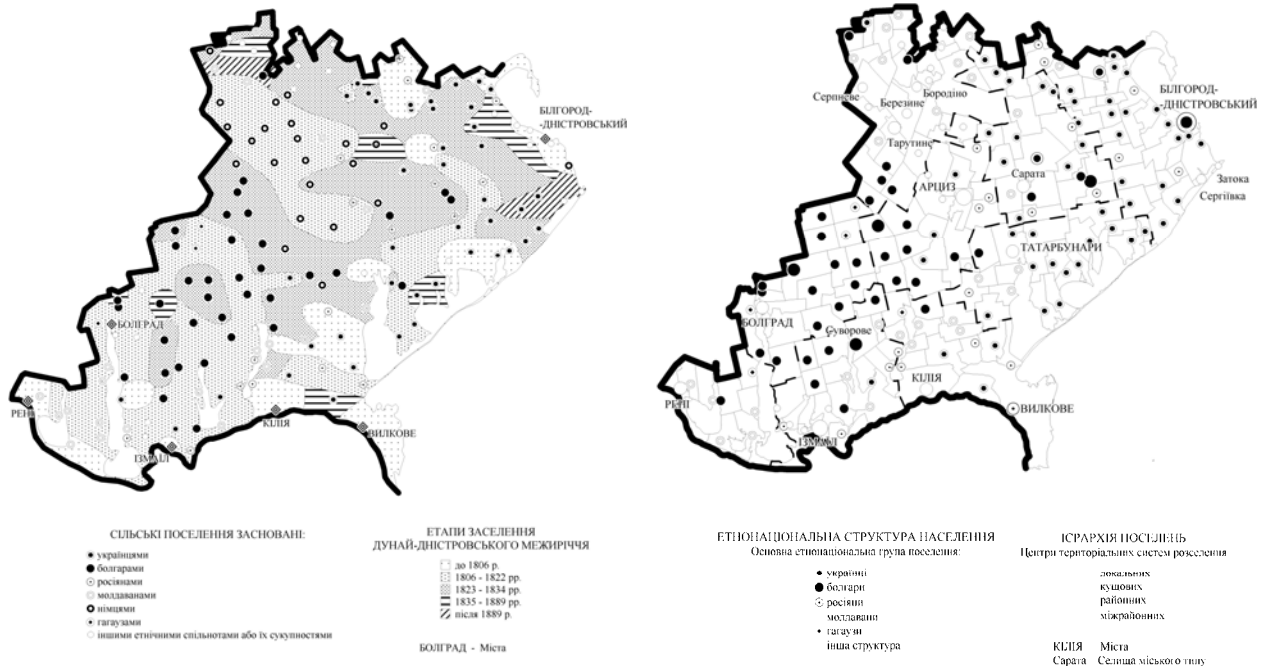

Рис. 1. Динаміка розселення етнонаціональних груп в Дунай-Дністровському межиріччі:
а) період заселення (перша половина XIX ст.), б) початок XXI ст.

Значна полілінійність процесу історичного розвитку етнонаціональних спільнот ставить перед суспільною географією нові специфічні завдання, вирішення яких значно збагатить її методико-методологічний апарат. Необхідно, використовуючи насамперед сучасні математичні методи, провести порівняльно-географічний аналіз процесів життєдіяльності різних етнонаціональних груп зі спільним корінням. У найпростішому варіанті це можуть бути дослідження особливостей розвитку базового етносоціального організму, який мешкає на історичній батьківщині, та діаспор. Аналіз особливостей соціопринордної, трудової, споживчої, відтворювальної та екстичної життєдіяльності населення різних частин одного материнського праєтносу дозволить зробити вагомий внесок у вирішення проблеми дослідження взаємозв'язків, взаємообумовленостей та взаємозалежностей в системах "природа – населення – господарство". Досліджуючи специфіку цих зв'язків в системах зі схожими параметрами елемента "населення" необхідно виходити з таких основних базових чинників:

- спільність елементів матеріальної і духовної культури людських спільнот, після їх виходу зі складу одного праєтносу;
- створення та збереження самостійної держави є вагомим чинником розквіту етносу;
- поява могутніх імперій супроводжувалася пригніченням національної самосвідомості народів, які нерідко відрізнялися не менш складною етнічною історією, ніж ті, що сформували державу;

- особливості навколишнього природного середовища на новому місці розселення обумовлюють стійкість надбаних раніше елементів культури;
- у період відсутності стійких державних кордонів геодемографічні процеси в середовищі етнічних груп значною мірою визначалися особливостями міграційного руху населення;
- за умов значної динаміки геополітичного простору економічно більш слабкі етнічні спільноти зі слабкою внутрішньою структурованістю мали значно менше можливостей для самозбереження.

Наведений огляд свідчить про те, що історико-географічні дослідження мають стати обов'язковою складовою вивчення етнічних спільнот. Суспільна географія може забезпечити відхід від практики розгляду етногенезу як лінійного процесу. Врахування всіх основних особливостей полілінійного процесу зародження, становлення та розвитку етносу дасть можливість знайти шляхи вирішення сучасних проблем життєдіяльності населення та обґрунтувати перспективи збереження спільноти. Особливе значення має аналіз специфіки пристосування різних частин одного праєтносу, які розселилися в різних регіонах, до нових умов навколишнього природного середовища. Це дасть можливість насамперед визначити потенціал етнічних спільнот, параметри зміни елементів матеріальної і духовної культури та їх вплив на етнічну самоідентифікацію населення.

Література

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Л.Н. Гумилев // Природа. – 1979. – № 1. – С. 46-55.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Л.Н. Гумилев // Природа. – 1979. – № 2. – С. 43-50.
3. Тодоров В.І. Етногеографічні системи: теоретико-методологічні аспекти // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців “Реґіон-2010: суспільно-географічні аспекти” (15-16 квітня 2010 року, м. Харків) / Гол. ред. колеґії К.А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2010. – С. 43-46.

Стаття надійшла 20.12.2011 р.

УДК 331.56

Оксана Рунців-Королюк

ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНО-ПАТОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ БЕЗРОБІТТЯ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано взаємозалежність рівня та стану безробіття в Тернопільській області з деякими показниками соціально-патологічних наслідків безробіття, таких, як захворюваність, смертність населення та рівень правопорушень у суспільстві. Розглянуто проблему тривалості безробіття та незайнятості молоді, що часто призводить до незворотних змін в організації суспільного життя.

Ключові слова: регіон, безробіття, захворюваність, смертність населення, рівень правопорушення.

Oksana Runtsiv-Korolyuk. Manifestations of socio-pathological consequences of unemployment in the Ternopil oblast. *The article analyzes the interdependence between the level of unemployment in the Ternopil region and some indicators of socio-pathological consequences of unemployment, such as morbidity, mortality and crime rate in society. The problem of the duration of unemployment in general and youth unemployment, which often leads to irreversible changes in the organization of social life, is also considered in this article.*

Key words: region, unemployment, morbidity, mortality, crime rate in society.

Постановка проблеми. Безробіття як багатостороннє явище має ряд негативних впливів на суспільство, в першу чергу в економічному, соціальному, психологічному сенсах. Особливо негативно безробіття впливає на молодь. Внаслідок втрати роботи у свідомості людини руйнуються традиційні цінності сучасного суспільства, що в першу чергу пов'язані з працею, – матеріальний добробут, самоствердження, соціальний статус, авторитет, повага тощо. Таким чином, в суспільстві можуть загострюватися патологічні прояви соціальної поведінки або інші прояви негативних наслідків безробіття. Тому вивчення взаємозв'язку між рівнем безробіття та показниками соціального неблагополуччя має неабияке значення в сучасному суспільстві, особливо в тих адміністративно-територіальних одиницях, які є депресивними регіонами або близькими до такого стану. Тернопільська область належить до таких регіонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми безробіття в її теоретичному розрізі в різний час займалися Артур

Оукен, Менк'ю Н. Грегори, М. Фрідмен, Ю. Маршавін, Д. Богиня, О. Грیشнова, В. Грінцова, Н. Логвинова, Е. Лібанова, В. Куценко та ін. Питання стану безробіття в Тернопільській області висвітлювалось у працях О. Заставецької, Б. Довжука, О. Шевчука, В. Легкого та ін. Проте додаткового вивчення потребує питання власне соціальних наслідків безробіття, які викликають часто незворотні зміни в організації суспільного життя. З огляду на це особливої уваги заслуговують дані, що прямо або опосередковано відображають патологічні прояви безробіття серед населення Тернопільської області.

Таким чином, **метою даної статті** є висвітлення на прикладі матеріалів Тернопільської області взаємозалежності між станом безробіття в регіоні і прямими або опосередкованими показниками, що вказують на його соціально-патологічні наслідки.

Виклад основного матеріалу. Ринок праці відображає співвідношення існуючих на конкретний момент попиту на робочу силу та її пропозиції, демонструє (віддзеркалює) невідповідність між

кількісним та якісним складом осіб найманої праці та робочими місцями. Ця невідповідність зазвичай проявляється у вигляді безробіття. Навіть за умов найефективнішої політики зайнятості населення явище безробіття буде зберігатися хоча б на своєму природному рівні (на думку більшості дослідників, природний рівень безробіття дорівнює сумі фрикційного і структурного безробіття). В будь-якому випадку, безробіття для окремої людини та для суспільства загалом є негативним явищем. Результати досліджень з психології, фізіології праці, медицини показують: людина переживає безробіття як край критичну ситуацію, що часто призводить до незворотних наслідків як у психіці, так і в організації соціального життя. За даними американських фахівців, збільшення безробіття на один відсоток призводить до зростання показників соціальної патології: загальної смертності (насамперед від збільшення кількості серцево-судинних захворювань і цирозу печінки) – на 2%, кількості самогубств – на 4,1 %, кількості убивств – на 5,7 %, кількості ув'язнених – на 4 %, кількості хворих у результаті психічних захворювань – на 3,4 % [6].

Для аналізу проявів деяких соціальних наслідків безробіття взято відрізок часу з 2005 по 2010 рік,

в якому простежуються відмінні між собою періоди стану ринку праці Тернопільської області в розрізі проблеми безробіття. А саме: за динамікою рівня безробіття (обчисленого за методологією МОП – у % до економічно активного населення) виокремлюється три періоди: 1) 2005 – 2008 рр. (поступовий спад на 0,3 відсоткових пунктів), 2) 2008-2009 рр. (різке зростання на 2,5 в. п.), 3) 2009 – 2010 рр. (зменшення на 0,8 в. п.). Достовірність одержаних в результаті будь-яких досліджень результатів залежить від тривалості аналізованого періоду та масиву опрацьованих даних, тому ми розглянемо весь період загалом, що поєднує в собі різнонаправлені процеси динаміки безробіття, і спробуємо проаналізувати пов'язані з ним найменші відмінності в показниках деяких соціальних наслідків незайнятості населення корисною працею.

У Тернопільській області за період 2005 – 2010 рр. рівень безробіття (за методологією МОП) зріс з 9,1 % до 10,5 % (при цьому найвищий рівень безробіття спостерігався у 2009 р. – 11,3 %), а показник середньої тривалості безробіття зменшився із 8 до 7 місяців (найменший показник спостерігався у 2007 – 2008 роках – 5 місяців) (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Рівень безробіття населення Тернопільської області у 2005 – 2010 рр.*

Роки	Кількість зареєстрованих безробітних (на кінець звітного періоду; осіб)	Безробітне населення у віці 15-70 років (за методологією МОП), у % до економічно активного населення	Безробітне населення працездатного віку, зареєстроване у державній службі зайнятості, у % до населення працездатного віку
2005	42 558	9,1	6,6
2006	33 979	9,2	5,5
2007	28 523	8,6	4,6
2008	32 893	8,8	3,9
2009	14 676	11,3	3,3
2010	16 962	10,5	1,9

* Складено за матеріалами Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 2

Тривалість безробіття населення Тернопільської області у 2005 – 2010 рр.*

Роки	Кількість осіб, які не були зайняті до 1 року	Кількість осіб, які не були зайняті більше 1 року	Середня тривалість безробіття (за методологією МОП) населення віком 15-70 років, місяців
2005	35 880	6 678	8
2006	29 894	4 085	6
2007	25 557	2 966	5
2008	28 735	4 158	5
2009	13 853	823	7
2010	15 687	1 275	7

* Складено за матеріалами Головного управління статистики в Тернопільській області

Водночас рівень зареєстрованого безробіття знизився з 6,6 % у 2005 р. до 1,9 % у 2010 р. За період з січня по вересень 2011 р. теж спостерігалось

зменшення рівня зареєстрованого безробіття (рис. 1), що на початку року перевищував середній показник за 2010 р. на 1,1 %.

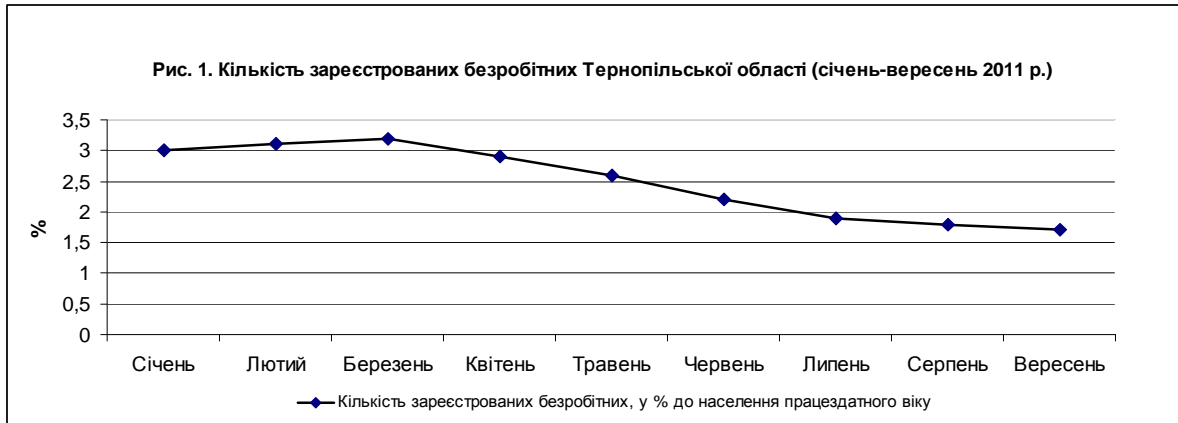

Рис. 1. Кількість зареєстрованих безробітних у Тернопільській області в січні – вересні 2011 р.

Аналіз вікової структури безробітних осіб Тернопільської області свідчить, що в ній переважає молодь. Найвищий рівень безробіття характерний для вікових груп 25-29 і 15-24 роки [4]. За даними обласного центру зайнятості, на ринку праці Тернопільської області частка осіб молодого віку (до 35 років) становить 50,1 % від загальної кількості безробітних [3]. Серед тих, хто шукає роботу, за

причинами незайнятості майже четверта частина – це непрацевлаштовані випускники навчальних закладів (табл. 3). Це означає, що молодь залишається найбільш вразливою щодо можливості забезпечення місцем прикладання праці в області, де більшість випускників шкіл здобувають вищу освіту, а знайти роботу за спеціальністю не можуть.

Таблиця 3

Кількість зареєстрованих безробітних у Тернопільській області за причинами незайнятості у 2005 – 2010 рр. (на кінець звітного періоду), осіб

Роки	Кількість безробітних, які не були зайняті до 1 року	у т. ч. за причинами незайнятості			
		вивільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва та військовослужбовці, звільнені за скороченням чисельності або штату без права на пенсію	звільнені за власним бажанням	випускники навчальних закладів	не зайняті з інших причин
2005	35 880	1 194	1 795	1 662	31 229
2006	29 894	944	1 412	1 235	26 303
2007	25 557	993	1 106	944	22 421
2008	28 735	504	1 262	1 224	25 292
2009	13 853	755	712	1 088	11 207
2010	15 687	563	722	1 792	12 610

* Складено за матеріалами Головного управління статистики в Тернопільській області.

Проаналізуємо динаміку окремих показників соціально-психологічних наслідків безробіття.

Динаміка показника загальної смертності населення відображає не лише наслідки зменшення чи збільшення рівня безробіття, а й наступний взаємозв'язок даних: із зменшенням рівня безробіття в певний період (2007 р.) пов'язане зменшення рівня смертності в наступний період (2008 р.), і навпаки – збільшення рівня безробіття (2009 р.) призводить до збільшення рівня смертності (2009 – 2010 рр.). І хоча коливання показника смертності незначне, проте неможливо не помітити, що частка померлих від хвороб системи кровообігу за аналізований період постійно зростала (табл. 4), що свідчить, серед

багатьох інших причин, також про такі симптоми застійного безробіття, як постійне перенапруження внаслідок пошуку роботи, нестабільна зайнятість та неможливість досягнення бажаного матеріального добробуту тощо.

Аналіз показників уперше зареєстрованих випадків захворювань показує, що між ними та коливанням рівня безробіття існує взаємозв'язок, аналогічний до такого ж, як із показником загальної смертності. Тобто збільшення рівня безробіття (2009 р.) призводить до збільшення частки уперше зареєстрованих випадків певних захворювань в наступний період (2010 р.), і навпаки – зменшення рівня безробіття в певний період (2007, 2008 рр.)

пов'язане із зменшенням частки уперше зареєстрованих випадків певних захворювань у наступний період (2009 р.) (табл. 1, 4).

Для аналізу взято дані про кількість вперше зареєстрованих випадків новоутворень, хвороб нер-

вової системи та системи кровообігу, які згідно з медичними та фізіологічними дослідженнями найчастіше стають наслідками дуже сильних психічних переживань людини щодо втрати роботи.

Таблиця 4

Показники смертності та захворюваності населення Тернопільської області у 2005 – 2010 рр.*

Роки	Кількість померлих на 1000 осіб населення	Усього померлих, осіб	З них від хвороб системи кровообігу, %	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань, тис. у тому числі:		
				новоутворення	хвороби нервової системи	хвороби системи кровообігу
2005	15,1	16 802	68,1	6,7	21,1	44,4
2006	14,9	16 556	68,2	6,1	21,4	45,9
2007	14,9	16 473	68,7	6,3	22,4	47,1
2008	14,8	16 200	70,0	6,4	21,6	52,1
2009	14,3	15 652	70,9	6,0	21,1	48,4
2010	14,4	15 616	71,4	6,6	22,1	50,2

* Складено за матеріалами Головного управління статистики в Тернопільській області.

З огляду на це особливо небезпечним є *довготривале безробіття*. І хоча в Тернопільській області за аналізований період загалом спостерігається загальне зниження кількості осіб, які не були зайняті до 1 року, і тих, що не були зайняті більше року (табл. 2), проте показник середньої тривалості безробіття вказує на стійкий його характер і відсутність можливостей швидко знайти роботу після звільнення. Простежується порівняно різке зменшення показників у 2009 р. та збільшення у 2010 р., що пояснюється наслідками економічної кризи в Україні. Довготривале безробіття спричиняє надзвичайно негативний вплив не тільки на людей, які опиняються в такому стані, а й на суспільство взагалі. В результаті зниження якості робочої сили падає продуктивність суспільного виробництва, знижується конкурентоспроможність вітчизняної продукції. Одночасно збільшуються суспільні втрати на професійну і соціально-психологічну реабілітацію безробітних [6].

Довготривале безробіття породжує профе-

сійну деградацію безробітних (у результаті чого зменшується їх поточна і майбутня конкурентоспроможність щодо працевлаштування на високооплачувану роботу), ускладнює процес інтеграції довготривалих безробітних у ринкове середовище, їх професійну та соціально-психологічну адаптацію до ринкових умов, сприяє відторгненню людини від політичного та соціального життя суспільства, знижує загальний рівень добробуту в суспільстві, погіршує моральне самопочуття, фізичне та психічне здоров'я безробітних громадян, про що йшлося раніше.

Найбільш негативним наслідком довготривалого безробіття є *ускладнення криміногенної ситуації* в суспільстві внаслідок посилення схильності безробітних до девіантної поведінки (відхилення від загальноновизначених норм), що пояснюється трансформуванням в нових умовах традиційного устрою життя безробітних громадян та ставленням до них оточення [5].

Таблиця 5

Правопорушення в Тернопільській області у 2005-2010 рр.*

Рік	Всього зареєстровано злочинів	Всього виявлено осіб, які скоїли злочини	Всього засуджено, осіб	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, (тис. осіб)
2005	5686	2655	2057	103,7
2006	5353	2433	2075	125,3
2007	4904	2614	1811	153,1
2008	4708	2683	1911	197,1
2009	5228	2817	2015	127,4
2010	5373	2967	2492	151,4

* Складено за матеріалами Головного управління статистики в Тернопільській області

З таблиці 5 видно, що за аналізований період, загальна кількість зареєстрованих злочинів зменшилась, але у 2010 р. цей показник є більшим, ніж у 2008 та 2007 рр., коли спостерігався найменший рівень безробіття в Тернопільській області за період з 2005 до 2010 рр.. Також спостерігається поступове збільшення кількості осіб, що скоїли злочин, та засуджених осіб, особливо у

2009 – 2010 рр., коли в області порівняно різко зріс показник рівня безробіття.

Загалом наведені нами дані дають можливість встановити певний зв'язок між безробіттям та проявами його соціально-патологічних наслідків: у період з 2005 по 2010 рік у Тернопільській області при зростанні рівня безробіття на 1 % спостерігалось збільшення кількості померлих на 0,5 %, зростання

частки смертей від хвороб системи кровообігу на 2,4 % і кількості вперше зареєстрованих випадків захворювань системи кровообігу на 4,1 тис.,

збільшення кількості виявлених осіб, що скоїли злочин на 223 особи, збільшення кількості засуджених осіб на 311 (табл. 6).

Таблиця 6

Динаміка рівня безробіття та його соціально-патологічних наслідків у Тернопільській області за 2005 – 2010 рр.*

Показник динаміки	Рівень безробіття (за методологією МОП), у % до економічно активного населення	Частка померлих від хвороб системи кровообігу, %	Кількість померлих на 1000 осіб населення	Кількість вперше зареєстрованих випадків хвороб системи кровообігу	Кількість вперше зареєстрованих випадків хвороб нервової системи	Кількість виявлених осіб, що скоїли злочин	Кількість засуджених осіб
абсолютний	+1,4	+ 3,3	+ 0,7	+ 5,8	+ 0,01	+ 312	+ 435
відносний (у перерахунку на 1 % зростання безробіття)	+ 1	+ 2,4	+ 0,5	+ 4,1	+ 0,01	+223	+ 311

* Розраховано за даними таблиць 1-5.

Все це дає підстави стверджувати, що зростання рівня безробіття в Тернопільській області призводить до загострення ознак соціального неблагополуччя. Отримані нами дані не можуть претендувати на еталонність, проте вони ілюструють взаємозалежність і взаємну наступність явищ безробіття та соціальної патології.

Основна проблема полягає в циклічності розглянутого нами процесу: збільшення показника безробіття, безумовно, призводить до зростання соціального напруження, захворюваності, смертності населення та рівня правопорушень. У свою чергу, особі, що скоїла злочин, була ув'язнена або хворіє, важко знайти роботу, як правило, через тривалий термін відсутності можливостей для суспільно-корисного прикладання власної робочої сили.

Висновки. На сьогодні вкрай важливим завданням є не тільки визначення реальної кількості

безробітних у Тернопільській області, а й вивчення проблеми зростання проявів соціальної патології внаслідок загострення проблеми безробіття. Територія області завжди вважалася, в порівнянні з іншими областями України, доволі благополучною з погляду поширення в ній правопорушень різного характеру. Проте зростання рівня безробіття, особливо серед молоді, може призвести до ускладнення криміногенної ситуації, адже Тернопільщина згідно статистичних даних залишається працевидливим регіоном.

Виявлення справжніх наслідків безробіття в суспільстві має неабияке значення для окреслення можливостей їх подолання або усунення з метою подальшого зменшення рівня безробіття, покращення загального рівня здоров'я населення та підвищення рівня соціального благополуччя.

Література

1. Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.te.ukrstat.gov.ua
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Для молоді роботи немає // Експрес. – 2011. – 10-17 листопада. – С. 19.
4. Легкий В.І., Шевчук О.І. Проблеми безробіття у працевидливому регіоні // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.7. – С. 370-374.
5. Логвинова Н. Безробіття у країнах СНД: спроба соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 137-144.
6. Маршавін Ю.М. Безробіття як соціально-економічна проблема: Навч.-метод. Розробка. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – 26 с.

Стаття надійшла 11.11.2011 р.

УДК 911.3

Олег Пушкар

КОМПОНЕНТНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виокремлено компоненти системи закладів охорони здоров'я та компоненти територіальної організації охорони здоров'я. Вивчено систему закладів охорони здоров'я Тернопільської області та їх функції у забезпеченні населення області медико-санітарною допомогою. Проведено аналіз компонентно-функціональної структури закладів охорони здоров'я області. Розглянуто основні проблеми функціонування системи закладів охорони здоров'я області.

Ключові слова: територіальна організація, компонентно-функціональна структура закладів охорони здоров'я, базові компоненти системи закладів охорони здоров'я, базові компоненти територіальної організації закладів охорони здоров'я.

Oleh Pushkar. Component-functional structure of health-care establishments in Ternopil oblast. *The components of the system of health care establishments and components of territorial organization of health care establishments are selected. The components of the system of health care establishments and the ir functions in securing the population of the region with medical services are studied. An analysis of component – functional structure of health care establishments of the region is conducted. Basic problems of functioning of the system of health care establishments in the region are considered.*

Key words: territorial organization, component-functional structure of healthcare, basic components of healthcare, basic component of the territorial organization of healthcare.

Актуальність теми. Результативність суспільного функціонування закладів охорони здоров'я, виконання ними функцій щодо забезпечення здоров'я окремих людей і суспільного здоров'я загалом у значній мірі залежить від їх територіальної організації. В зв'язку з цим питання територіальної організації закладів охорони здоров'я (ТОЗОЗ) країни, регіону є особливо актуальними і потребують належної наукової розробки. До проблем, вирішення яких веде до вдосконалення ТОЗОЗ, належать і проблеми компонентно-функціональної структури закладів охорони здоров'я.

Розробка в науковій літературі. Проблеми суспільного функціонування закладів охорони здоров'я, в тому числі і їх геопросторової організації, в науковій літературі розроблені ще недостатньо. Тривалий час, поки медико-демографічна ситуація в країні та такі процеси, пов'язані зі станом здоров'я, як зниження віку життя людей, зростання смертності в працездатному віці, "омолодження" захворювань не набули ще такого гострого характеру, різні питання розвитку і розміщення закладів охорони здоров'я вивчалися переважно вченими із соціальної медицини. Тільки в останні десятиліття територіальні аспекти проблеми почали привертати до себе увагу вчених із суспільної географії (Г.А. Баркова, Л.М. Немець, Л.Т. Шевчук, О.І. Шаблій, Х.Є. Подвірна та ін.). Однак вони розглядалися в контексті загальних питань розвитку системи охорони здоров'я, а питання територіальної організації медичних закладів ще не дістали належної уваги.

Виклад матеріалу. Виходячи із визначення територіально-компонентної структури як послання різних форм просторового зосередження

галузей, об'єднаних різними видами зв'язків (О.І. Шаблій, 2003), важливим є виокремлення для дослідження компонентно-функціональної структури закладів охорони здоров'я її елементів - компонентів системи закладів охорони здоров'я, компонентів ТОЗОЗ. Дослідження компонентно-функціональної структури системи закладів охорони здоров'я, ТОЗОЗ дозволяє розкрити суспільний потенціал системи закладів охорони здоров'я як єдиної органічної цілісності, пояснити його вплив на формування здоров'я населення регіону, виявити слабкі ланки та проблеми у функціонуванні системи закладів охорони здоров'я. Вивчення таких питань адекватне вирішенню цілого ряду важливих проблем суспільного здоров'я.

Компонентно-функціональну структуру системи закладів охорони здоров'я Тернопільської області досліджуємо, вивчаючи такі її базові первинні компоненти, як лікарні, амбулаторно-поліклінічні заклади (АПЗ), фельдшерсько-акушерські пункти (ФАП), диспансери. Вихідною інформацією для дослідження в основному служували статистичні дані Тернопільського обласного комунального інформаційно-аналітичного центру медичної статистики [1, 3]. У 2010 році компонентна структура системи закладів охорони здоров'я всіх типів в Тернопільській області охоплювала дві основні групи закладів: ліжкові та неліжкові. Згідно зі статистичними даними ліжкові заклади охорони здоров'я представлені в області 55 лікарнями різних типів і 9 диспансерами (об'єднані в групу "лікарняні заклади") та 5 санаторіями.

Розглянемо особливості забезпечення лікарняними закладами населення області.

Таблиця 1

Рівень забезпечення населення Тернопільської області лікарняними закладами та їх потужностями в 1990 – 2009 рр.*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чисельність наявного населення, тис. осіб	1 175,1	1 175,4	1 049,9	1 112,1	1 105,4	1 098,6	1 093,3	1 088,9	1 084,1
Кількість лікарняних закладів, всього	90	89	79	71	68	68	66	65	64
у т. ч. на 10 тис. населення, одиниць	0,77	0,76	0,75	0,64	0,62	0,62	0,60	0,60	0,59
Кількість лікарняних ліжок, тис.	15,5	14,3	10,7	10,1	10,1	10,1	10,1	9,9	9,7
у т. ч. на 10 тис. населення, одиниць	131,9	121,7	101,9	90,8	91,4	91,9	92,4	90,9	89,5

Складено за: [1; 4]

Аналіз табл. 1 свідчить, що кількість лікарняних закладів і ліжок у них в області постійно скорочується. Так, якщо в 1990 р. нараховувалося 90 лікарняних закладів, то в 2010 р. – всього 64. За останні десять років, незважаючи на значне скорочення чисельності населення, зменшився рівень забезпечення його лікарняними ліжками – із 132 ліжок на 10 000 жителів у 1990 році до 91 ліжка у 2009 році. Теоретично зниження цих показників може відбуватися і тоді, коли зменшується необхідність у населення вдаватися до медичних послуг, тобто воно може бути і позитивним явищем. Однак аналіз медико-демографічної ситуації в області засвідчує, що скорочення чисельності лікарняних закладів та їх потужностей є передчасним. Якщо кількість хворих, яка поступила у лікарняні заклади, в 1995 р. становила 236 тис. осіб, у 2000 р. – 219,7 тис. осіб, то у 2010 р. зросла до 261,6 тис. осіб, тобто становила 111 % від рівня 1995 р. Це свідчить як про погіршення медико-демографічної ситуації в області, так і про те, що дедалі більше населення надає перевагу саме цій формі надання медико-санітарної допомоги (МСД).

На фоні загального зменшення показників чисельності лікувальних закладів, кількості ліжок та рівня забезпечення населення ліжками в області збільшується рівень госпіталізації населення: якщо у 1991 р. у всіх закладах області було госпіталізовано 254 тис. осіб, то в 2010 р. – 261,6 тис. осіб, (на 3 % більше).

Однак в умовах зростання показника поширеності хвороб (термін “поширеність хвороб” – офіційний термін, який застосовує медична статистика) зростання рівня госпіталізації означає не стільки збільшення ресурсного потенціалу закладів охорони здоров'я, підвищення їх можливостей щодо надання МСД населенню, скільки погіршення стану

суспільного здоров'я населення області на тлі значного скорочення його чисельності, активізацію звернення хворих за допомогою до медичних працівників, а часто – необгрунтоване направлення хворих на стаціонарне лікування.

Досить неоднорідною є забезпеченість населення лікарняними ліжками в розрізі адміністративних районів. Як бачимо з табл. 2, тільки у двох районах (Шумському і Підгаєцькому), де проживає 5,1 % населення області, показник забезпеченості ліжками становить понад 60,0 на 10 тис. мешканців. Забезпеченість ліжками основної маси населення (13 районів, 63,7 % мешканців області) знаходиться на рівні 50,1 – 60,0 ліжок на 10 тис. населення. Ще нижчим є цей показник для Тернопільського та Збаразького районів, при цьому у Тернопільському районі він найнижчий – 36,9 ліжка на 10 тис. населення. Правда, значна частина хворих району обслуговується у лікарняних закладах м. Тернополя.

Безпосередньо медико-санітарну допомогу надають лікувальні заклади – лікарні та диспансери.

Лікарні в області організовані на всіх трьох внутріобласних рівнях – місцевому (сільські дільничні лікарні – СДЛ), районному (центральні районні лікарні – ЦРЛ, районні лікарні – РЛ та міські лікарні – МЛ) та обласному (обласні лікарні – ОЛ). Основна частина обласного ліжкового фонду обладнана у районних лікарнях (4 676 ліжок або 53,5 %), зокрема у ЦРЛ (3 679 ліжок або 42,1 %) та РЛ (831 ліжка або 9,5 %). Найменша кількість ліжок (160) обладнана у сільських дільничних лікарнях (1,9 % від їх загальної кількості в області).

На вимоги практики в останні десятиліття сформувались альтернативні, стаціонарозамінні організаційні форми надання МСД: денні стаціонари і стаціонари вдома.

Денні стаціонари організовані майже у всіх

лікарнях. Ця організаційна форма надання МСД вигідна як для системи охорони здоров'я, так і для хворих. Для системи охорони здоров'я досягається економія фінансових ресурсів на цілодобовому утриманні хворих у стінах лікарні (обладнання ліжок, харчування, утримання кадрів тощо), для хворих лікувальний ефект підсилюється перебуванням упродовж значної частини доби в домашніх умовах, на домашньому харчуванні тощо. У зв'язку з цим в області кількість хворих, які пролікувалися в денних стаціонарах і стаціонарах вдома, з року в рік збільшується. Зокрема, тільки у всіх денних стаціонарах їх кількість у 2010 році зросла в порів-

нянні із 2000 роком майже у три рази (102,7 тис. осіб проти 35,5 тис. осіб).

Значне місце у забезпеченні населення області МСД належить диспансерам. Як відомо, диспансер являє собою спеціальний заклад охорони здоров'я, який здійснює масове профілактичне обстеження населення, облік хворих, їх лікування, післялікувальну допомогу та систематичний лікарський нагляд за станом здоров'я хворих. У Тернопільській області в 2010 р. функціонувало 9 диспансерів, які спеціалізувалися на лікуванні онкозахворювань, шкір-венерологічних захворювань та захворювань на туберкульоз.

Таблиця 2

Групування районів Тернопільської області за забезпеченістю лікарняними ліжками в 2010 р.*

Забезпеченість лікарняними ліжками на 10 тис. населення	Райони	Чисельність наявного населення в групі районів, осіб	Частка групи в загальній кількості наявного населення області, %
36,9 – 50,0	Тернопільський Збаразький	123 102	11,3
50,1 – 55,0	Борщівський Теребовлянський Заліщицький Монастирський Підволочиський Гусятинський Козівський	365 468	33,6
55,1 – 60,0	Чортківський Бережанський Бучацький Зборівський Лановецький Кременецький	328 074	30,1
60,1 – 65,0	Підгасцький	20 225	1,9
65,1	Шумський	34 419	3,2

* Розраховано за даними [1; 4]

Певний аспект функціонування закладів охорони здоров'я дозволяє розкрити диференціація лікувальних закладів (лікарень та диспансерів) за таким критерієм, як надання медичної допомоги хворим за кількістю профілів лікарських спеціальностей. У законодавчому порядку (наказ Міністерства охорони здоров'я України № 385) виокремлено лікарняні заклади однопрофільні, багатопрофільні, спеціалізовані та особливого типу. В однопрофільних лікарнях медичну допомогу хворі одержують з лікарських спеціальностей одного профілю, у багатопрофільних – з лікарських спеціальностей декількох профілів. Спеціалізовані лікарні – це лікарні, які надають спеціалізовану медичну допомогу населенню регіону.

В області функціонує 17 однопрофільних лікарняних закладів. Основну частку серед них займають заклади охорони здоров'я, змістом діяльності яких є лікування психоневрологічних захворювань (38,6 % ліжкового фонду, обладнаного в однопрофільних лікарняних закладах) і туберкульозу (35,5 %).

Основну роль у наданні медичної допомоги

населенню області відіграють багатопрофільні заклади охорони здоров'я, в 2010 році їх було 48. У них розміщувалося 7 250 ліжок (або 74,8 % від їх загальної кількості в лікарняних закладах області), тоді як в однопрофільних закладах – 2 445 ліжок (25,2 %). Комплексне забезпечення хворих медичною допомогою з лікарських спеціальностей кількох профілів має особливо важливе значення, тому що жодне захворювання не протікає в організмі людини абсолютно автономно, його лікування пов'язане з лікарським впливом на весь організм людини.

У 2010 році в області функціонувало 226 амбулаторно-поліклінічних закладів з плановою місткістю 21 638 відвідувань за зміну [4]. Загальна кількість відвідувань АПЗ у 2000 р. становила 10 753,3 тис., а в 2010 р. – 2 408,0 тис., тобто зменшилася на 78 %. Однак число відвідувань у розрахунку на одного жителя за цей період зросло з 9,3 до 11,4 на рік [1].

В області функціонує два типи АПЗ. Переважаючим типом є амбулаторії загальної практики сімейної медицини (АЗПСМ), які організовані на території сільських районів, – 149 одиниць

у 2010 р. Крім цього, діють амбулаторії в м. Тернополі – центр “СНІД”, ТМК МСЧ “Ватра”, КЗ “ТМК” та одна міська в смт Скала-Подільська [3].

Амбулаторії загальної практики сімейної медицини вважаються найбільш перспективною організаційною формою забезпечення населення первинною медико-санітарною допомогою. Тому створення АЗПСМ є одним із пріоритетних напрямів трансформації в галузі охорони здоров'я країни та регіонів. Динаміка чисельності АПЗ відображає послідовність переходу до надання медико-санітарної допомоги у формі АЗПСМ. Тільки у 2010 р. на території області було створено 3 АЗПСМ [3; 2].

Як відомо, основна перевага АМЗПСМ над ФАП полягає у кадровому забезпеченні. В АЗПСМ є кваліфіковані лікарі, які надають населенню медичну допомогу з багатьох лікарських спеціальностей, – сімейні лікарі. Така практика кадрового забезпечення МСД сімейними лікарями досить поширена і добре себе зарекомендувала у світі та в Європі. Однак її поширення в Україні проблематичне: АЗПСМ поширені в сільській місцевості, де умови життєдіяльності молодих спеціалістів значно гірші від умов у містах. Оплата праці при надмірному перевантаженні сімейних лікарів у сільській місцевості ще є низькою. Все це є серйозною перешкодою укомплектування АЗПСМ кваліфікованими кадрами. На кінець 2010 р. кількість всього населення області, що обслуговується сімейними лікарями, становила 80,7%. Жодним сімейним лікарем не укомплектовано 35 АЗПСМ. У 22 АЗПСМ області навантаження на одного сімейного лікаря становить понад 3 000 мешканців, у т. ч. у с. Бережці Кременецького району – 4 600, с. Устя Борщівського району – 4 449, с. Підгайчики Тербовлянського району – 4 810 осіб [2].

Серед неліжкових медичних закладів в області найбільш поширеними є ФАПі. ФАПі як організаційна цілісність являють собою безструктурний заклад охорони здоров'я, тобто не мають поділу на внутрішні підрозділи, які би здійснювали окремі частини медичної діяльності відповідно до спеціалізації.

Ресурсне забезпечення ФАПу – це його мате-

ріально-технічне та кадрове забезпечення, яке регулюється нормативними документами. Кадри ФАПу, згідно з нормативами, – це один фельдшер або група переважно з двох працівників – фельдшера та медичної сестри, які виконують всі види навантаження відповідно до статусу цього медичного закладу.

На території області нараховується 754 ФАПі. Найбільша їх кількість у Шумському, Тербовлянському, Зборівському та Заліщицькому районах.

Треба зазначити, що в Тернопільській області є цілий ряд населених пунктів, у яких немає жодного медичного закладу, що негативно впливає на формування медико-демографічної ситуації в області.

В медичній практиці існують проблеми, які негативно впливають на функціонування закладів охорони здоров'я та, в кінцевому підсумку, – на стан суспільного здоров'я в регіоні. Насамперед, сама компонентна структура закладів охорони здоров'я не відповідає вимогам часу. Як засвідчує медична практика, недостатніми є функціональні зв'язки між закладами охорони здоров'я первинної, вторинної і третинної ланок, особливо – зв'язки між ФАПі та АЗПСМ, що відповідним чином позначається на здоров'ї різних груп людей і, насамперед, дітей. Недостатньо використовуються альтернативні або стаціонаророзамінні форми надання медичної допомоги, зокрема, стаціонари вдома. Повільно впроваджується сімейна медицина, яка є найбільш оптимальним варіантом надання медико-санітарної допомоги населенню.

Значне коло проблем компонентно-функціональної структури обумовлене умовами діяльності закладів охорони здоров'я, зокрема, їх фінансуванням та пов'язаними з ним питаннями забезпечення кадрами і складним медичним обладнанням, впровадження новітніх технологій лікування тощо.

Розв'язання названих та інших проблем закладів охорони здоров'я в комплексі з питаннями економічного та соціального розвитку регіону забезпечить суттєве покращення суспільного здоров'я його населення.

Література

1. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області. Довідник Тернопільського обласного комунального інформаційно-аналітичного центру медичної статистики. – Тернопіль, 2011. – 127 с.
2. Діяльність галузі охорони здоров'я області за I півріччя 2010 року. – <http://www.guoz.te.ua/statust.html>
3. Інформація Тернопільського обласного комунального інформаційно-аналітичного центру медичної статистики за 2010 рік.
4. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2009 рік. – Тернопіль, 2010. – 471 с.
5. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 15.12.2011 р.

УДК 911.37 (477.83)

Олеся Бегень

АНАЛІЗ РІВНЯ ЗАЙНЯТОСТІ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ РАЙОНІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано основні показники зайнятості, господарсько-виробничої діяльності, земельного і житлового фонду, соціальних умов і рівня життя населення гірських територій Львівської області: Сколівського, Турківського, Старосамбірського і Дрогобицького районів. Виявлено, що економічна та соціальна ситуація в гірських районах Львівщини є децю гіршою, ніж в інших районах області. Тому й рівень бідності місцевого населення у горах, незважаючи на фінансові потуги та адресні субсидії з боку держави, є переважно найвищим у регіоні. Соціальні умови і рівень життя населення також залишаються низькими.

Ключові слова: гірське населення, зайнятість населення, земельний фонд, житловий фонд, гірські райони.

Olesya Behen? Analysis of employment level and social security in the L'viv oblast mountain districts. *The main indexes of employment, economic-industrial activity, land and housing funds, social conditions and living standards of the L'viv region mountain districts of Skole, Turka, Sambir and Drohobych were analyzed. It was revealed that economic and social situation in the L'viv region mountain districts is somewhat worse than in other districts of the region. That is why the poverty level of mountain population is predominantly the highest in the region despite the financial efforts and targeted subsidies from the state. Social conditions and standards of living also remain low.*

Key words: mountain population, employment of population, land fund, housing fund, mountain areas.

Актуальність поставленої проблеми. Соціально-демографічна ситуація, що сформувалася в гірських районах Львівської області, набуває кризових ознак, що не дає змоги вирішувати нагальні соціально-економічні проблеми регіону. Серед широкого спектру проблем варто виділити значне падіння народжуваності і підвищення смертності, зміни у шлюбно-сімейній структурі, від'ємне сальдо міграції та незадовільний стан здоров'я населення. Водночас варто наголосити на низькому рівні зайнятості і соціального за безпечення населення регіону. На жаль, тенденції сучасних структурних зрушень щодо зайнятості і соціального забезпечення населення гірських районів Львівщини залишаються недостатньо висвітленими.

На основі аналізу новітніх статистичних, літературних і картографічних матеріалів [2, 3, 6, 7 та ін.], спробуємо прослідкувати загальні тенденції зміни рівня зайнятості і соціального забезпечення населення гірських поселень у межах Сколівського, Турківського, Старосамбірського і Дрогобицького районів Львівської області за останні десять років.

Зайнятість населення. До другої половини ХХ ст. більшість гірського населення була зайнята в низькопродуктивному натуральному типу господарстві споживчого характеру. Лісозаготівельна і гірничовидобувна галузі виробництва давали змогу горянам мати тимчасовий заробіток. У промисловому виробництві зайнятість робітників у тому чи іншому районі залежала від обсягів видобутку нафти, газу і солі та інтенсивності розвитку лісо-

переробної промисловості. У 1900 р. частка населення, зайнятого у промисловості, коливалася від 4,6 до 8,9 % [1].

Поступово ситуація змінювалася, збільшувалася частка населення зайнятого у промисловості й невиробничій сфері, в яких сьогодні працює приблизно 41 % зайнятого населення. При цьому питома вага населення, що зайняте у промисловості становить 14,5 %. Цей показник відображає невисокий рівень індустріального розвитку регіону. У промисловості працює більшість маятникових мігрантів сіл, які розташовані біля міських поселень. Такими селами, наприклад є Велика Лінина, 92 % зайнятого населення якого працює у Старому Самборі, Межироди поблизу Верхнього Синьовидного (89 %), Штуківець поблизу Борині (83 %). Загалом у міста і селища гірських районів Львівщини на постійну роботу доїжджає близько 30 % зайнятого населення.

Зайнятість населення у містах і селищах міського типу зростає із зменшенням відстані до них. Найчастіше доїжджають на роботу із сіл, що розміщені у радіусі до 5–10 км від міських поселень і набагато рідше – до 15 км. Доволі активна маятникова міграція спостерігається довкола Старого Самбора, Борині і Східниці. Близько 1,8 тис. осіб працюють у передгірських містах, особливо в Бориславі, Трускавці, Добромилі та Хирові. Вздовж транскарпатських залізничних, шосейних і трубопровідних магістралей великою є питома вага зайнятих у сфері транспорту (в окремих селах до 40–60 %).

У гірських районах спостерігається дуже низька (до 25–30 %) зайнятість сільського населення у суспільному секторі економіки. Кризова ситуація на ринку праці очевидна. Ліквідація колгоспно-радгоспної системи призвела до вивільнення значної кількості трудових ресурсів. Проте офіційно зафіксований рівень зайнятості селян значно вищий. Це пов'язано із зайнятістю частини сільського насе-

лення в особистому підсобному і фермерському господарстві, а також їх участю в сезонних трудових міграціях. Традиційна сфера аграрного виробництва у гірських районах погано забезпечує навіть потреби селян у продуктах харчування через низьку родючість ґрунтів, складні кліматичні умови і недостатні агротехнічні засоби.

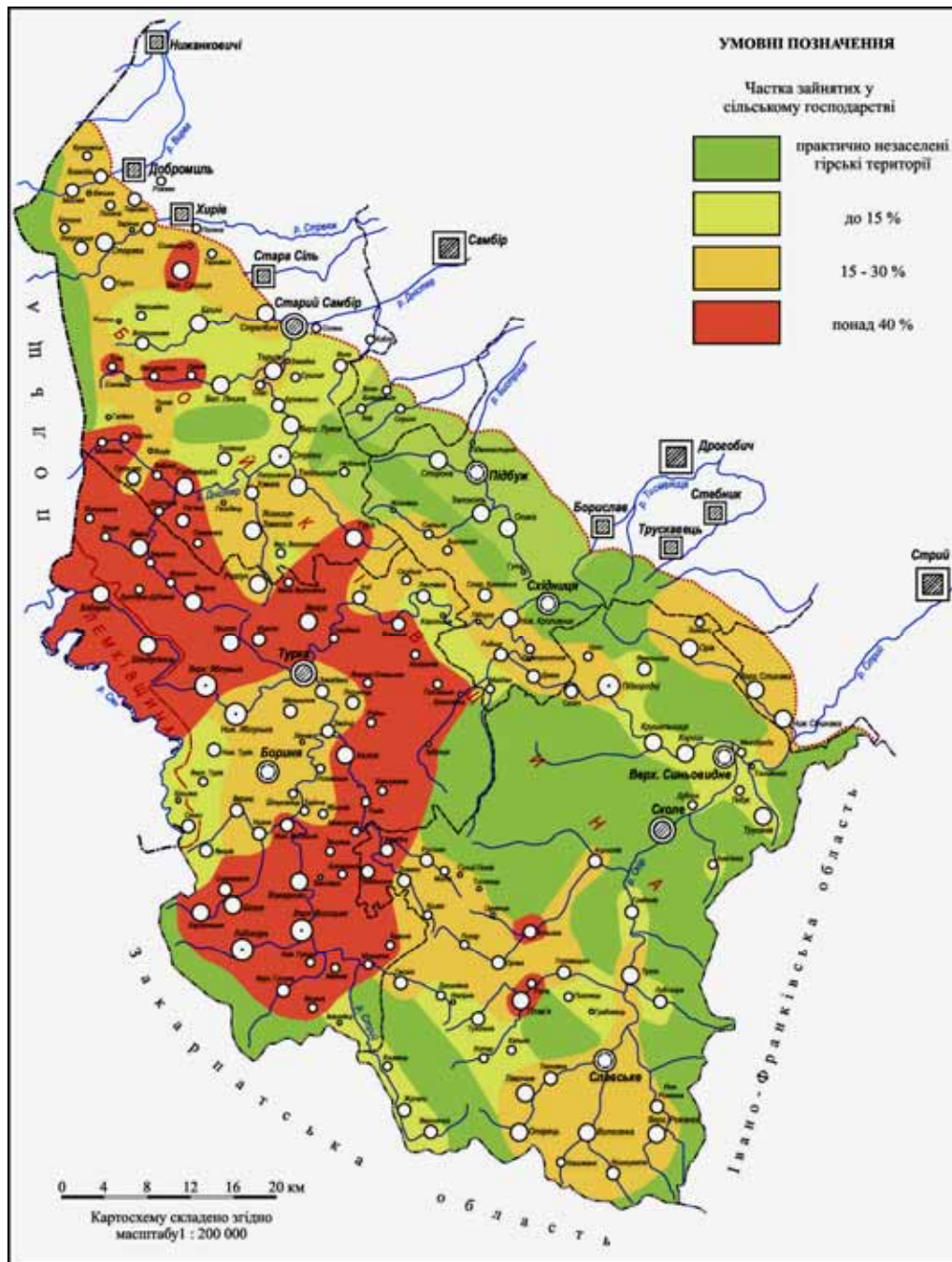

Рис. 1. Зайнятість населення гірських районів Львівської області в сільському господарстві

У межах різних гірських територій характер зайнятості сільського населення відмінний. Най-

складніша ситуація – у селах Стрийсько-Сянської верховини, де працююче населення становить лише

21,5 % (рис. 1). Цей показник вищий у селах, розміщених в межах Крайового бескидського низькогір'я (29,2 %) і Сколівських Бескидів (32,4 %). При цьому в Турківському і Старосамбірському районах спостерігаються найнижчі показники – відповідно 19,2 % і 25,5 %. Близько 35 % працювало у режимі неповної зайнятості, тобто мало неповний робочий день чи перебувало в адміністративних відпустках. Основою сільського життя горян залишається використання багатств природи: грибів, ягід, лікарських рослин тощо.

Загалом використання трудових ресурсів у гірських районах за багатьма показниками не повне. Незважаючи на те, що рівень зареєстрованого безробіття в останні роки мав тенденцію до зниження, в межах гірських територій він щороку залишається стабільно вищим у порівнянні із середньообласними показниками. Станом на 1 січня 2011 р. рівень безробіття у Турківському районі становив 13,9 %, Сколівському – 10,2 %, Старосамбірському – 9,7 % і Дрогобицькому – 6,5 %. Протягом останніх п'яти років частка безробітних залишається практично незмінною, що на тлі покращення міграційного сальдо свідчить про повільну стабілізацію соціально-демографічної ситуації у регіоні.

Кількість найманих працівників підприємств установ та організацій, які за місцем роботи уклали письмову трудову угоду на постійній або тимчасовій основі, у гірських районах протягом останніх років була практично незмінною, а їхня частка залишається однією з найнижчих порівняно з негірськими районами. Також істотно меншою в них була

частка штатних працівників відносно всього працездатного населення.

Найбільшу частку у гірських районах становлять особи, частково або епізодично зайняті економічною діяльністю або зайняті лише у власних підсобних господарствах. Більша частина трудових ресурсів із категорії найманих працівників у гірських районах працює у невиробничій сфері, зокрема, в освіті й охороні здоров'я (8–10 % зайнятих в економіці). Нижчою у Львівській області залишається й оплата праці найманих працівників в гірських районах, навіть з урахуванням доплат, пов'язаних із дією Закону України "Про статус гірських населених пунктів в Україні". Наведені дані ще раз підтверджують слабкий розвиток ринку праці у гірських районах у порівнянні з іншими адміністративними територіями.

Господарсько-виробнича діяльність. Традиційними видами трудової діяльності населення досліджуваного регіону є землеробство і тваринництво, а також лісове господарство і лісозаготівля. Окремим гірським територіям властиві різні види господарювання. На основі структури земельного фонду окреслимо загальні закономірності господарської спеціалізації регіону (рис. 2). Станом на 1 січня 2011 р. у структурі земельного фонду гірських районів Львівської області переважали землі лісового фонду, які займали 60,5 % площі регіону. Практично у два рази менше площі припадає на землі сільськогосподарського призначення (29,2 %). Землі житлової і громадської забудови становили 4,3 %, а землі промисловості, транспорту і зв'язку – 1,6 %.

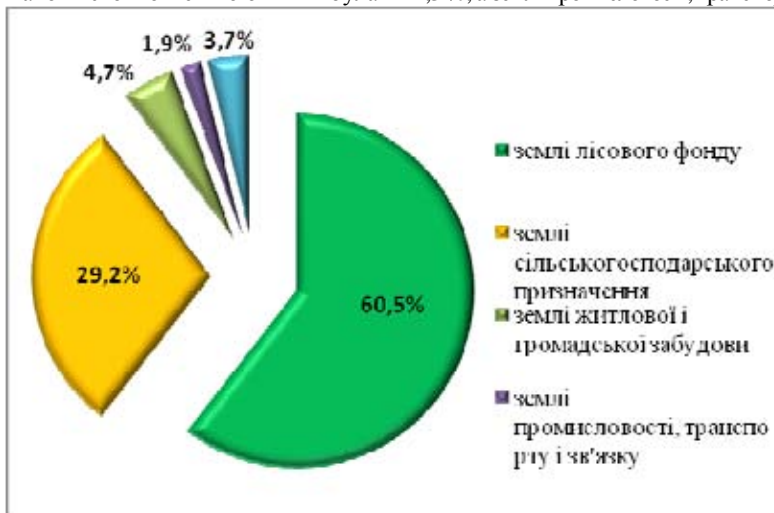

Рис. 2. Структура земельних угідь гірських районів Львівської області

У свою чергу, серед земель сільськогосподарського призначення домінували площі, що зайняті ріллею (45,7 %). В останні роки частка ріллі поступово зменшувалася. На земельні ділянки, що відпущені під пасовища і сіножаті припадало 33,9 % і 19,3 % відповідно. Найменша частка у структурі сільсько-господарських угідь (1,1 %) зайнята багаторічними насадженнями (рис. 3). Сукупна площа сінокосів і пасовищ

перевищує площу ріллі, що вказує на важливе значення тваринництва у господарстві гірського населення.

Населення гірських районів слабо забезпечене землями сільськогосподарського призначення. На одного жителя припадає лише 0,8 га угідь. Найвищий рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями – у межах Старосамбірського і Дрогобицького районів (0,9 га/особу), а найменший

– у Сколівському районі (0,6 га/особу). Залежно від природних умов (висоти, експозиції і крутизни схилів) і господарських традицій населення структура угідь суттєво змінюється. Площа ріллі найбільша в межах низькогірних ландшафтів (Бескидського крайового низько-гір'я і Верхньодністровських Бескидів) і дещо менша – в межах

Стрийсько-Сянської верховини. Найнижча частка орних земель – у Сколівських Бескидах, де переважають середньогірні ландшафти з непридатними крутими схилами. Зі зменшенням частки ріллі зростає частка площ, що зайняті під пасовища і сіножаті. Ділянки під багаторічними насадженнями розпорозені по території відносно рівномірно.

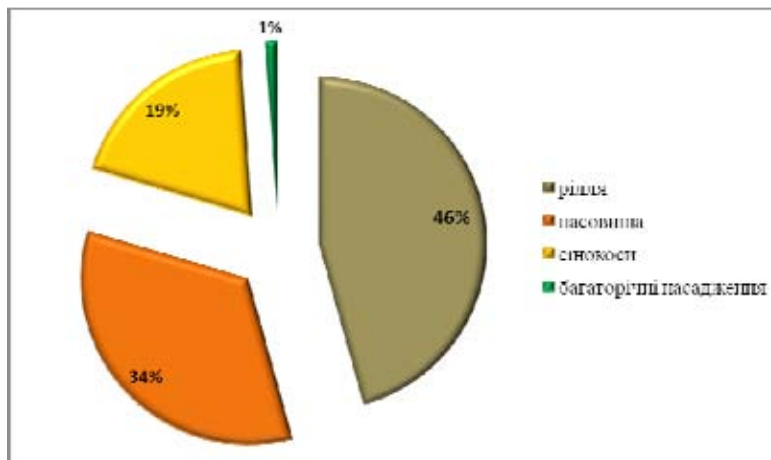

Рис. 3. Структура сільськогосподарських угідь гірських районів Львівської області

Господарська діяльність гірського населення тісно пов'язана з рільництвом і тваринництвом. Для більшості сільських поселень характерним є співмірне використання гірських територій для потреб рільництва і тваринництва. Для решти сіл властиве переважання пасовищ і сіножатей над ріллею, що засвідчує зростання важливості для горян тваринництва у порівнянні із землеробством.

Лісове господарство також належить до пріоритетних у господарській діяльності гірського населення. Останнім часом у досліджуваному регіоні створено великі за розміром природоохоронні об'єкти: національний природний парк "Сколівські Бескиди", регіональні ландшафтні парки "Надсянський" (частина біосферного заповідника "Східні Карпати") і "Верхньодністровські Бескиди". Ці заповідні об'єкти займають 636,5 км², що складає близько 24,5 % від усіх земель лісового фонду. Значна частина мешканців регіону сьогодні зайнята збереженням ландшафтного і біологічного різноманіття. Водночас, через складну соціально-економічну ситуацію збільшилася нелегальна зайнятість населення у лісозаготівельній і лісопереробній галузях, у тім числі в межах природоохоронних територій [4].

Загалом, аналіз статистичних даних, які характеризують рівень промислового виробництва у гірських районах свідчить, що частка промислової продукції у загальному обсягу виробництва в них дуже низька. Гірські райони мають найнижчі порівняно з іншими районами області показники не лише за загальним обсягом промислової продукції, але й в розрахунку на душу населення. Незначним залишається і внесок промислових підприємств гірських

територій у загальнообласні показники.

Економічну ефективність господарювання в гірських районах оцінюють за фінансовими результатами діяльності підприємств до оподаткування. Ефективність виробництва є досить низькою. Частка збиткових підприємств у регіоні становить 10-36 % від загальної кількості підприємств.

До позитивних тенденцій економічного розвитку гірських районів слід віднести щорічне поступове зростання обсягів інвестицій в основний капітал, які відображають витрати на нове будівництво і модернізацію основних засобів. Структура інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування у 2007–2011 рр. свідчить про те, що, як в області загалом, так і в гірських районах основна частка фінансування припадає на власні кошти підприємств, менше – на державний і місцевий бюджети та іноземні інвестиції. Нестабільним залишається надходження прямих іноземних інвестицій у гірські райони, а у двох районах (Дрогобицькому і Турківському) їх фактично нема.

Практично відсутні є інвестування в стабілізацію екологічної ситуації, охорону довкілля і раціональне використання природних ресурсів. Недостатньо задіяним резервом економічного зростання залишається рекреаційна галузь. Без впровадження і підтримки адаптованих до місцевих умов ефективних способів господарювання на засадах збалансованості не відбуватиметься відновлення природних ресурсів гір, а самі райони приречені залишатися дотаційними і не здатними до ефективного саморозвитку [5].

Доходи місцевих бюджетів гірських районів є нестабільними та залишаються одними з найменших

серед районів області. Аналогічна ситуація з доходами місцевих бюджетів у розрахунку на одного мешканця. Отримані дані свідчать про те, що місцеве населення отримувало менші обліковані прибутки на мешканця, ніж у середньому в області.

Незважаючи на те, що середньомісячна зарплата штатних працівників, зайнятих в економіці гірських районів, щороку зростає, її рівень залишається найнижчим на Львівщині. Водночас прибуток до місцевого бюджету від податку з громадян є вищим від середнього по області. З решти коштів, які формують місцеві бюджети гірських районів, найвагомішими є офіційні трансферти (дотації і субвенції) з Державного бюджету України, збори за спеціальне використання природних ресурсів, а найменшими – місцеві податки та збори.

Щорічно зростають видатки місцевих бюджетів, проте у розрахунку на одного мешканця гірських районів вони істотно нижчі від середньообласних. У соціальній сфері лише видатки на освіту вищі за регіональні показники, тоді як на соціальний захист та охорону здоров'я вони істотно

відстають.

Загалом, економічна ситуація в гірських районах є дещо гіршою, ніж в інших районах Львівської області. Тому й рівень бідності місцевого населення у горах, незважаючи на фінансові потуги та адресні субсидії з боку держави, є переважно найвищим у регіоні.

Соціальні умови і рівень життя населення. Якість умов проживання в горах пов'язана з існуючими можливостями доступу до освіти, медичного обслуговування, нормальних житлових умов тощо. Хоча забезпеченість житлом мешканців гірських районів, враховуючи специфіку проживання у сільській місцевості, не нижча, а іноді й вища за середні показники по області, якість житла та забезпеченість його вигодами є дещо гіршою. За розмірами житлового фонду виділяються Дрогобицький і Старосамбірський райони (рис. 4). Найкраща забезпеченість населення житлом у Дрогобицькому районі ($23,8 \text{ м}^2/\text{особу}$), а найгірша – у Турківському районі ($20,0 \text{ м}^2/\text{особу}$).

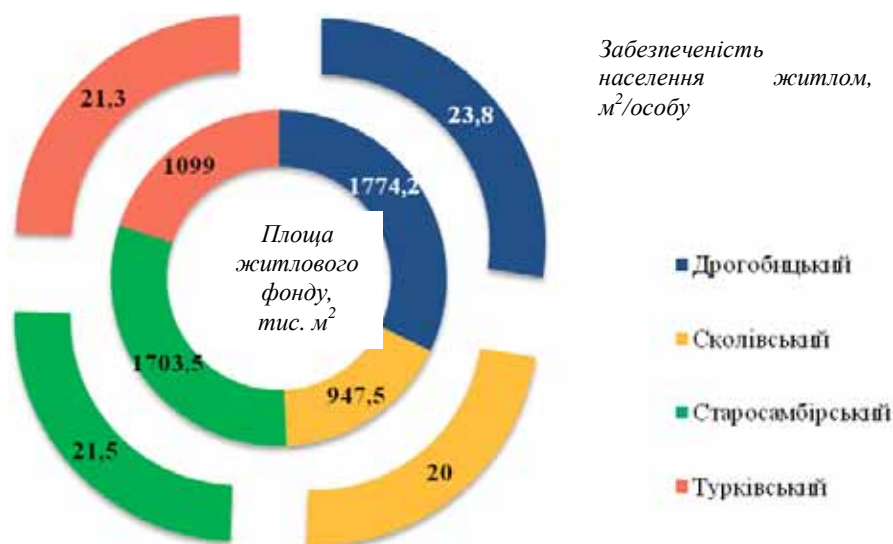

Рис. 4. Житловий фонд гірських районів Львівської області

У системі соціальних критеріїв сталого розвитку важливе місце займає поліпшення якості освіти жителів гірських районів Львівської області. Охоплення дітей дошкільним вихованням є найнижчим в області. У школах, що розташовані у сільській місцевості, кількість учнів є значно меншою, ніж у закладах інших районів Львівщини. Незважаючи на те, що вчительські колективи тут кількісно менші, на них припадає й менше учнів у розрахунку на одного педагога. Загалом, потенціал загальноосвітньої школи у гірських районах слід вважати достатнім, а з урахуванням щорічного зменшення наповнюваності класів, зменшується дефіцит навчальних приміщень.

Показниками задоволеності потреб населення гірських районів рівнем охорони здоров'я є кількість лікарів і середнього медичного персоналу на 10 тис.

осіб, забезпечення лікарняними закладами і лікарняними ліжками. Найгірші показники забезпеченості лікарняними ліжками у Дрогобицькому і Сколівському районах (до 50 од./10 000 осіб), що вдвічі менше від середніх показників по області. Водночас загальна кількість лікарняних закладів була достатньою, а забезпеченість ними населення у розрахунку на 10 тис. осіб навіть перевищувала середньообласні значення.

Висновки. Проведений аналіз основних показників зайнятості, господарсько-виробничої діяльності і соціального забезпечення населення гірських територій Львівської області дав змогу виявити тенденції зміни соціально-демографічної ситуації у регіоні за останні десять років. Загалом економічна та соціальна ситуація в гірських районах Львівщини є дещо гіршою, ніж в інших районах Львівської області. Тому й рівень бідності

місцевого населення у горах, незважаючи на фінансові та адресні субсидії з боку держави, є переважно найвищим у регіоні. Соціальні умови і рівень життя населення також залишаються низькими.

Література

1. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / [за ред. Ю.Г. Гошка]. – К.: Наукова думка, 1983. – 303 с.
2. Населення Львівської області у 2010 році: [демограф. щорічник] / Держкомстат України. Головне управління статистики у Львівській області. – Львів: [б. в.], 2011. – 102 с.
3. Основні тенденції демографічного розвитку Львівщини: комплексна економічна доповідь / Держкомстат України. Головне управління статистики у Львівській області / за ред. С.О. Матковського. – Львів: [б. в.], 2010. – 12 с.
4. Самольотов П.В. Соціально-економічний механізм реалізації принципів сталого розвитку гірських територій / П.В. Самольотов // Наук. вісн. Чернівець. торг.-економ. ін-ту КНТЕУ. – Чернівці: АНТ Лтд, 2004. – Вип. II. – С. 401-407.
5. Самольотов П.В. Особливості соціально-економічних та екологічних процесів в умовах гірських територій / П.В. Самольотов // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації: зб. наук. пр. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – Вип. 5 (XXXVI). – С. 175-183.
6. Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів: [б. в.], 2011. – Ч. 2. – 316 с.
7. Стратегія розвитку Львівської області до 2015 року. Економіка. Суспільство. Середовище. Моніторинг за 2007 рік / Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С. Матковського]. – Львів: [б. в.], 2008. – Вип. 6. – 326 с.

Стаття надійшла 20.12.2011 р.

УДК 911.37:35 (477.82)

Леся Заставецька

ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Висвітлено основні засади риси сучасної територіальної організації Тернопільської обласної системи розселення. Проаналізовано особливості формування і функціонування первинних, районних та міжрайонних систем розселення, здійснено огляд структури таких систем та особливостей їх функціонування у регіоні. Показано зміни, які відбуваються у територіальній організації цих систем в період трансформації суспільства.

Ключові слова: система розселення населення, територіальна організація розселення, локальні системи розселення, розселенські зв'язки, ядра системоутворення.

Lesya Zastavets'ka. Basic features of the current territorial organization of the Ternopil' regional settlement system. *The basic principles of the current features of the territorial organization of the Ternopil' regional settlement systems are outlined. Characteristics of the formation and functioning of primary, district and inter-settlement systems are analyzed, and the structure of such systems and the peculiarities of their functioning in the region are reviewed. Changes that occur in the territorial organization of these systems during the transformation of society are demonstrated.*

Key words: system of settlements, territorial organization of settlements, local systems of settlements, links among settlements, nuclei of system formations.

Актуальність дослідження. Територіальна організація населення, що є складовою територіальної організації суспільства, здійснюється в сучасних умовах у формі територіальних систем розселення різних таксономічних рангів. У процесі соціально-економічних змін, які відбуваються під час переходу суспільства до ринкових відносин, радикально змінюється виробництво, що є основою

розселення. Внаслідок інерційності розселення зміни в ньому дещо запізнюються порівняно з виробництвом, але саме на цій стадії виникають передумови для переходу систем на інший рівень функціонування і територіальної організації. Це посилює необхідність вивчення структури територіальних систем розселення різних рівнів, виявлення тих змін, що відбуваються в них, щоб

передбачити тенденції переходу цих систем на інший рівень розвитку і територіальної організації.

Ступінь вивчення проблеми. Одним із найважливіших питань дослідження територіальних систем розселення є питання їхнього “внутрішнього поділу, об’єднання і системоформування, виконання їх внутрішніх і зовнішніх функцій” [4, с. 153], тобто територіальної організації таких систем. Їх вивченням в Україні займалися Г. Анісімова, В. Джаман, А. Доценко, Я. Жупанський, Б. Заставецький, М. Мальський, М. Паламарчук, Ю. Пітюренко, О. Шаблій та ін. Цими вченими було визначено особливості функціонування територіальних систем розселення, їхні взаємозв’язки з іншими територіальними системами (господарськими, виробничими, природними тощо), вивчено структуру таких систем і взаємозв’язки між ними, встановлено принципи територіальної організації систем розселення, що функціонували в умовах централізовано-планової економіки. Зміни, які відбулися у суспільних відносинах у нашій країні, передусім перехід економіки на ринкові засади, накладають свій відбиток на процеси розселення, особливо на функціонування ядер (центрів) системоутворення та розселенські зв’язки, роблять необхідним пошук нових ефективних напрямів перспективного розселення у регіонах і країні загалом.

Вклад основного матеріалу. Територіальна організація обласних систем розселення староосвоєного аграрно-промислового регіону відзначається сформованістю і чіткою структурованістю. Вони являють собою генетично і функціонально взаємозв’язані поєднання населених пунктів і їх локально-просторових утворень, що формуються внаслідок урізноманітнення і поглиблення різних видів міжпоселенських зв’язків (людських, управлінських, соціальних та економічних) у межах обласної територіальної спільності [4, с. 148]. Розглянемо територіальну організацію однієї з цих систем – Тернопільської. Сформувалася ця система в межах Тернопільської області на території площею 13,8 тис. км². Ядром системи є м. Тернопіль, що знаходиться приблизно посередині її території: відстані між ним і крайніми поселеннями становлять: на північ – 105 км, на південь – 122 км, на захід – 75 км, на схід – 42 км.

До складу Тернопільської обласної системи входить 3 міжрайонних, 17 районних і 615 первинних систем. В області чітко простежується принцип нестрогого входження систем розселення у суперсистеми. Це означає, що не кожна система розселення строго поділяється на підсистеми. Так, міжрайонні системи не обов’язково охоплюють територію всіх районних систем (Бережанська, Монастирська і Підгаєцька районні системи знаходяться поза впливом міжрайонних центрів). Аналогічно до цього районні системи поруч із кушовими системами можуть включати первинні системи і просто окремі поселення. Існують навіть

районні системи, в яких відсутні кушові системи розселення (Бережанська, Підгаєцька, Лановецька), це пояснюється відсутністю в них міських поселень і великих сіл із значним соціально-економічним потенціалом, доброю транспортною доступністю всіх поселень до районного центру. Отже, в територіальній організації систем розселення реалізується принцип двоїстості функцій ядер, а саме: у цих системах роль кушових центрів виконують районні центри.

Найбільше кушових систем розселення сформувалося у таких районних системах: Гусятинській (Гусятинська, Хоростківська, Гримайлівська, Копичинецька), Тербовлянській (Микулинецька, Золотниківська, Тербовлянська), Борщівській (Борщівська, Мельнице-Подільська, Скала-Подільська), це зумовлено наявністю міських поселень із розвинутою сферою послуг та підприємствами з переробки сільськогосподарської сировини та виробництва будматеріалів. В інших районних системах, окрім Бережанської, Підгаєцької та Лановецької, є по 2 кушові системи. Величина кожної з кушових систем залежить від рівня функціонального розвитку ядра, розвитку транспортної мережі і густоти сільських поселень. Тому найбільші розміри мають кушові системи, що сформувалися навколо районних центрів.

На рівні адміністративної області чітко реалізується принцип відповідності територіальної структури систем розселення і господарських комплексів. Це особливо видно на рівні районних систем розселення, які відповідають районним господарським системам, а їхні центри співпадають і є найбільшими як за соціально-економічним, так і за демографічним потенціалом у своєму адміністративному районі. Районні системи розселення у Тернопільській області значно відрізняються за параметрами. Так, за кількістю населення розрив між ними досягає 3,6 рази, а за площею – 2,3 рази. Площі районних систем розселення Тернопільської обласної системи розселення значно менші від середнього показника в країні. Навіть найбільші районні системи розселення (Тернопільська, Бережанська) значно поступаються відповідним середньоукраїнським показникам. А площа Лановецької і Монастирської районних систем у два рази менша, ніж у середньому по країні.

Чисельність населення районних систем розселення постійно змінюється. В останні десятиліття в більшості районних систем кількість населення зменшується. Якщо в період із 1959 по 1989 рік у районах кількість населення загалом збільшилася на 8 %, то в період 1989 – 2011 рр. відбулося різке зменшення кількості населення у більшості районних систем (загалом по області – на 30 %). Така ситуація – результат зниження показників природного приросту населення і, передусім, народжуваності.

Найнижчий показник природного приросту мають здебільшого районні системи, які розміщені

на значній відстані від центру обласної системи розселення (Бережанська, Борщівська, Лановецька, Монастирська, Підгаєцька та ін.). Для них характерні також найвищі показники механічного відтоку населення у міста і за межі області. Процес “старіння” населення в цих системах значною мірою перешкоджає зростанню народжуваності. І якщо ще до 1989 р. у деяких районних системах (Гусятинська, Чортківська, Заліщицька, Борщівська) природний приріст був додатним, то тепер вже у всіх районних системах області відбувається природне скорочення населення.

Сучасна демографічна ситуація, яка склалась у районних системах розселення, призводить до зміни в чисельності їхнього населення. Якщо в 1970 р. ще спостерігалось збільшення кількості населення всіх районних систем (окрім Лановецької і Шумської), то вже дані переписів 1979, 1989 і 2001 рр. свідчать про постійне зменшення цього показника. Особливо високими темпами зменшується кількість населення тих районних систем, які характеризуються високими показниками механічного відтоку населення.

За період від 1959 до 2005 року кількість населення збільшилася тільки в Тернопільській районній системі, що зумовлено значним механічним притоком сільського населення на роботу і навчання, а також значно “молодшим” складом населення, яке здатне до відтворення.

За показником середньої кількості поселень у районних системах Тернопільська область наближається до пересічних показників в країні. В межах районних систем розселення цей показник коливається від 37 поселень у Підгаєцькій районній системі до 91 – у Зборівській. Середня людність сільських поселень Тернопільської обласної системи розселення значно вища, ніж в Україні (631 особа проти 540 осіб). Найвищими показниками середньої людності сільських поселень характеризуються районні системи центральної і південної частин області (Чортківська, Бучацька, Заліщицька та ін.), а найнижчими – західної (Зборівська, Бережанська) і північної (Шумська) частин, що зумовлено значною мірою історико-географічними умовами.

Слід відзначити, що показники середньої людності сільських поселень Тернопільської обласної системи розселення постійно змінюються. Порівняно з 1989 р. вони знизились на 116 осіб, що значною мірою пояснюється природним скороченням сільського населення, а також міграціями людей за межі області переважно за кордон.

Значно більші показники середньої людності сільських поселень, порівняно менші розміри території зумовили високі показники густоти населення в районних системах Тернопільської обласної системи розселення. Вони становлять в середньому 84 ос./км², що на 5 осіб більше, ніж у середньому в країні. Ці показники коливаються в межах від 43 ос./км² (Шумська районна система) до 378 ос./км² (Тернопільська). Нижча від середньообласного

показника щільність населення спостерігається практично у всіх районних системах розселення, крім Бучацької і Чортківської. Найменші показники густоти населення – в районних системах розселення, розміщених у північній частині області, Зборівській, Козівській, Бережанській, Лановецькій, а також Гусятинській і Монастирській системах внаслідок порівняно невеликої кількості населення в них і значним відтоком населення з цих територій.

Важливою характеристикою районних систем розселення є середня густина населених пунктів. Для Тернопільської обласної системи розселення вона складає 7,4 поселень на 100 км² території. Найвищі її показники в Бережанській, Зборівській, Збаразькій, Монастирській і Заліщицькій системах, де переважають поселення з порівняно невеликою людністю. В центральній частині області (Козівська, Тернопільська районні системи) густина населених пунктів нижча від середньообласних показників.

Одним із важливих показників є дисперсія людності сільських поселень. Найбільше її значення в Зборівській, Бережанській, Кременецькій і Шумській системах, що зумовлено найбільшою кількістю населених пунктів в них, особливо тих, які мають невелику людність. Низькі показники дисперсії в Тернопільській і Чортківській районних системах свідчать про високу концентрацію населення у великих селах.

Різна площа районних систем є основною причиною їхнього неоднакового природно-ресурсного потенціалу, а головною його складовою є земельні ресурси, що є базою для агропромислового виробництва в області. Реформування сільськогосподарського виробництва, розвиток інших галузей господарства (переробка сільськогосподарської сировини, виробництво промислових товарів народного споживання, туризм тощо) можуть здійснюватися оптимально при наявності певних ресурсів, головним з яких є територія. Тому необхідною є деяка зміна меж районів, приведення їх до оптимального показника.

Майже всі районні системи області сформувалися на основі агропромислового виробництва, тільки Тернопільська районна – ще й на основі промислового виробництва та комплексу сфери послуг обласного центру. Тернопіль знаходиться в центрі району і здійснює на дану систему розселення значний притягальний вплив, цьому сприяє розгалужена система транспортних шляхів. Наявність великого міста зі значним промисловим і соціальним потенціалом зумовлює наявність інтенсивних і потужних виробничих, трудових, культурно-побутових, інформаційних та інших видів зв'язків між ним і всіма поселеннями району. Особливо значні “маятникові трудові поїздки” населення з приміських сіл до Тернополя, хоча за роки економічної кризи обсяги цих переміщень людей значно зменшились через скорочення працівників на багатьох підприємствах і в установах міста. Але й

зараз із деяких сільських поселень району (Біла, Чернихів, Петрики, Острів, Гаї Шевченківські, Підгородне та ін.) виїжджає на роботу у Тернопіль значно більше людей, ніж зайнято у господарстві села. Ці люди не тільки працевлаштовані в місті, але й отримують там певний набір послуг, завдяки їм також поширюється міський спосіб життя у сільських поселеннях. Ці села відрізняються від інших в області значно вищим рівнем благоустрою садиб, розвитком транспортної мережі, систем водо- і газопостачання, розвитком культурно-побутового і торговельного обслуговування. За останні роки у них зосереджуються підприємства меблевої промисловості (с. Біла), виробництва будівельних матеріалів (с. Острів), із ремонту та продажу транспортних засобів та сільськогосподарської техніки, цехи з виробництва м'ясних і молочних виробів, безалкогольних напоїв тощо. Це значною мірою підвищує соціально-економічний потенціал сільських поселень, сприяє посиленню зв'язків між селами у локальних системах розселення.

Тернопільська районна система розселення

об'єднує 53 первинних системи, середня людність яких значно перевищує пересічні для області показники. Там переважають великі і середні села, для яких властиве найменше в області скорочення чисельності жителів. Селища міського типу Великий Глибочок, Великі Бірки і Велика Березовиця формують не надто потужні куштові центри, бо вплив м. Тернополя на всі села району дуже великий і зв'язки із сіл спрямовуються переважно до нього. Це місто для сіл району є одночасно центром районної, обласної, кушової і міжрайонної систем розселення.

Всі інші районні системи належать до тих, для яких рушійною силою розвитку є сільськогосподарське виробництво і галузі, що переробляють сільськогосподарську сировину. Їх ядра концентрують переважно підприємства харчової промисловості (цукрозаводи, спиртзаводи, молокозаводи тощо), а основою життя сільських поселень є переважно рослинництво, що має зернобуракову спеціалізацію. Це зумовлює невелику людність міських поселень, густу мережу сіл.

Таблиця 1

Ранжування районних систем розселення Тернопільської області за показниками*

Райони	Площа території	Соціально-економічний потенціал ядра	Демографічний потенціал	Середня людність сільських поселень	Густина населення	Середня відстань між поселеннями	Сумарний ранг
Бережанський	14	5	12	8	1	5	45
Борщівський	3	7	3	5	6	11	35
Бучацький	10	4	7	3	3	10	37
Гусятинський	2	17	6	9	5	14	53
Заліщицький	13	8	9	6	7	6	52
Збаразький	7	11	8	7	9	9	49
Зборівський	4	16	10	15	16	12	73
Козівський	12	12	13	12	12	8	69
Кременецький	5	3	4	4	13	2	31
Лановецький	14	9	14	14	14	3	68
Монастирський	16	14	15	11	10	7	73
Підволочиський	8	10	11	13	15	1	58
Підгасцький	17	13	16	16	2	3	67
Теребовлянський	1	6	5	10	11	15	48
Тернопільський	11	1	1	1	4	4	22
Чортківський	6	2	2	2	7	13	32
Шумський	9	15	13	17	17	9	80

*Розраховано за даними Тернопільського обласного управління статистики

Із метою проведення узагальнюючої систематизації районних систем розселення нами здійснене їх ранжування за основними показниками (табл. 1). За його даними можна виокремити 3 групи районів:

1) райони з найвищими показниками розмірів території, соціально-економічного потенціалу: Тернопільський, Кременецький, Чортківський, Бучацький, Борщівський, Теребовлянський, Гусятинський, Збаразький, Заліщицький, Бережанський;

2) райони з близькими до пересічних в області показниками площі та чисельності населення, соціально-економічного потенціалу: Козівський, Підволочиський;

3) райони з найнижчими показниками соціально-економічного потенціалу, невисокою щільністю поселень, високим показником їх дисперсії: Шумський, Лановецький, Підгаєцький, Монастирський, Зборівський.

Кожна з цих груп, маючи різні параметри території, демографічного та соціально-економічного потенціалу, поселення у системах розселення, мусить мати своєрідний підхід до визначення перспектив її розвитку, формування оптимальної територіальної організації.

У складі районних систем розселення є від 36 сіл (Підгаєцька) до 89 сіл (Зборівська). Частина з них об'єднані у первинні системи розселення, а 320 сіл знаходиться поза ними. Ядрами цих систем є переважно великі і середні села, селищеформувальне населення яких зайняте переважно у сільському господарстві. Якщо раніше воно було зайняте в колективних господарствах, то тепер переважно в індивідуальних. Відсутність техніки і збільшення застосування ручної праці робить такі господарства малопродуктивними, малопривабливими для молоді. Це, а також занепад соціальної сфери у сільській місцевості, є важливими причинами відтоку молоді та людей середнього віку з сіл, що призводить до їхньої деградації та знелюднення. Особливо це явище стосується т.з. периферійних сіл, які фактично позбавлені молоді і при даному стані справ через декілька років будуть позбавлені жителів взагалі.

Зв'язки між ядрами і периферійними поселеннями в первинних системах зумовлені відмінностями у розвитку функцій поселень. В області переважають централізовані первинні системи, у тих районах, де раніше центри колгоспів сильно виділялися на фоні сільських поселень, тепер існують біцентричні системи (два сусідніх центри сільрад пов'язані між собою освітніми чи іншими видами зв'язків з обслуговування населення – переважно села, де є школи I-II і I-III ступенів).

Внаслідок того, що людність ядер первинних, як і інших систем, поступово зменшується, контрастність між сільськими поселеннями згладжується, прояв принципу територіальної організації систем розселення, а саме наростаючої централізації виявляється тепер значно слабше. Це, у свою чергу, посилює дію іншого принципу – прогресуючої систематизації, при якому ядра систем розселення все більше захоплюють у сфери свого впливу свої підсистеми.

Дослідження систем розселення різних таксономічних рівнів свідчить про те, що чим нижчий ранг системи, тим постійніші і тісніші взаємозв'язки між ядром та іншими поселеннями. Це пояснюється тим, що з підвищенням рангу системи функції ядра частково перерозподіляються між

поселеннями, що є ядрами систем розселення нижчих таксономічних рівнів. Ядро в такому випадку “цементує” систему розселення окремими видами зв'язків. Так, ядро обласної системи притягає всі поселення області за допомогою організаційно-господарських, адміністративних та інформаційних зв'язків. І тільки в межах незначної території, що знаходиться на відстані 1,5-2 годинної доступності до центра (в обидва боки), встановлюються постійні трудові, виробничі та зв'язки з обслуговування населення.

На території, яка значно більше віддалена від обласного центру, більш постійні зв'язки встановлюються між районними і обласним центром. Ядра кушових та первинних систем більше пов'язані з районним центром, ніж з обласним та між собою. Горизонтальні зв'язки між районними центрами або між кушовими центрами, розвинені недостатньо, вони проявляються у випадку близького розташування, особливо якщо один із центрів має міжрайонне значення.

Найбільші районні системи є основою для формування міжрайонних систем: Тернопільської, Кременецької і Чортківської.

Головною серед них є Тернопільська міжрайонна система, що охоплює Тернопільську, Збаразьку, Зборівську, Теребовлянську, Козівську, Лановецьку, Підволочиську районні системи розселення. Системоутворюючим ядром в даному випадку є обласний центр, який виконує адміністративні, промислові, організаційно-господарські, торгово-розподільчі функції. Виробничою основою як районних, так і міжрайонної системи є Тернопільський соціально-економічний центр. На його базі утворилась районна і міжрайонна локальні системи розселення.

Роль м. Тернополя як центра міжрайонної системи розселення слабшає з віддаленістю на північ і південь області. В цих частинах формуються дві міжрайонні системи розселення на базі Чортківської і Кременецької районних систем. Слід сказати, що вони охоплюють значно меншу територію, ніж Тернопільська міжрайонна система розселення, мають меншу інтенсивність системоутворюючих зв'язків. Їхнє формування сприяє раціоналізації виробничих, трудових, культурно-побутових та інших зв'язків між поселеннями області.

Чортківська міжрайонна система розселення включає в себе Чортківську, Заліщицьку, Бучацьку, Гусятинську і Борщівську районні системи розселення.

Сільське населення цієї системи проживає в основному у великих і середніх за людністю поселеннях. Як і загалом в області, тут спостерігається постійне зменшення кількості населення сіл у зв'язку з низьким природним приростом і значним механічним відпливом.

Основним ядром системних розселенських зв'язків є м. Чортків. Це друге за кількістю насе-

лення місто в Тернопільській області, яке концентрує значну частину соціально-економічного потенціалу. Наявність цього економічного потенціалу, сприятливе економіко-географічне положення міста (на важливих залізничному і автомобільному шляхах Тернопіль – Чернівці), розміщення в ньому підприємств із переробки сільськогосподарської сировини має значну “притягальну” дію на навколишні поселення, зумовлює розвиток виробничих і трудових зв’язків населення. Сюди приїжджає на роботу значна частина населення з навколишніх сіл, тут найвищий показник механічного приросту в даній локальній системі.

У м. Чорткові формується комплекс закладів і організацій із соціального і культурно-побутового обслуговування населення міжрайонної системи розселення. За рівнем функціонального розвитку він знаходиться на першому місці серед районних центрів Тернопільської обласної системи розселення (не враховуючи м. Тернопіль). Тут є педагогічний і медичний коледжі, центральна районна лікарня, 8 середніх шкіл, мережа торгових і побутових закладів, а також організації районного значення. Їхня наявність дозволяє м. Чорткову приймати на себе частину функцій, властивих, головним чином, обласному центру і здійснювати їх у межах міжрайонної системи розселення.

Кременецька міжрайонна система розселення формується в північній частині Тернопільської обласної системи розселення і включає в себе територію Кременецької і Шумської районних систем. Характерною рисою розселення цієї системи є переважання сільських поселень з невеликою і середньою людністю. Вони характеризуються значним механічним відтоком населення і процесом постійного “старіння” населення. Особливо значним зменшення чисельності населення відзначаються невеликі поселення з людністю до 500 осіб.

Ядром даної системи є м. Кременець, який займає друге місце серед районних центрів (після Чорткова) за рівнем розвитку функцій. Кременець володіє значним економічним потенціалом: там

працюють цукровий завод, меблева і ватна фабрики тощо. Розміщення великих підприємств з переробки сільськогосподарської сировини зумовлює значні виробничі зв’язки між ними та їхніми сировинними зонами, розміщеними на території Кременецького і Шумського районів.

Місто Кременець має також комплекс обслуговуючих підприємств міжрайонного значення: педагогічний інститут, сільськогосподарський технікум, медучилище, а також мережу торгово-побутових закладів. Це зумовлює розвиток культурно-побутових зв’язків поселень Кременецького, Шумського північної частини Збарзького районів з м. Кременцем.

Кременецька і Чортківська міжрайонні системи розселення належать до тих, які формуються. Для систем цього типу, як зазначає Ю.І. Пітюренко, першочерговими завданнями є формування комплексу закладів з обслуговування населення міжрайонного значення, подальший розвиток промисловості, будівництва і системи транспортних зв’язків між поселеннями [5].

Висновки. Вивчення територіальної організації системи обласного рівня свідчить про її чітку структурованість, ієрархічність. Внаслідок змін, що відбулися в економіці, спостерігаються зміни у територіальній організації розселення. Вони найбільше торкнулися локальних систем: послаблення ядер первинних систем, зміна спрямованості розселенських зв’язків тощо. Для районних систем характерним є зменшення людності та послаблення зв’язків через звуження функціональної структури ядра системи (малого міста чи селища міського типу).

Значні зміни у територіальній організації обласної системи розселення відбудуться у процесі адміністративно-територіальної реформи, вони почнуться із первинних систем розселення, які об’єднуюватимуться у територіальні громади, що стануть основою нових територіальних систем розселення.

Література

1. *Голіков А.П.* Вступ до економічної і соціальної географії / А.П. Голіков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
2. *Доценко А.* Розвиток та пріоритети суспільно-географічних досліджень розселення в Україні // Львівська суспільно-географічна школа. Матер. міжнар. наук. семінару. – Львів, 2005. – С. 60-64.
3. *Доценко А.* Територіальна організація розселення (теорія і практика). – Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. – К., 1998. – 18 с.
4. *Джаман В.О.* Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
5. *Пітюренко Ю.І.* Розселення, системи населених пунктів і тенденції їх розвитку в умовах економічної кризи і переходу до ринкової економіки / Ю.І. Пітюренко, Т.В. Буличова // Сучасні проблеми географії населення в Україні: матеріали I Всеукр. семінару з геогр. населення. Луцьк, 1993 р. – Луцьк, 1993. – С. 93-94.
6. *Шаблій О.* Основи теорії суспільної географії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. ЛНУ, 2003. – 644 с.

Стаття надійшла 30.11.2011 р.

УДК 911.373 (477)

Ірина Ілляш

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Досліджено тенденції розвитку основних складових економічної бази міських поселень регіону з агропромисловим типом освоєння. Проаналізовано тенденції зміни зайнятості та обсягів виробництва у галузях економіки загалом та промисловості зокрема у міських поселеннях Тернопільської області.

Ключові слова: економічна база, економічний розвиток, міські поселення, зайнятість, промисловість.

Iryna Ilyash. Economic development of city settlements of the Ternopil oblast is in the conditions of transformation of society. *Progress of basic constituents of economic basis of city settlements of region trends with the agro-industrial type of mastering are investigated. The tendencies of change of employment and production in industries of economy volumes on the whole and to industry in particular in the city settlements of the Ternopil oblast (region) analyzed.*

Key words: economic basis, economic development, city settlements, employment, industry.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах трансформації суспільства відбувається зміна виробничих відносин, кризові процеси в економіці наклали відбиток і на рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів, їх демографічний потенціал, функціонування в системах розселення. Тому особливої актуальності набуває вивчення питання зміни економічної бази міських поселень регіону, які повинні стати діловими осередками для навколишніх територій із аграрно-промисловим типом освоєння.

Аналіз основних досліджень з проблематики. Зміна функцій поселень внаслідок трансформації їх економічної бази, що відбувається в останні роки, посилює увагу до проблем соціально-економічного розвитку населених пунктів різних типів. Це знайшло відображення у наукових публікаціях М. Барановського, О. Бородіної, А. Доценка, А. Степаненка, Я. Олійника, І. Прокопи, О. Топчієва, Д. Ткача, О. Шабля, Л. Шевчук, Л. Шепотько, В. Юрчишина та ін.

Мета дослідження – вивчити сучасний стан економічної бази міських поселень в агропромисловому регіоні, яким є Тернопільська область, виявити зміни, що сталися в цій базі, та їх вплив на положення поселень у системі розселенських зв'язків.

Викладення основного матеріалу. Основною галуззю, що тривалий час формувала економічну базу міських поселень регіону, є промисловість. Розміщення в містах промислових підприємств сприяло збільшенню чисельності населення, підвищенню його добробуту, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, розширенню економічних і соціальних функцій цих поселень. Найінтенсивніший розвиток промисловості у містах регіону спостерігався у 70 – 90-х рр. ХХ ст. Завдяки будівництву великих промислових підприємств у

м. Тернополі (“Ватра”, “Текстерно”, “Технотерн”, “Тернопільський комбайновий завод”, заводів “Оріон”, “Сатурн” та ін.) та розміщенню їх філіалів у навколишніх містечках (Підволочиськ, Зборів, Козова, Збараж, Теремовля, Велика Березовиця, Скалат та ін.) в області сформувався потужний промисловий вузол (основні галузі – машинобудування, текстильна, харчова, промисловість будматеріалів та ін.).

У містах та селищах Тернопільської області функціонували переважно підприємства харчової промисловості – цукрової, борошномельно-круп'яної, плодоовочеконсервної, спиртово-горілчаної, тютюнової, кондитерської, молочної і м'ясої, а також швейної, будматеріалів та ін.

Потужні цукрові заводи були у Великій Березовиці, Борщові, Бучачі, Збаражі, Ланівцях, Козові, Кременці, Хоросткові, Чорткові, консервні заводи – у Мельниці-Подільській, Скалі-Подільській, Вишнівці, Теремовлі, Копичинцях, Заліщиках, Бережанах, Підволочиську, Гримайлові, м'ясокомбінати – у Тернополі і Чорткові, маслозаводи – у Шумську, Хоросткові, Підгайцях, Ланівцях, Заліщиках, сирзаводи – у Бучачі, Чорткові, Козові, Монастирських та ін.

Підприємства легкої промисловості формували економічну базу м. Тернополя (“Текстерно”, швейна фабрика), Кременця (фабрика “Ватин”), смт Вишнівець (шкіргалантерейна фабрика), міст Заліщики (галантерейна фабрика), Почаєва, Монастирська і Чорткова (швейні підприємства).

Підприємства машинобудування і металургійної промисловості (вторинна металургія) становили важливу частку в структурі економічної бази м. Тернополя (частка зайнятих у цих галузях промисловості становила 29%), в інших містах мали незначну роль.

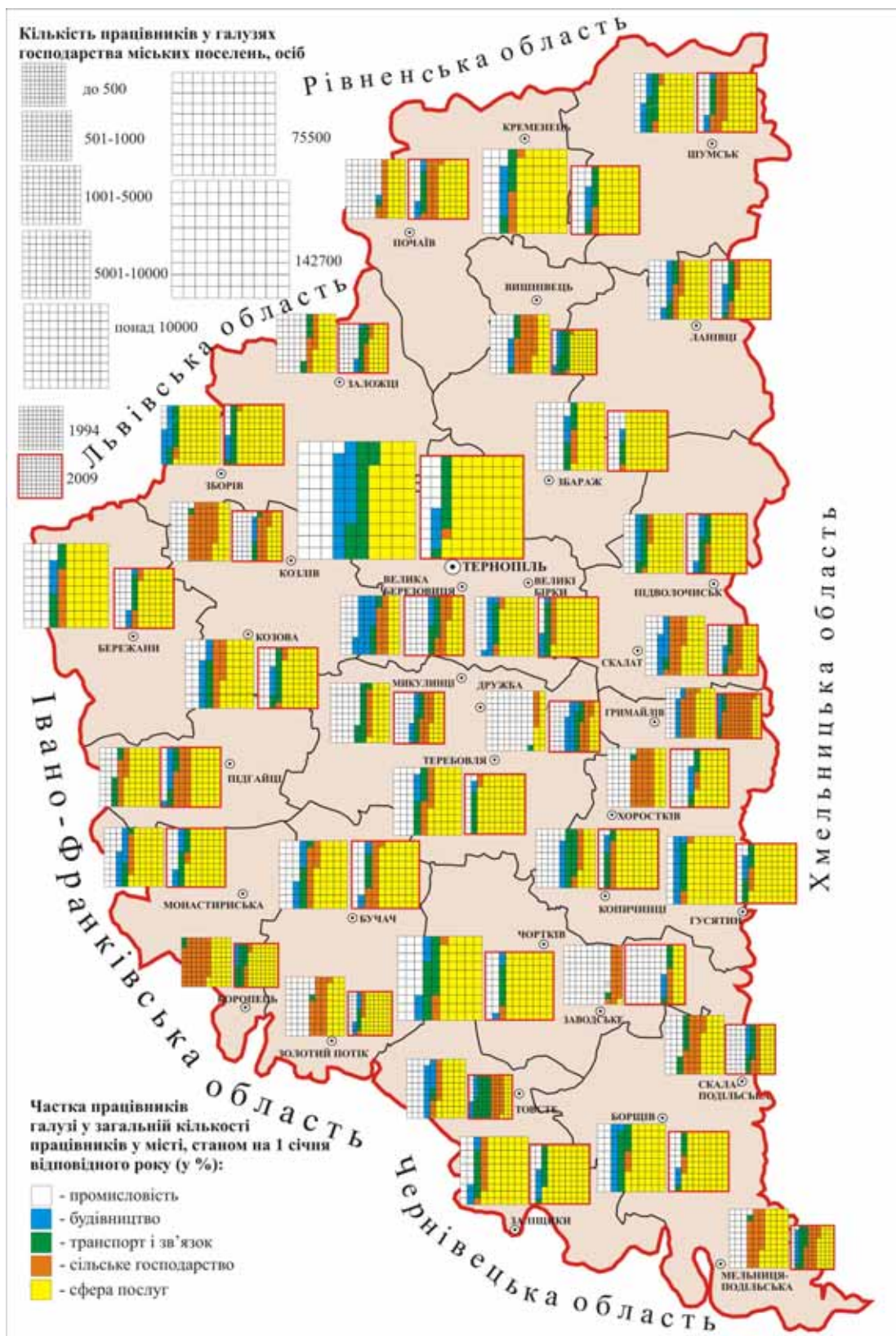

Рис. 1. Розподіл працівників за галузями господарства у міських поселеннях Тернопільської області

Деревообробна промисловість тривалий час була в складі економічної бази Тернополя, Бережан, Кременця, Козови (меблева промисловість), а промисловість будівельних матеріалів – Великої Березовиці, Дружби, Монастириськ, Бережан, Теробовлі, Скали-Подільської.

Таблиця 1

Показники розвитку промисловості міських поселень Тернопільської області у 2009 р.*

Міста і селища міського типу	Обсяг виробництва промислової продукції в діючих цінах			Чисельність промислово-виробничого персоналу (ПВП)		
	тис. грн.	Частка промислової продукції міста від усіх міських поселень, %	Частка промислової продукції міста від промислової продукції області, %	осіб	Частка ПВП міста від ПВП усіх міських поселень, %	Частка ПВП міста від ПВП області, %
Тернопіль	1 072 808	43,86	26,19	12 439	46,26	39,86
Бережани	92 957	3,80	2,27	1 077	4,01	3,45
Борщів	110 266	4,51	2,69	731	2,72	2,34
Мельниця-Подільська	-	-	-	32	0,12	0,10
Скала-Подільська	58 819	2,40	1,44	379	1,41	1,21
Бучач	65 196	2,67	1,59	911	3,39	2,92
Золотий Потік	-	-	-	59	0,22	0,19
Гусятин	7 134	0,29	0,17	305	1,13	0,98
Копичинці	16 445	0,67	0,40	142	0,53	0,46
Хоростків	206 009	8,42	5,03	898	3,34	2,88
Заліщики	40 966	1,68	1,00	404	1,50	1,29
Товсте	460	0,02	0,01	18	0,07	0,06
Збараж	3 9730	1,62	0,97	799	2,97	2,56
Вишнівець	1 360	0,06	0,03	35	0,13	0,11
Зборів	5 460	0,22	0,13	113	0,42	0,36
Заложці	60 587	2,48	1,48	217	0,81	0,70
Козова	16 387	0,67	0,40	427	1,59	1,37
Козлів	16 953	0,69	0,41	362	1,35	1,16
Кременець	73 433	3,00	1,79	1 251	4,65	4,01
Почаїв	3 632	0,15	0,09	185	0,69	0,59
Ланівці	48 749	1,99	1,19	635	2,36	2,03
Монастириська	3 335	0,14	0,08	267	0,99	0,86
Підволочиськ	105 556	4,32	2,58	442	1,64	1,42
Скалат	37 713	1,54	0,92	313	1,16	1,00
Підгайці	7 037	0,29	0,17	117	0,44	0,37
Теребовля	53 466	2,19	1,31	481	1,79	1,54
Дружба	-	-	-	201	0,75	0,64
Микулинці	40 740	1,67	0,99	544	2,02	1,74
Велика Березовиця	11 707	0,48	0,29	479	1,78	1,53
Великі Бірки	1 597	0,07	0,04	94	0,35	0,30
Чортків	206 120	8,43	5,03	1 206	4,48	3,86
Заводське	-	-	-	879	3,27	2,82
Шумськ	41 087	1,68	1,00	448	1,67	1,44
Всього по містах	2 445 708	100,00	-	26 890	100,00	-
Всього по області	3 912 500	-	59,7	43 324	-	86,2

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Зміни, що відбулись у суспільстві, передусім соціально-економічна криза та перехід економіки від централізовано-планової до ринкової, наклали сильний відбиток на рівень розвитку промисловості, виробничі зв'язки між підприємствами, суспільні форми організації цієї галузі. Внаслідок зменшення

обсягів виробництва на багатьох промислових підприємствах, ліквідації багатьох підприємств або призупинення їх діяльності (цукрових, консервних заводів, філіалів “Оріону” і “Ватри”) роль промисловості у функціонуванні поселень сильно зменшилась. Про це свідчить насамперед частка зайнятих в цій галузі, яка істотно зменшилась майже у всіх міських поселеннях (рис. 1). Якщо раніше в промисловості було зайнято від 4,6 до 81,5 %

трудова ресурсів міст, то сьогодні – від 4,8 до 65,7 %. Це відбулося не тільки у зв'язку із зменшення кількості підприємств, але й зміни їх спеціалізації.

Як свідчить таблиця 1, міські поселення Тернопільщини у 2009 р. виробили 59,7 % промислової продукції області, на них припадає 86,2 % її промислово-виробничого персоналу.

Таблиця 2

Структура зайнятості найманих працівників у міських поселеннях Тернопільської області у галузях промисловості у 2009 р., у %*

Міста і селища міського типу	Загальна чисельність зайнятих у промисловості	у т. ч. у галузях							
		видобуток будматеріалів	машинобудування, металообробка та ремонт	харчова промисловість	легка промисловість	виробництво будматеріалів	лісова і деревообробна промисловість	хімічна та мікробіологічна промисловість	інші галузі
Бережани	100	0	0	25,2	3,9	36,4	19,6	0	14,9
Борщів	100	10,3	1,4	52,9	0,0	34,3	1,1	0	0,0
Мельниця-Подільська	100	0	0	56,3	6,3	0,0	21,9	15,6	0,0
Скала-Подільська	100	61,7	0	15,3	0,0	16,6	0,0	0	6,3
Бучач	100	0,0	28,9	56,3	0,0	6,7	1,6	1,2	5,3
Золотий Потік	100	0,0	0	0,0	52,5	0,0	3,4	0,0	44,1
Гусятин	100	0	25,6	33,4	2,3	4,6	1,3	0	32,8
Копичинці	100	0	2,8	67,6	25,4	4,2	0,0	0	0,0
Хоростків	100	0	0,0	93,1	1,6	0,0	0,0	2,3	3,0
Заліщики	100	0	10,6	52,0	11,9	13,4	3,7	3,0	5,4
Товсте	100	0	22,2	55,6	0,0	22,2	0,0	0	0,0
Збараж	100	0	10,3	60,6	5,1	6,1	1,0	1,4	15,5
Вишнівець	100	0	11,4	51,4	8,6	25,7	2,9	0,0	0,0
Зборів	100	0	12,4	38,9	4,4	35,4	8,8	0	0,0
Заложці	100	0	2,3	87,6	3,2	6,9	0,0	0	0,0
Козова	100	0	2,8	53,9	5,4	5,4	9,1	0	23,4
Козлів	100	0	0,0	48,3	0,0	51,7	0,0	0	0,0
Кременець	100	3,4	4,6	39,3	7,7	14,7	20,6	0	9,6
Почаїв	100	0	0	57,3	9,7	33,0	0,0	0	0,0
Ланівці	100	7,1	1,6	78,4	3,0	7,1	2,2	0,6	0,0
Монастириська	100	0	1,5	45,7	3,4	43,1	6,4	0	0,0
Підволочиськ	100	0	4,8	49,5	3,8	14,3	3,6	1,4	22,6
Скалат	100	0	0	60,1	1,0	6,1	8,0	24,9	0,0
Підгайці	100	0	11,1	51,3	0,0	17,9	19,7	0	0,0
Теребовля	100	0	4,4	36,6	8,1	42,2	8,7	0	0,0
Дружба	100	0	0,0	7,5	0,0	90,0	0,0	0	2,5
Микулинці	100	0	10,3	70,4	12,3	7,0	0,0	0	0,0
Тернопіль	100	0	29,0	6,4	10,4	10,9	9,0	5,7	28,6
Велика Березовиця	100	0	32,4	12,3	4,8	44,1	0,8	0,0	5,6
Великі Бірки	100	0	20,2	55,3	14,9	9,6	0,0	0,0	0,0
Чортків	100	0	18,6	46,7	11,5	12,2	1,7	0,7	8,6
Заводське	100	0	0	100,0	0,0	0,0	0,0	0	0,0
Шумськ	100	0,0	0	65,0	35,0	0,0	0,0	0	0,0

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Міські поселення значно відрізняються за обсягом промислового виробництва. Найбільшу частку у виробництві промислової продукції міських поселень області дають Тернопіль (43,9 %),

Хоростків та Чортків (по 8,4 %); також виділяються м. Борщів (4,5 %), смт Підволочиськ (4,3 %), м. Бережани (3,8 %), м. Кременець (3,0 %), м. Бучач (2,7 %), смт Залізці (2,5 %), смт Скала-Подільська

(2,4 %) та м. Тербовля (2,2 %). Частка решти міських поселень не перевищує 1-2 % від виробництва промислової продукції у міських поселеннях. При порівнянні із обласними показниками виробництва виділяються лише міста Тернопіль (26,2 %), Хоростків та Чортків (по 5 %), решта міських поселень загалом виробляють 23,5 % промислової продукції області.

Найбільша частка промислово-виробничого персоналу зосереджена у містах Тернопіль (46,3 %), Кременець (4,7 %), Чортків (4,5 %), Бережани (4 %), Бучач (3,4 %), Хоростків (3,3 %), селищі Заводському (3,3 %). Як бачимо, частка промислово-виробничого персоналу значна у міських поселеннях, де раніше були розміщені великі промислові підприємства, проте зараз цей показник не завжди відображає високий рівень промислового розвитку через занепад старих підприємств та значний рівень прихованого безробіття.

Характерною рисою сучасного промислового виробництва є те, що воно розвивається не шляхом будівництва нових підприємств, а внаслідок його оновлення на якісно нових засадах (поки-що цей процес відбувається в області дуже повільно) та, головним чином, деконцентрації виробництва. Це особливо виявилось у створенні малих підприємств, реорганізації існуючих нерідко із зміною виробничого профілю. При інтенсифікації економічного розвитку, що неодмінно настане після кризи, це призведе до нової територіальної організації виробництва на вже існуючих підприємствах та їх територіальних системах, що є ознакою реалізації ідеї гнучкої територіальної організації виробництва, висловленої О.І. Шаблієм ще у 90-х роках ХХ ст. [5].

Певні зміни вже відбуваються зараз. Це виявляється у зміні структури промисловості (табл. 2). На першому місці у міських поселеннях області – харчова промисловість, її частка змінюється від 78,4 % (Ланівці) до 25,2 % (Бережани). Серед підприємств цієї галузі виділяються цукрові заводи у Ланівцях, Збаражі, Бучачі, Чорткові, молочний завод – у Монастириськах, сирзавод у Бучачі та ін. Багато малих підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, особливо з виробництва м'ясної продукції, хлібобулочних і кондитерських виробів, напоїв тощо. Їх продукція нерідко споживається не тільки в межах району, але й у Тернополі та за межами області.

Найбільші зміни сталися у машинобудуванні. Раніше воно було представлене великими промисловими підприємствами у Тернополі, Збаражі, Бережанах, Бучачі, Товстому, ремонтними підприємствами в інших містах. Тепер ця галузь представлена переважно авторемонтними майстернями. У ній частка зайнятого населення змінюється від 1,5 % (м. Монастириська) до 29,0 % (м. Тернопіль).

Друге місце за кількістю працівників після харчової промисловості посідає промисловість будівельних матеріалів. У всіх райцентрах її частка

досить висока (табл. 2). Найвища вона у смт Дружба, містах Монастириська, Бережани, Тербовля, Борщів. Вона є містоформувальною галуззю в більшості райцентрів області. Крім будматеріалів, ця галузь виробляє посуд (Бережанський скляковий завод – один із найбільших в Україні), ялинкові іграшки (Тербовля).

Лісова і деревообробна промисловість має суттєву частку в структурі галузі у містах Бережани, Кременець, Підгайці, селищі Мельниця-Подільська. Вона представлена меблевими цехами, пилораминами, цехами з виробництва дерев'яних будматеріалів.

Інші галузі у промисловій структурі райцентрів області не представлені.

Позаяк малі міські поселення знаходяться в оточенні сільської місцевості, то й деяка частина їх мешканців зайнята у сільському господарстві та в об'єктах виробничої інфраструктури, які його обслуговують (табл. 1). Найвища частка працівників цієї галузі у селищах міського типу та в містах Підгайці, Почаїв, Хоростків, Шумськ (понад 20 %).

На підприємствах транспорту і зв'язку зайнята відносно висока частка працівників, але вона є нижчою, ніж у 90-х роках ХХ ст. Більшість працівників працюють в автотранспортних підприємствах, що обслуговують населення області, на станціях технічного обслуговування автомобілів, нафто- і газозаправних станціях.

Будівництво є важливою складовою економічної бази районних центрів. Але зміна управління цією галуззю, передусім ліквідація райагробудів, рембуддільниць, промислово-монтажних комбінатів тощо, призвела до деякого сповільнення темпів будівництва. Тепер нові організації проводять будівельні роботи на інших засадах, багато з них є приватними структурами.

Як показує дослідження структури зайнятості працівників господарства міських поселень Тернопільської області, в період кризи в економіці посилюється роль сфери послуг. У ній значно менше відбулося скорочення працівників, ніж у виробничій сфері, виникло багато закладів нових форм власності, почали функціонувати об'єкти ринкової інфраструктури. Завдяки розвитку галузей сфери послуг, зокрема освіти, фінансово-кредитної діяльності, туризму, страхування, торгівлі, інформаційного обслуговування та інших галузей, райцентри все більше набувають ролі "ділових центрів". Виробництво все меншу роль відіграє у структурі економічної бази поселень, його поступово змінює сфера послуг. Це вже яскраво виявляється у містах Тернопіль, Заліщики, Збараж, Зборів, Бережани, Бучач, Тербовля, Копичинці, Кременець, Чортків та селищах міського типу Великі Бірки, Коропець (табл. 1). Але зміни, які відбуваються у виробництві, призведуть до того, що модернізовані і технічно переозброєні підприємства міських поселень області у майбутньому стануть основою для їх економічного розвитку. Це потребує гнучкості у проведенні економічної політики в

регіоні, ефективних змін у розвитку поселень. Надання міським поселенням нового імпульсу до економічного розвитку повинно знову перетворити їх так звані “полюси зростання”, вагомими соціально-економічними центрами для навколишньої сільської місцевості.

Висновки. Внаслідок тривалої економічної кризи, що відбувається в процесі трансформації суспільних відносин, економічна база міських поселень Тернопільської області зазнала значних змін. Кризові явища в промисловості, що відбулися

у міських поселеннях регіону, зумовили послаблення її ролі у функціонуванні цих поселень. На зміну промисловості провідна роль у розвитку міських поселень переходить до сфери послуг, передусім ринкової інфраструктури, освіти, фінансово-кредитної діяльності, туризму, страхування та ін., завдяки чому міські поселення набувають рис так званих “ділових центрів”. Така трансформація зумовлює необхідність зваженої та гнучкої економічної політики в регіоні.

Література

1. *Гладкий О.В.* Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: [монографія] / О.В. Гладкий. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2008. – 360 с.
2. *Заставецький Т.Б.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: [монографія] / Т.Б. Заставецький. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
3. *Заставецька О.В.* Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження: [монографія] / Ольга Володимирівна Заставецька. – Тернопіль, 1997. – 233 с.
4. *Ткач Д.В.* Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку: [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
5. *Шаблій О.І.* Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів України / О.І. Шаблій, О.І. Вісьтак // Проблеми розвитку депресивних регіонів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Ніжин, 25-26 квіт. 2007 р. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – 192 с.
6. *Шаблій О.І.* Західноукраїнський район: економіко- і соціально-географічний аналіз / Олег Іванович Шаблій // Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України. – К.: ІСДО, 1993. – С. 5-23.

Стаття надійшла 15.11.2011 р.

Картографічні сюжети

УДК 528.91

Наталя Дук

СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК ГЕОГРАФО-КАРТОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті представлено результати аналізу сучасного стану географічного дослідження і картографування митної діяльності України. Автор виокремлює напрями географічних досліджень, які стосуються митної справи, робить спробу систематизації традиційних карт і карт в мережі Інтернет за особливостями відображення митної діяльності, підкреслює необхідність і недостатній рівень географічних досліджень і картографування митної діяльності.

Ключові слова: Державна митна служба України, географічні дослідження митної діяльності, картографування митної діяльності, митні карти в Інтернет, статичні та інтерактивні карти.

Natalya Duk. Current developments in geographic-cartographic research of the Customs System of Ukraine. *This paper presents the results of an analysis of current geographic research on and the mapping of the Ukrainian Customs activities. The author identifies some directions of geographic research relating to Customs matters, makes an attempt to systematize the traditional maps and maps on the Internet according to customs activity, points to the importance and insufficient level of geographical research and mapping of Customs activities.*

Key words: the State Customs Service of Ukraine, geographic research on Customs activities, mapping of Customs activities, Customs maps on the Internet, static and interactive maps.

Актуальність. Україна належить до країн, надзвичайно залежних від зовнішнього ринку. Бурхливий і важко передбачуваний розвиток міжнародної торгівлі обумовив необхідність визначення можливих і вигідних векторів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД), шляхів оптимального використання геополітичного і транспортно-географічного положення країни, напрямів удосконалення діяльності Державної митної служби України (ДМСУ) відповідно до сучасних вимог і національних інтересів. Для наукового обґрунтування оптимізації розміщення і управління процесами митного регулювання ЗЕД поряд з іншими дослідженнями необхідним є географічний аналіз та картографування цих процесів, оскільки митна діяльність має чітку просторову прив'язку, певні географічні особливості та чинить вплив на розвиток господарства, особливо прикордонних та експортно-орієнтованих регіонів. У зв'язку з цим актуальним є опрацювання існуючого досвіду географічного

дослідження і картографування митної справи.

Метою статті є виклад результатів аналізу публікацій та картографічних творів для визначення сучасного стану і напрямків географічного вивчення і картографування митної діяльності.

Стан дослідження. Проблеми формування стратегії розвитку митної політики та митної справи, захисту економічних інтересів України митними методами, вдосконалення митно-тарифного регулювання ЗЕД, оптимізації структури митних органів досліджують економісти, правники, політологи, історики, практики – фахівці митної справи: І.Г. Бережнюк, О.П. Гребельник, Є.В. Додін, Я.А. Жаліло, П.В. Пашко, Д.В. Приймаченко, К.К. Сандровський, О.Л. Соколенко, А.С. Філіпенко та ін. І лише останнім часом до вирішення цих питань стали долучатись вітчизняні дослідники-географи. На роль мита як чинника географічного поділу праці та регулювання зовнішньоекономічної діяльності звернув увагу ще М.М. Баранський [1], однак цей напрям

і досі не отримав належного розвитку в географії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз дисертаційних робіт і публікацій в наукових виданнях дозволив виокремити основні напрями досліджень, в рамках яких вітчизняні географи хоча б торкаються окремих питань митної діяльності.

В першу чергу відзначимо роботи, в яких аналізуються особливості формування та сучасного функціонування державних кордонів України, специфіка прояву та співвідношення їх бар'єрної та комунікаційної функцій [14, 12], оскільки саме з перетином державних кордонів пов'язана діяльність митних органів, які разом з прикордонною службою забезпечують реалізацію цих функцій.

Значну групу становлять публікації, які стосуються особливостей розвитку прикордонних територій, транскордонного співробітництва, в тому числі у формі євро регіонів [2]. В них науковці торкаються деяких питань митного регулювання прикордонної торгівлі, правової, транспортної та інфраструктурної забезпеченості міждержавних відносин переважно на рівні окремих прикордонних регіонів.

Дослідження проблем інтеграції транспортної системи України у загальноєвропейську, перспектив розвитку і ефективного функціонування в її межах міжнародних транспортних коридорів становлять третю групу публікацій [22, 23], де облаштування пунктів пропуску через митний кордон розглядається як складова транспортної інфраструктури та один із чинників зростання експортно-імпорتنих і транзитних вантажопотоків.

Значний інтерес до проблем ЗЕД України, зокрема зовнішньої торгівлі, демонструє четверта група робіт. В них автори торкаються питань митної політики України як інструмента державного регулювання зовнішньої торгівлі. До цієї групи ми віднесли й окремі статті, де митні установи згадуються в аспекті картографування [13].

У цілому аналіз публікацій свідчить, що питання митної діяльності піднімаються в процесі географічних розвідок різних рівнів, тематики і спрямування, однак праця, в яких би об'єктом дослідження була саме митна діяльність – лише одиниці. Серед небагатьох таких робіт слід виділити спільні публікації М.Д. Пістуна і Н.Н. Коцан [21], в яких викладено теоретико-методологічні засади суспільно-географічного аспекту вивчення митної діяльності та висвітлено роль географії митної діяльності як нового напрямку досліджень, що вивчає територіальну організацію і комплексно-порційний розвиток митної діяльності, які є важливими складовими її загальної ефективності сформульовано основні завдання вивчення митної діяльності та формування географічних знань у вирішенні питань митно-тарифного регулювання ЗЕД.

Особливої уваги заслуговує монографія Н.Н. Коцан "Територіальна організація митної діяльності України" [11]. В ній авторка доводить необ-

хідність суспільно-географічного вивчення митної діяльності та обґрунтовує об'єкт дослідження - митно-територіальний комплекс, під яким розуміється "територіальне технологіко-економічне й організаційне поєднання у вигідних транспортно-географічних пунктах спеціалістів-митників з відповідними знаннями і трудовими навиками, спеціальних будівель і споруд інженерної інфраструктури, яке здійснює інтегральну функцію митного захисту держави шляхом контролю і регулювання ЗЕД" [11, с. 14]. Предметом суспільно-географічного вивчення визначається територіальна організація компонентів, елементів, функцій та управлінських органів митно-територіального комплексу. В роботі сформульовано теоретико-методологічну концепцію функціонування митно-тарифного комплексу в ринкових умовах, запропоновано систему методів дослідження митної системи, програму дослідження окремих митних установ, розглянуто головні чинники розміщення митних об'єктів, проаналізовано з географічних позицій митно-тарифне регулювання експортної та імпорتنюї діяльності, узагальнено досвід викладання основ митної справи у вищому навчальному закладі.

К.М. Горб вперше визначив основні елементи територіальної структури митної системи України та запропонував їх дефініції [3]. Низка публікацій цього автора присвячена географічним аспектам проблеми митного забезпечення території держави, географічної підготовки фахівців митної справи та створення відповідної системи засобів навчання, питанням митних формальностей як передумови розвитку іноземного туризму.

В роботах І.Г. Смирнова [22] аналізується митна логістика як новітній прикладний напрям логістики, де чітко проявляються суспільно-географічні (регіональні) аспекти. Автор виокремлює дві складові логістичної функції митної справи: 1) логістизацію процесу митної переробки вантажів, основою яких є зовнішньоторговельні потоки, які супроводжуються інформаційними й фінансовими потоками; 2) митну діяльність транспортно-логістичних компаній, які взаємодіють з митними органами і самі здійснюють митну діяльність у рамках функціонування "навколомитної" інфраструктури.

Проблеми картографування митної справи розглядаються в наших публікаціях [5-7]. Проте насмілимося стверджувати, що робіт інших авторів, в яких вирішуються теоретичні й методичні питання картографічного дослідження митної справи поки не існує.

Для виявлення стану картографування митної справи нами проаналізовано доступні нам вітчизняні і зарубіжні атласи і карти, видані за радянських часів і в період незалежної України, та карти, розміщені в Інтернет. Враховуючи, що митна справа є складовою ЗЕД, а пункти пропуску на кордоні розташовуються на транспортних магістралях, окрім карт суто митної тематики, ми також проаналізували карти зовнішньоекономічної діяльності і транспорту.

Карти зовнішньоекономічної діяльності представлені практично в усіх комплексних та соціально-економічних атласах: від світових до регіональних, від науково-довідкових до навчальних та популярних. Переважно це карти зовнішньої торгівлі, які відображають експортно-імпортні зв'язки регіону, країни, групи країн або всіх країн світу в цілому. На цих картах показується загальний обсяг зовнішньої торгівлі, інколи її товарна структура. Окремі атласи містять одну загальну карту зовнішньої торгівлі та серії галузевих карт, які докладніше відображають основні види товарів або країни чи регіони, що беруть участь у зовнішньоторговельному обміні. Частка країн-контрагентів у зовнішній торгівлі традиційно передається картограмою. При відображенні обсягів торгівлі зазвичай використовуються картодіаграми, що складаються з двох порівнюваних значків (найчастіше у вигляді півкіл або стовбців) для показу експорту та імпорту. Структура значків передає товарну структуру відповідного напрямку торгівлі. Інколи везення і вивезення характеризуються на різних картах [10, 15, 24].

Як свідчить виконаний нами аналіз, митна тематика на картах зовнішньої діяльності в атласах країн та регіонів, виданих до 2000 року не представлена взагалі. З кінця 90-х рр. XX ст. періодично видаються атласи великих міст (Києва, Одеси, Донецька, Запоріжжя, Львова тощо). Вони містять карти масштабу 1 : 10 000 – 1 : 15 000 з великим обсягом різнопланової інформації, на яких, окрім традиційних для подібних атласів об'єктів, таких як органи влади різних рівнів, заклади освіти, медицини, торгівлі тощо, почали показувати також і митниці.

Серед відомих нам атласів елементи митної системи вперше представлено на картах транспорту в комплексному атласі “Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність” [24]. Він містить серію карт різних видів транспорту. На цих картах в пунктах перетину кордону України показано митні пункти на автомобільних і залізничних шляхах, в морських і аеропортах. Окремо виділено ті митні пункти, через які здійснюється пропуск підакцизних товарів. Таким чином, у цьому атласі митні установи представлені як складова транспортної системи держави.

Іншим підходом та значно більшою інформативністю щодо відображення митної системи України вирізняється карта “Зовнішня торгівля в регіонах України” розділу “Зовнішньоекономічна діяльність” Національного атласу України [15]. Зміст карти складають три блоки інформації: зовнішня торгівля адміністративних одиниць першого порядку (частка регіонів у загальному зовнішньоторговельному обігу держави, обсяги регіонального експорту й імпорту товарів і послуг та зовнішньоторговельне сальдо), території зі спеціальним режимом інвестування (спеціальні економічні зони і території пріоритетного розвитку), органи Державної митної служби України.

Як бачимо, тут митні органи подаються в контексті зовнішньоекономічних відносин.

Розглянемо більш детально саме цей блок. На карті представлена мережа органів ДМСУ на 2004 рік, а саме: регіональні митниці (пізніше їх було скасовано), митниці, митні пости і митні сектори, спеціальні заклади та органи митного контролю, митні ліцензійні склади, пункти пропуску через митний кордон. Останні класифікуються за категоріями (міжнародні, міждержавні, місцеві), засобами перетину кордону (автомобільні, залізничні, річкові, морські, повітряні, пішохідні, поромні) та за видами товарів особливого контролю, пропуск яких дозволено у цих пунктах. Показано також межі митних регіонів та зон діяльності митниць. Завдяки функції отримання інформації про певний об'єкт картографування, електронна версія Національного атласу України дозволяє, вибираючи додаткові атрибути об'єктів, отримувати точні дані про них. Це не лише збільшує інформативність карти, але й надає додаткові можливості роботи з атрибутивною інформацією. На жаль, це стосується лише даних про обсяги експорту й імпорту, зовнішньоторговельного обігу та сальдо зовнішньоторговельних операцій по регіонах країни. Відомості про власне митну діяльність відсутні.

У 2011 р. вийшло тритомне видання “Державна митна служба України: історія та сьогодення”, один з томів якого названо ілюстрованим атласом [4]. В ньому розміщено 27 картографічних зображень областей України, АР Крим, Києва і Севастополя, отриманих шляхом простого зменшення адміністративних карт до розмірів, зручних для компонування з іншими видами інформації. Масштаби цих зображень ніде не зазначено, за нашими розрахунками вони коливаються від 1 : 3 000 000 до 1 : 5 200 000 для областей і приблизно 1 : 600 000 для Києва. На картах пунсонами різних кольорів позначено митниці, митні пости та пункти пропуску, про що можуть здогадатись лише фахівці, оскільки пояснень умовних знаків не дається. До того ж, внаслідок зменшення вихідних карт без проведення генералізації читаність отриманих картографічних зображень знизилась настільки, що вони практично втратили здатність виконувати функції карт як таких. Відтак, атласом цю книгу можна назвати вельми умовно, це, радше, ілюстрований історико-статистичний довідник.

Отже, досвід картографування власне митної справи як у вітчизняних, так і зарубіжних атласах є дуже незначним. Така ж ситуація спостерігається з окремими картами митної тематики.

Через вісім років після формування Митної служби України була видана її перша офіційна карта. Це “Карта митної системи України” масштабу 1 : 500 000 [9]. На ній способом значків показано розташування на території України митних установ трьох рівнів, які існували на той час: регіональних митниць, митниць та митних постів, способом якісного фону відображено митні регіони та зони

діяльності митниць, лінійними знаками - основні шляхи сполучення. Додатково в таблиці подано поштові адреси митних установ.

Інші відомі нам карти митної тематики – це примітивні текстові карти у навчальних посібниках з митної справи або окремих статтях, де показано розташування митних установ. Навіть у згаданій вище першій географічній монографії Н.Н. Коцан, присвяченій територіальній організації митної діяльності України [11], розміщено п'ять карт, і тільки на одній з них відображено територіальну й управлінську структури ДМСУ. На відміну від усіх виявлених нами карт, які передають лише розміщення митних установ, ця карта представляє елементи територіальної структури митної діяльності, які виокремлює автор: способом лінійних знаків на ній показано межі господарсько-митних макрорайонів, мезорайонів і вузлів, способом значків – господарсько-митні центри і пункти та митні установи.

Практично єдиним виданням, де розміщена створена нами серія з 16 карт, є монографія «Історія митної справи в Україні» [8]. Карти розкривають просторові особливості еволюції митної справи на території сучасної України і суміжних земель за період з IV ст. до н. е. по 1990 рік [5].

Окрім традиційних паперових видань, нами проаналізовано електронні карти митної тематики. Пошуки у глобальній мережі Інтернет показали, що митні карти розміщено на сайтах державних митних служб переважно країн СНД. Усі вони показують розташування митних установ та зони їхньої діяльності. В цьому аспекті серед інших держав вигідно вирізняються Україна: на офіційному сайті ДМСУ, а також на сайтах вісімнадцяти з двадцяти восьми українських митниць розміщені карти їхніх зон діяльності [16].

Карти в мережі Інтернет можна поділити на дві групи: статичні та інтерактивні. Статичні карти країн слугують для відображення адміністративних одиниць першого порядку, або територіальних підрозділів митної системи. Прикладом цього є карти на сайтах митної служби Таджикистану, Словаччини, а також карти розташування митних установ на більшості сайтів українських митниць: Дніпропетровської, Запорізької, Івано-Франківської, Кримської, Луганської, Південної, Харківської, Чернівецької та ін. [16].

Інтерактивними ми назвали карти, які дають змогу користувачеві отримувати додаткову інформацію в процесі користування картою. Серед інтерактивних карт, у свою чергу, можна виокремити три підгрупи залежно від особливостей генерування картографічного зображення і отримання додаткової інформації.

У першу підгрупу ми об'єднали карти, в яких при натисканні на умовні знаки візуалізуються текстові довідки про відповідні об'єкти. Прикладами цього є карти на сайтах вищих органів митних адміністрацій Молдови, Росії, України [16, 20], де

зображені адміністративні одиниці або зони діяльності митних установ найвищого порядку, при натисканні на які подається текстова інформація про назви митниць, що обслуговують цю територію, їх адресні дані. На сайтах Сумської та Кіровоградської митниць розміщені подібні, але нижчого рівня карти, на яких показано зону діяльності відповідної митниці та підпорядковані їй митні установи, довідки про які можна отримати, натиснувши на їх значки (адреси, режим роботи, інколи їх фотографічні зображення).

Друга підгрупа – це карти Google. На них позначено митні установи, про які можна отримати довідку, натиснувши на відповідний умовний знак. Як відомо, Google Map дає можливість змінювати масштаб зображення, а також переходити від картографічного зображення до космічного знімка, що значно підвищує їх аналітичні можливості. Такі карти розміщені на сайтах митної служби Молдови, Вірменії [19, 20] і на сайтах декількох українських митниць (Ягодинської, Чопської, Чернігівської).

До третьої підгрупи ми віднесли карти, розміщені на сайтах митних служб Білорусії й Азербайджану [17, 18], в яких реалізована функція переходу від карти країни до карт зон діяльності окремих митниць з можливістю отримання довідок про конкретні митні установи.

Всі описані карти, маючи дещо відмінні картографічні основи, є однаковими за спеціальним змістом - вони показують лише розміщення митних установ і не характеризують митну діяльність як таку.

У результаті аналізу стану географічного вивчення і картографування митної діяльності ми дійшли таких **висновків**.

1. З моменту проголошення незалежності в Україні активізувались дослідження економічних, юридичних, геополітичних, технологічних аспектів функціонування митної служби держави. Географи долучились до цього процесу майже десятиліття потому. Окремі питання митної діяльності побічно розглядалися в географічних дослідженнях зовнішньої торгівлі, транспортної системи та в суспільно-географічних дослідженнях формування і функціонування державних кордонів і прикордонних регіонів. Цілісний підхід і теоретико-методологічні засади суспільно-географічного аспекту вивчення митної діяльності як нового напрямку досліджень сформульовано у роботах М.Д. Пістун, Н.Н. Коцан, К.М. Горба.

2. Рівень картографічних досліджень митної системи не відповідає потребам сьогодення. Подібна ситуація спостерігається і в галузі практичного створення карт митної діяльності: за 20 років незалежності України видано одну офіційну карту митної служби нашої держави; всього в двох українських атласах виявлено карти, на яких показано митні установи різних рівнів; на сайтах митних служб і окремих митниць статичні й

інтерактивні карти також відображають лише розміщення митних об'єктів.

3. Досвід картографування митної діяльності практично відсутній, а відтак, необхідні серйозні наукові розробки щодо теорії й методики цього напрямку картографування, а також створення і

широке використання у практичній діяльності системи картографічних творів, здатних виконувати різноманітні функції: засобу прийняття управлінських рішень, інструменту наукового дослідження, засобу навчання, довідкового видання та ін.

Література

1. Баранский Н.Н. Географическое разделение труда / Н.Н. Баранский // Избранные труды. Становление советской экономической географии. – М.: Мысль, 1980. – С. 114-119.
2. Вавринюк А.В. Роль кордонних пунктів пропуску польської частини євро регіону “Буг” у транскордонному співробітництві / А.В. Вавринюк, Н.Н. Коцан // Географія і сучасність. Зб. наукових праць Національного педуніверситету ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 141-147.
3. Горб К.М. Проблеми територіальної організації митної справи України / К.М. Горб. – Вісник Академії митної служби України. – 2001. – № 4 (12). – С. 72-76.
4. Державна митна служба України: історія та сьогодення: ілюстрований атлас / Серія у трьох томах / Під заг. ред. І.Г. Калетника. – К.: ДМСУ, 2011. – 176 с.
5. Дук Н.М. Методичні особливості створення серії карт історії митної справи в Україні / Н.М. Дук // Картографія і вища школа: зб. наук. праць. – Київ: Інститут передових технологій, 2006. – Вип. 11. – С. 282 с. – С. 148-153.
6. Дук Н.М. Атлас Митної служби України: концепція, шляхи реалізації, експериментальні роботи / Н.М. Дук // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Харків-Вінниця: Антекс-ЛТД, 2004. – С. 120-123.
7. Дук Н.М. Державна митна служба України як об'єкт картографування: структура, функції, зв'язки / Н.М. Дук // Український географічний журнал. – 2010. – № 3 (71). – С. 52-57.
8. Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: Наукове видання / За ред. В. В.Ченцова. – О.: Пласке, 2010. – 541 с. – С. 524-541.
9. Карта митної системи України. – 1 : 500 000. – К.: ДНВП “Картографія”, 1999.
10. Комплексний атлас України. – К.: ДНВП “Картографія”, 2005. – 96 с.
11. Коцан Н.Н. Територіальна організація митної служби в Україні / Н.Н. Коцан. – Луцьк: РВО “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 384 с.
12. Кульшова Г. Прикордонний регіон як об'єкт суспільно-географічних досліджень / Г. Кульшова // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Х., 2008. – № 5.
13. Ляшенко Д.О. Міжнародні зв'язки держав і регіонів як об'єкт картографування / Д.О. Ляшенко // Вісник геодезії та картографії. – 2007. – № 2. – С. 14-21.
14. Малиновська О.Ю. Державні кордони як лінії розмежування і об'єднання / О.Ю. Малиновська // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К., 2001. – Вип. 51. – С. 153-157.
15. Національний атлас України. – К.: НАН України, ДНВП “Картографія”, 2007. – 444 с.
16. Офіційний сайт ДМСУ <http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/index>
17. Офіційний сайт Державного митного комітету Азербайджанської Республіки <http://www.az-customs.net/rus/azerb.htm#>
18. Офіційний сайт Державного митного комітету Республіки Білорусь http://www.customs.gov.by/ru/ban_control/big_map/
19. Офіційний сайт митної служби Вірменії <http://www.customs.am/content/interactiveMap.php?lng=2>
20. Офіційний сайт Митної Служби Республіки Молдова <http://www.customs.gov.md/index.php?id=337>
21. Пістун М.Д. Суспільно-географічні основи митної діяльності України / М.Д. Пістун, Н.Н. Коцан // Економічна та соціальна географія: Наук.зб. – Київ, 2000. – Вип. 49. – С. 95-101.
22. Смирнов І.Г. Логістика: просторово-територіальний вимір: Монографія / І.Г. Смирнов. – К.: Обрії, 2004. – 335 с.
23. Смирнов І.Г. Інтеграція у європейську транспортно-логістичну систему – стратегічний вибір України (геопросторовий аспект) / І.Г. Смирнов, І.В. Шум // Український географічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 32-38.
24. Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність: атлас / Г. Підгрушний, Ю. Качаєв. Наук. ред. Л. Руденко. – К.: ДНВП “Картографія”, 2003. – 80 с.

Стаття надійшла 2.12.2011 р.

Відгуки та повідомлення

УДК 911.3

Олександр Гладкий, Олексій Федюк

РОЛЬ МИКОЛИ БАРАНСЬКОГО У МАСОВИХ РЕПРЕСІЯХ ГЕОГРАФІВ КІНЦЯ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Розкрито роль видатного радянського економіко-географа Миколи Баранського у здійсненні масових репресій учених-географів наприкінці 30-х років ХХ століття. Висвітлено діяльність М. Баранського, спрямовану на знищення наукової школи В.Е. Дена, а також галузево-статистичної школи економіко-географів.

Oleksandr Hladkyi, Oleksiy Fedyuk. The role of Nikolai Baranskii in mass persecutions of geographers at the end of the 1930s. *The role of famous Soviet economic geographer Nikolai Baranskii (Mykola Baranskyi, in Ukrainian) in mass persecutions of geographers at the end of 1930s is disclosed. Baranskyi's victimizations of Volodymyr E. Den's scientific school as well as the Soviet economic geography branch statistical school are elucidated.*

Вступ. Актуальність теми. Останнім часом в Україні, Російській Федерації та інших державах пострадянського простору почали з'являтися публікації, присвячені забутих іменам учених-географів, які були репресовані та потерпали від діяльності деспотичних режимів СРСР, особливо в 30-х роках ХХ століття. Так, широкій громадськості були повернуті втрачені раніше наукові здобутки С.Л. Рудницького, В.М. Кубійовича, О.І. Степанів, А.С. Синявського та ін., було висвітлено їх життєвий і творчий шлях та понівечену долю учених. Однак роль радянських учених-географів, що знаходились "по той бік барикад" та брали активну участь у репресіях і гоніннях проти географів залишається майже не вивченою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначене вище не є дивиною, адже інформаційна база НКВС-КДБ на Луб'янці і до цього часу зберігає та не розсекречує дані про загибель учених різних наукових напрямів під час сталінських репресій 30-х років. І широкій громадськості доступні лише найбільш огидні та жахливі прояви репресивних дій серед учених та творчих діячів того часу, такі як, скажімо, "діяльність" радянського агронома, псевдовченого Трохима Лисенка або літератора Олександра Фадєєва. Проте, в середовищі географів подібні прояви політичної розправи над науковими

опонентами також були. Той факт, що Микола Баранський був причетним до сталінських репресій географів наприкінці 30-х років ХХ ст. вже активно обговорюється представниками Санкт-Петербурзького університету, зокрема А.С. Зинов'євим, а також українським географом, д.г.н., проф. Дмитром Ніколаєнком та ін. Однак офіційна точка зору з приводу ролі М. Баранського в науковому та громадському житті 30-х років ХХ ст. все ще залишається незмінною.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому об'єктом даного дослідження є життєвий і творчий шлях видатного радянського економіко-географа Миколи Баранського, а предметом – його роль та безпосередня участь у масових репресіях географів наприкінці 30-х років ХХ ст. Мета статті – довести до відома широкого загалу географів роль М. Баранського у масових репресіях географів за часів сталінського режиму в СРСР, а завдання – висвітлити діяльність М. Баранського, спрямовану на знищення наукової школи В.Е. Дена, галузево-статистичної школи економіко-географів та ін.

Виклад основного матеріалу. Микола Миколайович Баранський (1881 р.н.) – "видатний радянський економіко-географ, комуніст, більшовик, син учителя", – повідомляє про нього Мала радянська енциклопедія, видана 1933 року [1]. Починаючи

з молодих років (1897 р.), він брав активну участь у діяльності більшовицьких організацій на Уралі, в Сибіру, в Таммерфорсі (сучасний Тампере, Фінляндія). Був політичним в'язнем царського уряду в Уфі, Києві, Читі (1906 – 1908 рр.). Член ВКП(б) з 1920 р. У 1921 – 1924 рр. – член колегії народного комісаріату робітничо-селянської інспекції. З 1921 року – професор і завідувач кафедри географії Комуністичного університету ім. Я. Свердлова (Москва), а з 1925 р. – його проректор і ректор. Упродовж 1929 – 1941 рр., а потім у 1943 – 1963 рр. Микола Баранський працює професором, завідувачем кафедрою економічної географії СРСР географічного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова. З цим університетом пов'язана більша частина його наукового і творчого життя. За часів СРСР М. Баранський був удостоєний багатьох державних нагород: орденів “Знак пошани”, Трудового Червоного Прапора, Леніна, медалі “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.”, золотої медалі “Серп і молот”, знаком “Відмінник народної освіти” та ін.

Перед нами – шлях справжнього учено-комуніста, прихильного до панівної ідеології та політичної системи. Однак, на чому була заснована така прихильність? І на чому базувалося прихильне, позитивне ставлення до Баранського з боку радянської влади, від якої він отримав стільки нагород і завдяки якій став наприкінці своєї кар'єри, провідним ученим економіко-географом, засновником і адептом усієї радянської економіко-географічної науки, “священною короною географії”, за висловом Д. Ніколаєнка [4]?

Як зазначає сучасний російський соціо-економіко-географ А.І. Чистобаєв, “економіко-географи Московського університету, починаючи з кінця 1920-х років усіяло звеличували постать М.М. Баранського, вимушено працювали у руслі його інтересів” [5, с. 137]. Впродовж семи десятиріч прізвище М. Баранського не сходило зі сторінок радянської географічної літератури. Серед причин такого стану речей А.І. Чистобаєв називає організаторську хватку М. Баранського, його вміння згуртувати різними засобами навколо себе колег по роботі, а також уміння доступно доносити свою думку, гостро вести полеміку з опонентами, придушувати їх своїм партійним авторитетом, своєю наближеністю до сильних світу сього [5, с. 138].

У цьому б не було нічого поганого, але праці цілого ряду учених останніх років [2; 3; 4] дають усі підстави стверджувати, що стрімкий кар'єрний злет М. Баранського та його панівне становище в радянській економіко-географічній школі, були спричинені також тією обставиною, що він нещадно розправлявся зі своїми науковими опонентами за допомогою сталінської репресивної машини ОГПУ-НКВД.

А опонентів, з огляду на майже насильницьке запровадження в тодішній науці марксистко-ленін-

ської ідеології, у нього не бракувало. Вже на сторінках Малої Радянської енциклопедії 1933 року видання було зазначено, що “у зв'язку з дискусіями з основних питань економічної географії, основні методичні установки Баранського були піддані критичній обробці” [1]. Ця критична обробка проводилась лідером тодішньої Ленінградської школи економіко-географів Володимиром Едуардовичем Деном.

Ім'я В.Е. Дена відоме в історії географічної науки як фундатора і багаторічного наукового лідера галузево-статистичного напрямку російської економічної географії. У 1902 р. він заснував першу на теренах тодішньої Російської Імперії кафедру економічної географії в Петербурзькому політехнічному інституті, на чолі якої перебував упродовж 29 років. В.Е. Ден був одним з організаторів вищої географічної освіти в Росії, відіграв вагомий роль в інституційному становленні російської наукової географії. Також вчений провадив велику наукову роботу на державному рівні, перш за все у царині обґрунтування ідеологічних постулатів “нової економічної політики” (НЕП) [5].

Початки гонінь на галузево-статистичний напрям економічної географії припадають на середину 1920-х років, коли було здійснено перші спроби згортання НЕПу. На перших порах складалося враження, що дане протистояння має виключно науковий характер і зводиться до антагонізму між “традиційною” науковою школою, тісно пов'язаною з іменем Володимира Дена, та новою “районною” школою в радянській економічній географії, що безпосередньо асоціювалася з постаттю відомого активіста більшовицької партії, багаторічного соратника творців тоталітарної комуністичної імперії В. Леніна і Й. Сталіна Миколи Баранського. Заручившись підтримкою партійних функціонерів, у 1929 р. на Всеросійській нараді з географії М.М. Баранський завдав нищівного удару по вченню В.Е. Дена [2]. Московські географи звинувачували його у відриві досліджень господарського розвитку від географічного середовища. Того ж року було заблоковано обрання вченого членом Академії наук, фактично було розгромлено економічний факультет Політехнічного інституту в тодішньому Ленінграді. Зазначені обставини змусили В.Е. Дена залишити у 1931 р. посаду завідувача кафедри економічної географії та припинити науково-педагогічну діяльність. У 1933 р. В.Е. Ден раптово помер за остаточно не з'ясованих до цього часу обставин [2]. Найближчий його соратник Г.А. Мебус у 1931 р. під загрозою потрапити під молот карально-репресивної машини покінчив життя самогубством, більшість учнів вченого була усунена від наукової роботи, дехто опинився в ув'язненні, а декому довелося зректися власних поглядів заради фізичного виживання [4].

Таким чином, підсумком проведеної кампанії стало фактичне знищення наукової школи В.Е. Дена, а також негласна заборона галузево-статистичного

напряму економіко-географічних досліджень, який було затавровано як буржуазний. До 1934 року загалом склався той варіант економіко-географічної науки, який пізніше став називатися радянською економічною географією [4]. Відтоді в Радянському Союзі настає доба майже цілковитої монополії московської районної школи, яка надалі зусиллями учнів та послідовників М. Баранського трансформувалася в районно-комплексний напрям. При цьому, як наголошує санкт-петербурзький дослідник А.С. Зинов'єв, розходження двох наукових шкіл не мали суттєвого характеру [2].

Разом з тим попри вищеназваний очевидний факт, багаточисельні шанувальники М. Баранського навіть через багато років після остаточної “перемоги” його вчення не поривали із започаткованою ним сумнозвісною традицією різкої критики прихильників “старого буржуазного напрямку”. Ось як, наприклад, засвідчував своє поклоніння М. Баранському відомий московський економіко-географ Ю.Г. Саушкін: “Нові позиції потрібно було відстоювати перед прихильниками старого буржуазного статистико-галузевого (або “традиційного”) напрямку, котрий уособлювали В.Е. Ден та його численні учні й послідовники. М.М. Баранський стає пристрасним борцем за марксистський, діалектико-матеріалістичний напрям в економічній географії”. У своїй роботі Ю. Саушкін демонструє агресивно-безкомпромісно-випищувальну тональність викладу, неодноразово використовує висловлювання на кшталт: “перший бій Баранський дав”, “Баранський завдав удару”, “Баранський спрямовує вогонь критики” тощо [5, с. 138].

Яскравим свідченням живучості радянського підходу в сучасній російській географічній науці, ставлення до М. Баранського як до ікони стала публікація на початку 2000-х років спогадів М. Баранського московськими фізико-географами Ю.Г. Симоновим і К.Г. Тихоцьким. При цьому, як слушно зазначає Д.В. Ніколаєнко [4], дані спогади не є спогадами вченого, а являють собою спогади професійного партійця, що вижив у період кривавих “чисток” 30-х років. Ми повністю поділяємо позицію Д.В. Ніколаєнка, що з погляду сьогодення намагання представити М. Баранського класиком не мають під собою жодного підґрунтя. Проаналізувавши детально його науковий доробок, Д. Ніколаєнко дійшов висновку про наявність в роботах М. Баранського великої кількості запозичень, зокрема від А. Геттнера (рецензентом книги якого “География, ее история, сущность и методы” він був), французької школи географії людини П. Відалья де ла Блаша та багатьох інших географів країн Заходу. Вищезазначене дає усі підстави стверджувати, що оспівувана й широко пропагована в радянські часи “районна” школа як напрям економічної географії створювалася шляхом синтезу найбільш цінних досягнень західної (згідно з радянським визначенням “буржуазної”) географічної

науки. Загальновідомим є той факт, що М. Баранський як основоположник радянської економічної географії не мав вищої географічної освіти [3].

З усього вищенаведеного випливає логічний висновок про очевидну неправомірність оцінки діяльності М. Баранського як корифея науки. З позицій сучасного стану розвитку історико-географічного наукового знання постать М. Баранського слід розглядати не як видатного науковця, а скоріше як діяльність високопоставленого компартійного чиновника на ниві економічної географії, “головнокомандувача ідеологічного фронту” тогочасної економіко-географічної науки. Будучи організатором сталінської чистки у лавах економіко-географів, цей борець за марксистсько-ленінську чистоту в економічній географії переніс у науку принципи партійної роботи [4]. Що ж стосується наукової оцінки творчої спадщини даної особистості, то ознайомлення з роботами М. Баранського дало Д. Ніколаєнку підстави для висновку про доволі скромний внесок цього вірного виконавця волі ВКП(б) та її вождя у розвиток економіко-географічної наукової думки. Адже виявилось, що, окрім низки підручників для потреб середньої школи та підручника для вузів, а також певної кількості цілком тривіальних робіт, М. Баранський не створив фактично нічого [4].

Вищевказані обставини дають нам повне право стверджувати, що кар'єра М. Баранського в науці багато у чому заснована на стражданнях і понівечених долях багатьох достойних учених, величних постатей в історії науки, а його наукова спадщина і творчий доробок є вельми сумнівними. Комуніст і більшовик, який ще до жовтневих подій 1917 року брав активну участь у діяльності підпільних більшовицьких організацій (переважна більшість яких мала підривний і терористичний характер) [3], за що був неодноразово (!) заарештований царським урядом – не міг вчинити інакше.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Історико-географічні дослідження ролі постатей окремих учених у сталінських репресіях тільки починаються, навіть незважаючи на істотний брак фактичної інформації із засекречених архівів НКВС на Луб'янці. В майбутньому, більш широко та поглиблене висвітлення цієї важливої та актуальної теми сприятиме усвідомленню історичного процесу формування радянської школи фізичної та економічної географії, а також переосмисленню життєвого й творчого шляху цілого ряду учених, діяльність яких була заснована на неправомірних, злочинних діях і вчинках. Зазначені чинники дозволять сучасній генерації вчених, не обтяжених догматичними стереотипами та партійно-класовим мисленням, сформувати повну та цілісну картину радянського періоду розвитку науки, осмислити об'єктивні реалії тогочасного стану речей, повноцінно усвідомити дійсну роль і справжнє місце багатьох раніше звеличуваних діячів у тих подіях.

Література

1. Баранский Николай Николаевич // Малая советская энциклопедия / [под ред. Н.Л. Мещерякова, Н.Н. Овсянникова]. – М.: Советская энциклопедия, 1933. – Т. 1. – С. 714.
2. Зиновьев А.С. Владимир Эдуардович Ден – забытый лидер научной школы / А.С. Зиновьев // Географический журнал. Ежеквартальное издание Факультета географии и геоэкологии Санкт-Петербургского государственного университета. – 2009. – Вып. 1. – С. 8-12.
3. Кришталь В.В. Николай Николаевич Баранский – основатель отечественной экономической географии / В.В. Кришталь // Экономическое возрождение России. – 2009. – № 4 (22). – С. 83-86.
4. Николаенко Д.В. Н.Н. Баранский и (пост)советская экономическая география. [Электронный ресурс]. / Д.В. Николаенко // Сочинения. 3-е издание на CD-ROM. – Санкт-Петербург, Амадеус, 2002. – (препринт.) – Режим доступа: <http://www.hiv-aids-epidemic.com.ua/past-0065.htm>
5. Чистобаев А.И. Экономическая география в системе наук: новый взгляд на проблему / А.И. Чистобаев // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / [Редакционная коллегия: С.С. Артоболевский, П.Я. Бакланов, Ю.Н. Гладкий и др.]; под ред. А.Г. Дружинина, В.Е. Шувалова: Материалы Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 4 – 8 мая 2010 г.). – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2010. – С. 134-144.

Стаття надійшла 5.12.2011 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЕЛЕННЯ – НОВИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ (ДО ВИХОДУ В СВІТ КНИГИ А.І. ДОЦЕНКА “ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА”, 2010)

Одним із важливих напрямів географії населення, що розвивається в Україні, є розселенський. Особливого розвитку він набув з другої половини ХХ ст. внаслідок диференціації географії населення на її складові, однак розселенський аспект був присутнім у працях географів і задовго до цього часу. Вивчення особливостей розміщення населення в різних типах населених пунктів, питань життєдіяльності населення в них стали невід’ємною частиною суспільно-географічних досліджень при обґрунтуванні розміщення господарства у регіонах України у ХХ ст. Розселення розглядалося переважно у межах продуктивних сил, тобто до уваги бралися переважно економічні аспекти цього процесу. І тільки в сучасний період завдяки науковій діяльності українських географів актуалізувалися інші аспекти розселення: екологічні, інформаційні, комунікативні, суспільно-політичні та ін. Особливо це виявилось у наукових працях доктора географічних наук, головного наукового співробітника Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України Анатолія Івановича Доценка, який із 70-х років ХХ ст. видав понад 230 праць з проблем розселення. Узагальненням його наукових ідей з питань теорії і методології регіонального розселення, функціонування територіальних систем розселення, трансформації розселення, територіальної організації та структури розселення є монографія “Територіальна організація розселення: теорія і практика” (Київ: Фенікс, 2010. – 536 с.). У ній вчений узагальнив

власний багаторічний досвід і досвід, накопичений у відділі Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України з комплексного дослідження розселення, та обґрунтував новий напрям – вивчення територіальної організації розселення. При цьому автор наголошує, що цей напрям тісно переплітається з територіальною організацією населення, але не є тотожним з ним, позаяк територіальна організація населення – процес утворення просторових сукупностей людей за певними функціональними ознаками, а територіальна організація розселення передбачає вивчення сукупностей поселень та їх складових елементів: населення, виробництва, соціальної інфраструктури та сільбищних територій (с. 17-18). Виходячи із визначення територіальної організації розселення, як “сукупності функціонально взаємопов’язаних і об’єднаних структурами управління поселень, в яких створюється сприятливе середовище для життя, праці і відпочинку населення” (с. 17), автор вказує на його подвійну сутність: з одного боку, – це “процес організації розселення на певній території”, з іншого, – “його стан у вигляді чітко налагодженої і взаємопов’язаної сукупності міських та сільських поселень” (с. 20).

Заслугою професора А. Доценка є розробка теоретико-методологічних засад територіальної організації розселення, зокрема виявлення змісту цього процесу, його закономірностей і принципів, розробка методичних основ дослідження розселення. При цьому автор відзначає динамічність

закономірностей і принципів розселення внаслідок зміни суспільного ладу в Україні залежно від нових виробничих відносин.

Значне місце у монографії займає аналіз форм територіальної організації розселення: міських і сільських поселень і територіальних систем розселення, особливостей їх функціонування у різні історичні періоди й визначення тенденцій розвитку в майбутньому. Для цього автор аналізує динаміку поселенської мережі України та її регіонів, зміни в людності і функціонуванні поселень, визначає потенціал розвитку міських і сільських поселень (природно-ресурсний, демографічний, екологічний, соціальний). Використовуючи матеріали першого Російського (1897 р.), всіх радянських (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 роки) та Всеукраїнського (2001 р.) переписів населення, застосовуючи різноманітні методи суспільно-географічного дослідження (статистичний, картографічний, системний підхід, географічне моделювання і прогнозування, районування та ін.), вчений здійснює комплексне дослідження сучасного стану розселення в Україні, визначає тенденції його змін у майбутньому. Визначальною рисою розселення, на думку автора монографії, є те, що воно не обмежується виробничою діяльністю людей, а включає соціально-демографічну, суспільно-політичну, релігійну, духовну та екологічну діяльність. Тим самим автор дискутує на сторінках своєї книги з відомими географами України і Росії (О. Литовкою, В. Удодом, А. Степаненком, Ф. Заставним та ін.), які визначальну роль у територіальній організації розселення відводили виробництву. А. Доценко не заперечує значний, а іноді й вирішальний вплив виробництва у формуванні розселення, але вважає, що іноді розселення здійснює значний вплив на виробництво. Цей взаємозв'язок змінюється із розвитком суспільства, на підтвердження цього автор наводить численні приклади.

Дуже доречним у книзі є виокремлення рівнів територіальної організації розселення: національного, регіонального, локального, ареального, а також характеристика розселення на цих рівнях. Особливо добре представлений національний та регіональний рівні, що стало основою для вироблення наукових засад національної політики розселення, метою якої є “забезпечення сталого розвитку міських і сільських поселень, в яких мають створюватись найсприятливіші умови для проживання і відпочинку відповідно до європейських життєвих стандартів” (с. 357). Важливим завданням національної політики розселення, яке ставиться автором монографії, є відродження традиційних історичних форм територіальної організації розселення (містечок, хуторів, слобод та ін.). Тільки завдяки їм можна зберегти від деградації розселення, створити необхідні умови для відродження національної свідомості українців.

Важливе місце у монографії А.І. Доценка займають питання територіального управління розселенням та удосконалення адміністративно-територіального устрою держави. Автор критично підходить до реалізації проектів законів України “Про територіальний устрій України”, “Про сільську поселенську мережу”, які були неоднозначно прийняті в українському суспільстві; він подає свої пропозиції щодо одиниць нового адміністративно-територіально устрою та критеріїв їх виокремлення, визначення одиниць майбутньої поселенської мережі.

Заслугою вченого є визначення стратегій розвитку різних типів поселень України (великих, малих і середніх міст, селищ міського типу, сільських поселень). Ці стратегії враховують сучасні трансформаційні процеси в розселенні, тенденції економічних, соціальних і демографічних процесів і спрямовані на розвиток всієї існуючої мережі поселень, а не тільки на підтримку пріоритетних поселень за рахунок тих, що деградують або “вимирають”. Автор є критиком існуючих стратегій розвитку, згідно з якими підтримка повинна надаватися обраним поселенням, особливо це стосується сільських населених пунктів зі значною людностю. Він – прихильник розвитку всіх населених пунктів, що функціонують, і тих, які колись були в тому чи іншому регіоні. Обґрунтувати модель перспективної територіальної організації розселення країни та її окремих регіонів, на думку вченого, можна на основі дотримання принципів комплексності, єдності міського і сільського розселення, часового та просторового аспектів дослідження.

Новизна наукового дослідження, своєрідний (“свіжий”) погляд на розселенські проблеми та шляхи їх розв’язання ставлять монографію А. Доценка у ряд модерних суспільно-географічних наукових розробок, а її автора дозволяють зачислити до видатних суспільних географів сучасності. Його дослідження ставить багато питань, які наштовхують дослідників до нових пошуків у галузі географії населення загалом.

Монографія А. Доценка є вагомим внеском у теорію і практику суспільної географії. Вона може бути корисною не тільки географам, але й економістам, містобудівникам, архітекторам, усім, хто займається проблемами сучасного розселення в Україні. Монографія просякнута бажанням автора – вченого-патріота, який переживає за долю кожного великого і малого поселення в Україні, – привернути увагу вітчизняних учених до більш активного дослідження питань розселення. Надіємось, що воно збудеться.

Ольга Заставецька

Хроніка. Факти. Проекти

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ-СЕМІНАР “ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ” (ТЕРНОПІЛЬ – ЗАЛІЩИКИ, 9-10 ГРУДНЯ 2011 РОКУ)

Науково-практична конференція-семинар була проведена в рамках проекту “Туристично-рекреаційний кластер “Дністровський каньйон” за підтримки Державного фонду сприяння самоврядуванню в Україні. Її організаторами були: відділ промоції та зовнішніх зв’язків області апарату Тернопільської обласної ради, Комунальне підприємство Тернопільської обласної ради “Тернопільський обласний інформаційно-туристичний красназничий центр”, Заліщицька міська рада, Заліщицька районна державна адміністрація, Заліщицька районна рада, кафедра географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Це вже другий подібний захід з окресленої тематики, перший – Міжнародна науково-практична конференція “Дністровський каньйон – унікальна територія туризму” – відбувся у травні 2009 р. в Тернополі.

На нинішню конференцію було надіслано 64 доповіді від 103 авторів, які представляли 8 установ і 21 заклад із різних наукових центрів України. Більшість авторів – викладачі і аспіранти ВНЗ України, а також наукові працівники національних заповідників, керівники туристичних підприємств і управлінь, працівники музеїв.

У конференції взяли участь вчені Київського, Чернівецького, Прикарпатського, Волинського, Кам’янець-Подільського національних університетів, Тернопільського, Вінницького, Уманського педагогічних університетів, Хмельницького кооперативно-індустріального інституту, національних заповідників “Замки Тернопілля” (м. Збараж) і “Подільські Товтри” (м. Кам’янець-Подільський), представники Тернопільської обласної ради і облдержадміністрації, туристичних фірм.

Конференція відбулася у приміщенні Заліщицької районної ради. Її привітали представники міста та району.

Із інформацією про минуле і сьогодення туризму у м. Залішки виступили міський голова

В. Бенев’ят і начальник управління розвитку туризму у районі О. Безушко. Вони відзначили, що вже з 1 січня 2012 р. у місті починає функціонувати адміністрація НП “Дністровський каньйон”, перед якою стоїть завдання всебічно вивчити можливість використання рекреаційних ресурсів регіону, повернути місту Залішки функції оздоровчо-відпочинкового центру всеукраїнського значення.

Із доповіддю про створення туристичного кластеру “Дністровський каньйон” виступила директор Комунального підприємства Тернопільської обласної ради “Тернопільський обласний інформаційно-туристичний красназничий центр”, керівник проекту “Туристично-рекреаційний кластер “Дністровський каньйон” Л. Римар. Вона наголосила на необхідності детальної оцінки туристичних об’єктів у регіоні і створення Концепції розвитку туризму у Придністер’ї. Це також відзначила завідувач кафедри географії України і туризму ТНПУ О. Заставецька. Працівники цієї кафедри вже створили туристичну карту регіону, здійснили інвентаризацію туристичних об’єктів Монастирського, Заліщицького, Борщівського і Бучацького районів, які належать до Придністер’я. При цьому виявлено багато об’єктів, які ще не включено до туристичних маршрутів, визначено можливості для наукового, сакрального, спортивного (водного, спелеологічного), археологічного, замкового та інших видів туризму.

На конференції-семінарі обговорювалися питання оцінки природно-ресурсного і історико-культурного рекреаційного потенціалу Придністер’я, особливостей розвитку інфраструктури та різних видів туризму в регіоні, організаційних (правових, територіальних) аспектів створення національного парку “Дністровський каньйон” і розвитку в ньому туризму тощо. Особливе зацікавлення викликала доповідь викладача ЛНУ ім. І. Франка Ю. Зінька про створення геопарку “Дністровський каньйон” на основі об’єднання національних парків “Дністровський каньйон”,

“Подільські Товтри” і Хотинського, Дністровського регіонального ландшафтного парку.

Професор Вінницького педагогічного університету Г. Денисик наголосив, що НП “Дністровський каньйон” – це парк ландшафтного типу, тому для туризму важливо використовувати не тільки при-родні, але й антропогенні ландшафти (в т. ч. сільськогосподарські, садові та ін.).

У доповідях О. Заставецької (ТНПУ), В. Круля, П. Сухого, М. Проскурняка та ін. (ЧНУ), С. Підмогильного (ТОВ Турагенція „Тетра Incognita”, м. Київ), Г. Головка, К. Дударчук, П. Дем’янчука (ТНПУ), В. Щавінського, А. Вільчинського (Комунальне підприємство Тернопільської обласної ради “Тернопільський обласний інформаційно-туристичний краєзнавчий центр”) йшла мова про ефективне використання рекреаційних ресурсів Дністровського каньйону, розробку нових туристичних маршрутів.

Про розвиток різноманітних видів туризму в Придністер’ї доповідали О. Бордун (ЛНУ), О. Степаненко, Я. Скрипник (ЧНУ), О. Хребтієвський (ЛНУ), В. Мисько (КПНУ), О. Фіткайло, І. Рудакевич (ТНПУ) та ін.

Про організацію пошукової науково-краєзнавчої роботи у школах, що проводиться в рамках історико-географічної експедиції учнівської молоді “Історія міст і сіл”, доповів М. Фалінський, завідувач науково-краєзнавчим відділом Тернопільського центру туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді (під його керівництвом діти області вишили карти Тернопільської області, ними були прикрашені стіни вестибулю Заліщицької районної ради).

На конференції прозвучали також доповіді Г. Байрак (ЛНУ) та В. Ханаса (ТМО „Нівроку”), в яких розкривалися проблеми інновацій у туристичній галузі регіону.

Учасники конференції ознайомились з туристичними об’єктами каньйону і Придністерського Поділля під час екскурсії від Заліщик до Тернополя. Були оглянуті об’єкти міста Залішки, сіл Хрещатик, Товсте, Устечко (майбутній центр водного туризму),

Нирків (Джуринський водоспад, руїни Червоногородського замку і костелу, дитячий табір “Ромашка”), старовинних міст Чортків, Тербовля та селища Микулинці.

На конференції були прийняті такі рішення:

1. Здійснити всебічну інвентаризацію всіх рекреаційних об’єктів Придністер’я.

2. Рекомендувати вченим ВНЗ, які брали участь у конференції, здійснити комплексну характеристику природних і антропогенних комплексів Придністер’я з метою визначення найбільш ефективних напрямів природокористування, в т. ч. і туристичного.

3. Розробити концепцію розвитку туризму у НП “Дністровський каньйон” (силами ВНЗ і Комунального підприємства Тернопільської обласної ради “Тернопільський обласний інформаційно-туристичний краєзнавчий центр”).

4. Забезпечити широке інформаційне забезпечення туристичних об’єктів регіону (путівники, вказівники, експозиції в музеях та ін.).

5. Встановити рейтинг об’єктів для інвестування, визначити об’єкти для першочергового вкладення коштів.

6. Вирішувати проблеми створення об’єктів екомережі паралельно з проблемами розвитку туризму.

7. Розвивати ідею кластеру як об’єднання в єдине ціле окремих елементів туристичної інфраструктури з метою взаємодії та допомоги для реалізації стратегії розвитку туризму на Тернопіллі.

8. Впроваджувати нові технології у сфері лікувально-оздоровчих та туристичних послуг, що випродуковані в мережі навчальних закладів та науково-дослідних установ медико-соціального спрямування (ТНПУ, ТМУ, ТНТУ, ТІСІТ та ін.).

9. Визначити як один з напрямів спеціалізації туризму в регіоні оздоровчо-відпочинковий туризм.

За матеріалами наукових доповідей видано збірник праць учасників конференції.

Ольга Заставецька

Учасники конференції у приміщенні Заліщицької районної ради і в Дністровському каньйоні

Ювілеї та номінації

ПРОФЕСОРУ ІВАНОВІ КОВАЛЬЧУКУ – ШІСТДЕСЯТ

Іванові Платоновичу Ковальчуку, доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, відомому українському вченому-географу, геоморфологу, гідро-екологу і геоекологу виповнилося 60 років.

Народився І. Ковальчук 19 серпня 1951 р. в с. Золотин Костопільського району Рівненської області. У 1974 р. закінчив Львівський державний університет ім. І. Франка, здобув фах “Географ. Викладач”. Працював тут лаборантом кафедри геоморфології і завідувачем музею землезнавства (1974 – 1977), навчався в очній аспірантурі (1977 – 1980) та цільовій докторантурі (1990 – 1993) Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, потім працював на посадах асистента (1980 – 1982), доцента (1983 – 1987), завідувача кафедри геоморфології (1987 – 1990), професора цієї кафедри (1994 – 2000), був фундатором і завідувачем кафедри конструктивної географії та картографії Львівського національного університету імені Івана Франка (2000

– 2007). Кандидатську дисертацію “Динаміка ерозійних процесів Західного Поділля” захистив у Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова у 1981 р, докторську “Еколого-геоморфологічний аналіз флювіальних систем регіону” – у 1993 р. теж у цьому університеті. Нострифікацію пройшов в Інституті географії НАН України у 1994 р. З 1995 р. – академік УЕАН, з 2002 р. – Дійсний член НТШ, з 2005 р. – заслужений професор Львівського університету, з 2008 р. – академік АН ВО. І.П. Ковальчук був провідним науковим співробітником Львівського науково-практичного центру Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (1995 – 2008), де досліджував проблеми безперервної екологічної освіти і виховання та краєзнавства.

З вересня 2007 р. за запрошенням Національного аграрного університету (тепер Національного університету біоресурсів і природокористування України) переведений на посаду професора, з лютого 2008 р.— завідувача кафедри геодезії та картографії, а з червня 2008 до травня 2011 р. – також директора НДІ землекористування та правового регулювання майнових і земельних відносин.

І.П. Ковальчук є фундатором (1993) нового наукового напрямку – екологічної геоморфології. Його докторська дисертація була першою на теренах СНД і Європи роботою, присвяченою обґрунтуванню суті екологічної геоморфології, дослідженню еколого-геоморфологічних проблем, які виникли у басейнових системах Західної України під впливом природних і техногенних чинників. Він також вивчав стаціонарними, експериментальними, польовими та геоінформаційно-картографічними методами ерозійну деградацію ґрунтів, зміни геоекологічного стану компонентів природного середовища річково-басейнових систем, обґрунтовував технології проти-ерозійної організації землекористувань, схеми захисту малих річок України від забруднення і виснаження, а поселень та угідь – від паводків. Учений розробив модель регіонального геоекологічного моніторингу, концепцію басейнового природокористування, проти-паводкового захисту господарських об’єктів у

Карпатському регіоні України. Ним оцінено масштаби антропогенної трансформації природного середовища і річкових систем у басейнах Західного Бугу, Горині, Дністра, Прута і Тиси, обґрунтовано рекомендації з оптимізації природокористування, забезпечення збереження природної спадщини, покращання екологічної освіти і виховання.

Важливе місце в дослідженнях І.П. Ковальчука займає аналіз наукової спадщини українських учених, їхнього внеску у світову географічну науку, дослідження проблем формування наукових шкіл у галузі геоморфології і геоєкології. В серії “Постаті землезнання України”, започаткованій і редагованій професором О. Шаблієм, побачила світ його монографія “Професор Петро Цись”, присвячена засновникові та багаторічному завідувачеві кафедри геоморфології Львівського державного університету ім. І. Франка П.М. Цисю.

Професор І.П. Ковальчук є одним із лідерів прикладного наукового напрямку – конструктивної географії. Він приділяє багато уваги розробці проблем геоінформаційно-картографічного моделювання землі і природокористування, зокрема у гірничо-промислових районах, захисту малих річок, обґрунтуванню системи ґрунтозахисних заходів, розробці великомасштабних моделей електронних атласів земельних ресурсів адміністративного району і сільської ради.

Праці проф. І.П. Ковальчука в галузі екологічної геоморфології та гідроекології мають міжнародне визнання, він і його учні є активними учасниками багатьох вітчизняних та міжнародних форумів. Він є членом Президії Міжвузівської Ради з проблем ерозійних, руслових та гирлових процесів при Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова, яка об’єднує вчених більше 120 ВНЗ країн Європи та Азії. Результати його досліджень представлені у престижних вітчизняних та зарубіжних виданнях. Науковий доробок І.П. Ковальчука складає 895 наукових і навчально-методичних праць, серед яких 36 монографій, 12 навчальних посібників і підручників, у т. ч. 6 – з грифом МОН України. 5 монографій опубліковано англійською та польською мовами. Ним підготовлено 16 кандидатів і 3 доктори географічних наук. Є членом ДАК України, Президії УГТ, Вченої ради НУБіП України. Багаторазово призначався головою ДЕК у ВНЗ України, понад 12 років був головою і членом спеціалізованих вчених рад при Львівському національному університеті імені Івана Франка, є членом спеціалізованих вчених рад при НУБіП України і КНУ імені Тараса Шевченка, редакційних колегій Всеукраїнських журналів “Історія української географії” та “Фізична географія і геоморфологія”, “Вісників” Львівського та Волинського національних університетів, “Наукових записок” Тернопільського національного і Вінницького державного педагогічних університетів, наукового збірника “Природа Західного Полісся”, “Екологічної енциклопедії”. Багато

років був вченим секретарем і головою Львівського відділу УГТ.

Наукову діяльність професор Іван Ковальчук поєднує з педагогічною. У Львівському і Волинському, національних університетах він читав розроблені ним навчальні дисципліни “Географія”, “Геоморфологія з основами четвертинної геології”, “Картографія і картографічне креслення”, “Конструктивна географія”, “Геоморфологія з основами геології”, “Динамічна геоморфологія”, “Неотектоніка”, “Методика геоморфологічних досліджень”, “Основні проблеми геоморфології”, “Вступ до спеціальності”, “Гідроекологічний моніторинг”, “Проблеми гідроекології”; «Екологічна геоморфологія», «Методологія наукової творчості»; у Національному університеті біоресурсів і природокористування України та Київському національному університеті цей перелік розширився курсами і спецкурсами “Картографія” “Екологічна експертиза землевпорядних рішень”, “Інженерно-технологічна регламентація охорони земель”, “Технологічні аспекти використання земель”, “Оцінка якості земель”; “Ерозійні та руслові процеси”, “Проблеми геоморфології та палеогеографії”, “Проблеми екологічної геоморфології України”, “Порівняльна планетологія”. “Екологічна геоморфологія” І. Ковальчук читав також у Варшавському університеті.

І. Ковальчук тісно співпрацює з Варшавським та Ягелонським університетами, Університетом Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Університетом Казимира Великого у Бидгощі (Польща), Дрезденським технічним університетом, університетом ім. Гумбольдта, Центром гідрологічних досліджень аграрних ландшафтів (Німеччина), Московським, Санкт-Петербурзьким, Казанським, Пермським, Удмуртським, Воронежським державними університетами та Інститутом географії Сибіру (Росія). Він неодноразово виступав координатором від української сторони і співвиконавцем міжнародних науково-дослідних проектів (нідерландсько-польсько-білорусько-українського, німецько-українських, польсько-українських), керує договірними і держбюджетними темами.

За плідну працю І. Ковальчук нагороджений знаком “Відмінник освіти України” (1998), Почесною грамотою Міністерства освіти України (1999), Подякою прем’єр-міністра України (2010).

Наукова громадськість, колеги-географи і землевпорядники, учні та друзі щиро вітають Івана Платоновича з ювілеєм, бажають йому міцного здоров’я, щастя, натхнення, нових талановитих учнів і подальших творчих здобутків.

*Колектив факультету землевпорядкування
НУБіП України
Президія Українського географічного товариства
Редакційна колегія часопису “Історія української
географії”*

Наші автори

- **Бегень Олеся Романівна** – інженер відділу регіональної екологічної політики Інституту регіональних досліджень НАН України, м. Львів
- **Гілецький Йосип Романович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, голова Івано-Франківського відділу УГТ
- **Гладкий Олександр Віталійович** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Дук Наталія Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Луганського відділу УГТ, Голова Слобожанського осередку НТШ
- **Кокус Вадим Владиславович** – асистент кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Кулініч Юлія Анатоліївна** – магістрант кафедри фізичної географії та геоecології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Лозинський Роман Мар'янович** – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Пендерещкий Орест Володимирович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
- **Подобівський Володимир Степанович** – аспірант кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Пушкар Олег Іванович** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Рунців-Королюк Оксана Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціального управління Тернопільського інституту соціальних та інформаційних технологій
- **Рутинський Михайло Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Сав'юк Мирослав Іванович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- **Савюк Оксана Юріївна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри земельного кадастру Одеського державного аграрного університету
- **Свинко Йосип Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, почесний член УГТ
- **Столбцов Сергій Володимирович** – аспірант кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

- **Ілляш Ірина Дмитрівна** – аспірант кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Тодоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри економіки підприємства та туризму Ізмаїльського державного гуманітарного університету
- **Триснюк Іван Васильович** – старший лаборант ректорату для роботи в Раді молодих учених Тернопільського національного економічного університету
- **Федюк Олексій Миколайович** – науковий співробітник кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Чернов Борис Олексійович** – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри географії, екології і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, заслужений працівник освіти України
- **Шевчишен Микола Юрійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
- **Щавінський Володимир Романович** – науковий редактор Комунального підприємства Тернопільської обласної ради “Тернопільський обласний інформаційно-туристичний краєзнавчий центр”, здобувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Юрків Лілія Ярославівна** – магістрант кафедри фізичної географії та геоecології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 27 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R або ж електронною поштою.
- Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилається поштою.
- Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менш, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- Для компенсації витрат, необхідних на підготовку часопису та його друкування, автори здійснюють передоплату (поштовим переказом) у таких розмірах: 150 грн (матеріал обсягом до 5 с. при розмірі шрифту 10, інтервалі 1,5), 25 грн за 1 с. (обсяг тексту 6–10 с.), 22 грн за 1 с. (11 с. і більше).
- Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії
Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 24

Комп'ютерна верстка Тарас Заставецький
Художнє оформлення обкладинки Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 29.12.2011. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,2 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 150.
Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2